

Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва
Академії правових наук України

На правах рукопису

ФЕННИЧ Василь Петрович

УДК 347.949

ДОКАЗОВІ ПРЕЗУМПЦІЇ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Спеціальність 12.00.03 — цивільне право і цивільний процес;
сімейне право; міжнародне приватне право

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Науковий керівник —
Білоусов Юрій Валерійович,
кандидат юридичних наук, доцент

Київ – 2009

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1.	ЮРИДИЧНА ПРИРОДА ТА СУТНІСТЬ ДОКАЗОВИХ ПРЕЗУМПЦІЙ	11
	1.1. Місце доказових презумпцій у системі правових презумпцій	11
	1.2. Сутність доказових презумпцій у цивільному процесі	41
	1.3. Функції доказових презумпцій	68
	Висновки до першого розділу	78
Розділ 2.	СИСТЕМА ДОКАЗОВИХ ПРЕЗУМПЦІЙ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ	81
	2.1. Класифікація доказових презумпцій	81
	2.2. Система доказових презумпцій з матеріальними та процесуальними фактами-підставами дії	111
	Висновки до другого розділу	139
Розділ 3.	МЕХАНІЗМ ВИКОРИСТАННЯ ДОКАЗОВИХ ПРЕЗУМПЦІЙ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ	142
	3.1. Поняття та структура механізму використання доказових презумпцій	142
	3.2. Визначення та доказування структурних елементів фактичної основи доказових презумпцій	148
	3.3. Відображення доказових презумпцій у правозастосовчих актах цивільного процесу.....	170
	Висновки до третього розділу	182
Висновки	185
Додатки	192
Список використаних джерел	202

ВСТУП

Актуальність теми. Процес доказування обставин цивільної справи підпорядковується дії багатьох факторів, одним із яких є доказові презумпції, що впливають на поведінку суду та сторін під час встановлення вказаних обставин і в кінцевому результаті на вирішення цивільної справи по суті. Реформування в Україні приватного права та цивільного судочинства істотно вплинули на збільшення ролі доказових презумпцій у процесі розгляду і вирішення цивільних справ. Кардинальна зміна функціональної ролі суду та сторін у доказовій діяльності наповнили реальним змістом вплив доказових презумпцій на доказування обставин цивільної справи.

Наразі в Україні комплексних наукових досліджень цієї проблематики не проводилось, що й обумовлює необхідність вивчення доказових презумпцій з урахуванням змагальної моделі цивільного судочинства та появою нових доказових презумпцій.

Відсутність наукових положень, які би враховували власне процесуальні аспекти використання доказових презумпцій, негативно позначається на правозастосовчій діяльності судів України: непоодинокими є випадки, коли суди в процесі вирішення цивільних справ не беруть до уваги функціональний вплив доказових презумпцій. У свою чергу, це може спричинити неправильне визначення кола тих юридичних фактів, які сторони повинні доказувати під час використання доказової презумпції або неправильного визначення обов'язків доказування обставин цивільної справи, враховуючи функціональний вплив презумпції, і, як наслідок, ухвалення незаконного та/або необґрунтованого судового рішення.

Незважаючи на те, що наука цивільного процесу реагує на відповідні законодавчі зміни, що модернізують цивільне судочинство в Україні, однак сьогодні процес вивчення доказових презумпцій характеризується дослідженнями, які враховують не процесуальні аспекти використання доказових презумпцій, а спрямовані на аналіз використання окремих презумпцій у цивільних справах чи їх розгляд в рамках інших тематичних напрямків, що пов'язані з доказовою

діяльністю. У цих підходах варті уваги розроблені положення стосовно юридичної природи доказових презумпцій, специфіки їх використання у певних категоріях цивільних справ та взаємодії доказових презумпцій з іншими правовими конструкціями. Зокрема, цими питаннями займалися такі вчені, як: С. С. Алексєєв, О. В. Баулін, І. Ю. Берестова, Д. В. Боброва, В. А. Васильєва, В. А. Вітушко, В. П. Воложанін, М. К. Галянтич, О. В. Гетьманцев, В. М. Горшенєв, К. В. Гусаров, О. В. Дзера, Ю. О. Заїка, О. С. Іоффе, Д. Д. Луспенік, В. В. Луць, Н. С. Караніна, Н. Ф. Качур, В. В. Комаров, О. В. Кохановська, Н. С. Кузнєцова, О. А. Кузнєцова, С. Г. Кузьменко, І. М. Кучеренко, Я. Б. Левенталь, О. В. Немировська, В. А. Ойгензіхт, О. В. Рожнов, Л. П. Смишляєв, Л. О. Смоліна, А. Е. Тарасова, В. І. Тертишніков, Г. П. Тимченко, М. К. Треушніков, С. Я. Фурса, М. М. Цуканов, С. І. Чернооченко, М. Д. Шаргородський, М. Й. Штефан, Д. М. Щокін, К. С. Юдельсон та ін.

Разом з тим, такий рівень дослідження доказових презумпцій залишає поза своєю увагою багато теоретичних та практичних аспектів. Зокрема, фактично відсутні будь-які наукові розробки структурних елементів доказової презумпції, враховуючи її фактичну основу та використання цих наукових положень для вирішення практичних потреб у процесі розгляду цивільної справи. Майже не знайшли свого опрацювання питання системи та змісту функцій доказових презумпцій у цивільному судочинстві. Не приділяється увага класифікації доказових презумпцій для потреб правозастосовчої діяльності. Взагалі відсутні положення стосовно механізму дії доказової презумпції як системи правових засобів, що впливають на поведінку суду та осіб, які беруть участь у розгляді справи, для забезпечення адекватного використання доказової презумпції у цивільному судочинстві. Вищевказане й обумовлює актуальність теми цієї дисертації.

Зв'язок роботи з науковими планами, програмами, темами. Роботу виконано відповідно до напрямку дослідження Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва Академії правових наук України “Методологічні засади приватного права” (номер державної реєстрації

0103U003101), а також плану роботи відділу проблем приватного права “Проблеми здійснення і захисту суб’єктивних цивільних прав” (номер державної реєстрації 0108U000494).

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є формування концепції доказової презумпції у цивільному судочинстві, розробка на цій підставі теоретичних положень щодо доказових презумпцій як правового явища, вироблення рекомендацій, спрямованих на вдосконалення чинного законодавства та практики використання доказових презумпцій під час розгляду та вирішення цивільних справ.

Для досягнення поставленої мети визначено наступні завдання:

- розкрити місце доказових презумпцій у системі правових презумпцій та визначити їх співвідношення;
- виявити ознаки доказових презумпцій з урахуванням їх логічної та правової сторони;
- встановити структурні елементи фактичної основи доказових презумпцій;
- визначити напрямки впливу (функції) доказових презумпцій під час розгляду та вирішення цивільних справ;
- виділити практичні аспекти використання доказових презумпцій при розгляді цивільної справи;
- дослідити окремі доказові презумпції, які закріплено в нормах матеріального та процесуального права;
- визначити поняття механізму дії доказових презумпцій та виділити його структуру;
- розглянути процесуальні аспекти дії доказових презумпцій у процесі доказування обставин цивільної справи та специфіки їх відображення у правозастосовчих документах суду.

Об’єктом дослідження є цивільні процесуальні відносини щодо використання доказових презумпцій під час розгляду і вирішення цивільної справи.

Предметом дослідження виступають наукові погляди, ідеї, концепції, чинне законодавство України та законодавство деяких інших країн, судова практика стосовно теоретичних та практичних аспектів використання доказових презумпцій у цивільному судочинстві.

Методи дослідження. Методологічну базу дисертаційного дослідження склала група загальних та спеціальних методів наукового пізнання. Використання діалектичного методу дало змогу в підрозділі 1.2 розкрити сутність такого правового явища, як доказова презумпція, через розуміння цивільного процесу як системи та доказової презумпції як процесуального засобу вказаної системи, що спрямований на досягнення цілей цивільного судочинства. Крім того, вказаний метод дозволив показати взаємодію доказових презумпцій із такими правовими явищами та категоріями, як доказовий процес, предмет доказування, загальні правила доказового процесу, рішення суду (підрозділи 3.2, 3.3). Логічний метод дав можливість у підрозділі 1.2 пояснити логічну сторону доказових презумпцій з урахуванням її індуктивного характеру утворення. За допомогою формально-юридичного методу розкриваються основні поняття та юридичні конструкції доказової презумпції в різних розділах роботи. Системний метод дозволив у підрозділі 1.1 сформулювати існуючі підходи у вивченні юридичної природи правових презумпцій, розкрити структурні елементи доказової презумпції (підрозділ 1.2), розглянути існуючі підходи у класифікації доказових презумпцій у підрозділі 2.1, а також визначитися зі складовими елементами механізму дії доказової презумпції у третьому розділі. Функціональний метод дозволив у підрозділі 1.3 проаналізувати функції доказових презумпцій, що показують їх роль у цивільному судочинстві. Метод аналізу використовувався у підрозділі 2.2 для вивчення складових елементів доказових презумпцій із матеріальними та процесуальними фактами-підставами їх дії. Порівняльно-правовий метод використовувався в підрозділі 2.2. для порівняння правових моделей доказових презумпцій із процесуальними фактами-підставами їх дії, що закріплені в Україні та в цивільному процесуальному законодавстві Росії. Метод узагальнення дав

можливість сформулювати правила використання доказових презумпцій у фактичній та юридичній частині механізму їх дії (підрозділ 3.2 та 3.3).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в наступних наукових положеннях, що виносяться дисертантом на захист.

Вперше:

1) розроблено поняття механізму дії доказових презумпцій, під яким слід розуміти систему правових засобів, що впливають на діяльність суду і сторін та забезпечують належне використання доказової презумпції під час розгляду і вирішення цивільної справи. Структурно цей механізм поділяється на дві частини: фактичну, що спрямована на визначення та встановлення за допомогою доказів системи юридичних фактів, які формують фактичну основу будь-якої доказової презумпції, та юридичну, скеровану на адекватне відображення структурних елементів та функцій доказових презумпцій при винесенні судових рішень по цивільній справі;

2) обґрунтовано класифікацію доказових презумпцій залежно від характеру фактів-підстав їх дії на: доказові презумпції з матеріальними та процесуальними фактами-підставами дії. Вказані види доказових презумпцій дають можливість показати специфіку доказування фактів-підстав дії доказової презумпції, де одні утворюються до відкриття провадження у справі, які суд, як правило, безпосередньо сприймати не може, а інші – в процесі її судового розгляду;

3) встановлено умови спільного використання в цивільній справі загальної та спеціальної доказових презумпцій: а) ці презумпції характерні для одного виду матеріальних правовідносин, що набули спірного характеру і є предметом судового розгляду; б) норма права, яка їх закріплює, передбачає правові наслідки встановлення презюмованих фактів загальної та спеціальної доказової презумпції;

4) запропоновано змінити альтернативні повноваження суду на імперативні при використанні доказової презумпції визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза, якщо особа ухиляється від її проведення з метою недопущення затягування розгляду цивільної справи;

5) внесено пропозицію закріпити в цивільному процесуальному законодавстві України доказову презумпцію визнання факту, якщо сторона справи утримує та не подає на вимогу суду письмові та/або речові докази, що встановлюють обґрунтування вимог протилежної сторони.

Отримало подальший розвиток:

6) визначення сутності доказової презумпції як правового засобу, що врівноважує інтереси сторін, який передбачений нормою права, при використанні якого припускається існування презюмованого факту без його доведення в інтересах однієї сторони, якщо він не буде спростований протилежною стороною в судовому порядку;

7) юрисдикційний підхід до визначення юридичної природи правової презумпції, у зв'язку з чим наведені додаткові аргументи щодо неможливості використання правових презумпцій як передумов виникнення, зміни та припинення правовідносин, зокрема, виконання ними функцій норми права та юридичного факту;

8) система функцій доказових презумпцій. Запропоновано виділити функцію визначення порядку застосування правової норми, оскільки юридичні факти доказової презумпції мають важливе значення при здійсненні правової кваліфікації спірних правовідносин.

Удосконалено:

9) положення щодо структурних елементів доказової презумпції. Обґрунтовано, що в якості таких елементів слід виділяти не тільки факти-підстави дії презумпції, презюмований факт та факти спростування презумпції, а також зв'язки указаних неоднорідних юридичних фактів між собою та доказовою презумпцією в цілому. Такий підхід до розуміння структурних елементів доказових презумпцій дає можливість правильно зіставляти між собою обставини цивільної справи та усвідомити зміст функцій доказових презумпцій під час встановлення вказаних обставин;

10) ознаки правової сторони доказової презумпції, серед яких пропонується виділити таку ознаку, як надання презюмованого значення в конструкції доказової презумпції тільки юридичним фактам матеріально-правового характеру;

11) критерій розмежування прямих та непрямих доказових презумпцій, під яким слід вважати форму відображення у змісті норми права юридичних фактів доказової презумпції. З огляду на це: а) якщо у змісті норми права закріплені факти-підстави дії презумпції, презюмований факт та факти спростовування презумпції, то це буде повна форма прямого закріплення доказової презумпції; б) якщо норма права закріплює тільки факти-підстави дії презумпції та презюмований факт, то це буде неповна форма прямого закріплення доказових презумпцій; в) якщо ж норма права у своєму положенні містить винятково презюмований факт, то це буде непряме закріплення доказової презумпції.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані:

— у правотворчій діяльності, в якій можуть бути враховані запропоновані дисертантом зміни і доповнення до ЦПК України;

— у науково-дослідній діяльності при подальшому дослідженні проблем доказування у цивільному процесі та судових рішень у цивільних справах;

— у правозастосовчій діяльності, де слід брати до уваги розроблений механізм дії доказових презумпцій, який забезпечить їх належне врахування під час розгляду та вирішення цивільних справ;

— у навчальному процесі при викладанні навчальних дисциплін «Цивільний процес», «Цивільне право», «Сімейне право», «Міжнародний цивільний процес», спецкурсу «Доказування у цивільному процесі».

Результати дисертаційного дослідження впроваджені в навчальний процес Закарпатського державного університету (Акт впровадження від 4 червня 2009 р.).

Апробація результатів дисертації. Основні результати дослідження обговорювалися на засіданнях наукових відділів Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва АПрН України та були оприлюднені на: Х Міжнародній науково-практичній конференції “Теорія і практика

євроінтеграційних процесів вищої освіти і науки” (м. Ужгород, 1-4 листопада 2005 р.); Міжнародній науковій конференції “Шості осінні юридичні читання” (м. Хмельницький, 26-27 жовтня 2007 р.); Міжнародній науково-практичній конференції “Розвиток процесуального законодавства: до 5-річчя чинності АПК РФ, ЦПК РФ та Федерального закону РФ “Про третейські суди в Російській Федерації” (м. Воронеж, 15-16 лютого 2008 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції “Проблеми становлення і розвитку конституційної держави в Україні” (м. Хмельницький, 14-15 березня 2008 р.); III Міжнародній науково-практичній конференції “Від громадянського суспільства — до правової держави” (м. Харків, 24 квітня 2008 р.); I Міжнародному науково-практичному форумі “Принцип верховенства права та права людини” (м. Київ, 24-26 жовтня 2008 р.); Міжнародній науково-практичній конференції “Проблеми кримінально-процесуального та цивільного процесуального права” (м. Київ, 31 жовтня 2008 р.).

Публікації. За результатами проведеного дослідження виконано 14 публікацій, із яких сім наукових статей у виданнях, що входять до переліку наукових фахових видань, затверджених ВАК України, та семи тез доповідей на науково-практичних конференціях.

РОЗДІЛ 1

ЮРИДИЧНА ПРИРОДА ТА СУТНІСТЬ ДОКАЗОВИХ ПРЕЗУМПЦІЙ

1.1. Місце доказових презумпцій у системі правових презумпцій

Доказові презумпції як частина правових презумпцій виступають однією з найстаріших категорій доказового права, історія вивчення якої почалася ще у період Стародавнього Риму [1, с. 18]. Незважаючи на тривалу практику використання презумпцій в римській юриспруденції, теоретична база вивчення цієї правової категорії почала формуватися відносно недавно. Якщо брати до уваги рівень розвитку української науки цивільного процесу, то слід відзначити незначне творче опрацювання місця та ролі доказових презумпцій у цивільному процесі України [2, с. 56].

Хоча на сьогодні вже існує чимало наукових праць, присвячених дослідженню місця та ролі презумпцій у сфері права, однак єдиних поглядів на природу цього правового явища досі не сформовано, а це свідчить про відкритість та дискусійність цього питання у правовій науці. Саме тому перед тим, як з'ясувати місце доказових презумпцій у системі правових презумпцій, варто спочатку визначити, що ж являють собою правові презумпції за своєю юридичною природою, оскільки це безпосередньо впливає на формування поглядів щодо місця та ролі доказових презумпцій у цивільному процесі як частини правових презумпцій, виділення їх системи та окремих випадків, що розглядаються в якості доказових презумпцій, а також визначення механізму їх дії під час розгляду та вирішення цивільних справ.

Підходи до вивчення юридичної природи правових презумпцій. Необхідність осмислення юридичної природи правових презумпцій дасть можливість усвідомити, що являє собою правова презумпція як категорія права, та допоможе чітко локалізувати сферу використання правових презумпцій.

Перш ніж аналізувати з точки зору права юридичну природу правових презумпцій, варто спочатку провести аналіз цієї категорії за допомогою

філософсько-логічних категорій, оскільки філософії та логіці належить важлива роль у процесі пізнання правових презумпцій, бо вони формують апарат для розуміння її юридичної природи [3, с. 50].

Термін *презумпція* у перекладі з латинської мови означає припущення [4, с. 612], яке вважається вірогідним. Вчені вказують, що в юридичній науці беззаперечною є теза про те, що правові презумпції будуються на підставі загального припущення, виступаючи як один із його видів [5, с. 5]. Відзначають, що вперше на розмежування категорій *презумпція* та *припущення* вказав німецький вчений та математик Г. В. Лейбніц, який писав, що презумпція є юридичним терміном і при його використанні у юриспруденції необхідно відрізнити презумпцію від припущення [6, с. 1].

Припущення виступає філософсько-логічною категорією, що використовується у побутовій, господарській та науковій діяльності людини, де під ним слід розуміти вірогідне *судження* про наявність чи відсутність предметів (явищ), яке базується на зв'язку між ними та наявними предметами (явищами), що підтверджене попереднім життєвим досвідом [6, с. 6]. Припущення — це один із способів пізнання об'єктивної реальності, яке часто передує знанням [1, с. 12]. Причому припущення — це таке пізнавальне судження, яке тимчасово вважається правильним, поки не буде доведено зворотне.

Логіка вказує на важливу роль судження в процесі продукування нових знань. Судження — це форма мислення, в якій засобами ствердження чи заперечення розкриваються зв'язки предметів з їх властивостями або відношення між предметами чи сукупністю предметів [7, с. 60].

Більшість учених зауважує, що з позицій логіки правова презумпція визначається через категорію “*судження*”, зокрема частково-стверджувальне судження [6, с. 5] або складне умовне вірогідне судження [3, с. 51]. Вважаємо, що правова презумпція, враховуючи її індуктивний характер формування [5, с. 6-9; 1, с. 12-13; 6, с. 3-5; 8, с. 85], повинна визначатися через частково-стверджувальне судження. У логіці частково-стверджувальним судженням називають судження, в якому констатується наявність певної ознаки в частини предметів, які мисляться в

суб'єкті [7, с. 73]. Наприклад, якщо сумувати численні випадки набуття права власності на річ певним суб'єктом, то допускається правомірність таких юридичних дій, що і дало можливість закріпити презумпцію правомірності набуття права власності в ст. 328 Цивільного кодексу України (далі — ЦК України) [9].

Аналізуючи природу правової презумпції з точки зору права, слід визначити два підходи щодо розуміння природи правових презумпцій: *філософсько-логічний та правовий*.

Філософсько-логічний підхід до розуміння природи правових презумпцій пов'язаний з їхнім усвідомленням як складової частини загальних презумпцій, які розглядаються у якості філософсько-логічної категорії. Представники цього підходу (В. К. Бабаєв [5, с. 5], С. В. Гусєва [10, с. 28-30], В. І. Камінська [11, с. 3], О. О. Нахова [12, с. 41], Я. Л. Штутін [8, с. 84-85] та ін.) вважають, що правовим презумпціям притаманні всі риси припущень як філософсько-логічної категорії: є узагальненнями індуктивного характеру; відображають звичайний порядок явищ та предметів матеріального світу; становлять вірогідні узагальнення; можливі у силу наявності загального причинно-наслідкового зв'язку між предметами та явищами [5, с. 12]. Спосіб утворення таких презумпцій — неповна індукція. Повторюваність повсякденних життєвих процесів зумовлює певну закономірність, яка проявляється у тому, що при очевидності однієї обставини, зв'язок якої з іншою обставиною підтверджений повсякденною людською практикою, можна із упевненістю стверджувати про існування останнього. Іншими словами, за наявності знань (доказів) щодо одного факту можна зробити висновок без доказування про наявність іншого факту, який виступає причиною чи наслідком першого факту в силу наведеної закономірності [8, с. 84].

Використання презумпцій обумовлено тим, що всі вони є результатом багатовікової практичної та розумової діяльності, де взаємозв'язок між очевидним та неочевидним фактом підтверджений внаслідок численних спостережень. Тому й немає необхідності кожного разу повторювати такі розумові процеси. Так, автором твору прийнято вважати ту особу, яка зазначена як автор на оригіналі або

примірнику твору (ч. 1 ст. 11 Закону України “Про авторське право і суміжні права”) [13]. У цьому випадку презумпція авторства виводиться зі взаємозв’язку між очевидним фактом — фактом наявності імені автора на оригіналі чи примірнику твору та неочевидним фактом — фактом авторства. При доведенні очевидного факту інший із нього виводиться без доведення, оскільки людська практика свідчить, що твір написаний тією особою, ім’я якої проставлено на творі.

Автори, які розглядають правову презумпцію як похідну від загальної (логічної) презумпції, вважають, що вся сфера людської діяльності (не тільки правова) пов’язана з широким застосуванням цієї категорії [8, с. 85]. В. К. Бабаєв прямо зазначає, що поява презумпції як категорії *у більшості випадків* не пов’язана з правом [5, с. 5]. Отже, право виступає тільки як одна зі сфер використання презумпцій, але не єдина. У сфері права ця категорія виконує тільки ті задачі, які обумовлені завданнями правового регулювання.

Правовий підхід усвідомлення природи правових презумпцій пов’язаний з їхнім розумінням винятково як правової категорії. У рамках цього підходу природа правової презумпції розглядається як багатогранне правове явище, де можна чітко виділити три напрямки наукових досліджень правової презумпції як винятково правової категорії: юрисдикційний напрямок, матеріально-правовий та нормативний.

Юрисдикційний напрямок представлений такими авторами, як О. В. Баулін [14, с. 213-235], В. П. Воложанін [15, с. 38], Я. Б. Левенталь [16, с. 56], Д. Д. Луспенік [17, с. 657-666], М. К. Треушніков [18, с. 64-67] тощо.

Представники цього напрямку вважають, що презумпція є штучно сконструйованим юридичним прийомом для реалізації суто правових питань. Сфера використання презумпції обмежується тільки тими завданнями, які стоять перед правом: охорона суб’єктивних прав та інтересів фізичних і юридичних осіб. Сутність презумпцій при цьому визначають по-різному: засіб вилучення презюмованих фактів з предмета доказування [19, с. 268]; загальний критерій розподілу тягаря доказування між сторонами [18, с. 64]; спосіб, що встановлює винятковий порядок доказування [20, с. 22]. Але в більшості випадків природа

правових презумпцій, на їх думку, пов'язана з впливом на обов'язки доказування сторін у цивільному процесі. Зокрема, Д. Д. Луспеник вказує, що правила розподілу обов'язків доказування утворюють складну систему, в яку разом із загальними правилами входять спеціальні — презумпції та фікції, змістом яких є припущення про наявність чи відсутність шуканих фактів [21, с. 39].

Таким чином, правову презумпцію розуміють як закріплене у законі правило доказового процесу, за яким при доведенні одних юридичних фактів можна зробити висновок про наявність чи відсутність інших юридичних фактів, що мають значення для вирішення справи без подання доказів на їх підтвердження, в той час як на протилежну сторону процесу покладається обов'язок спростувати факт, існування чи відсутність якого припускається.

Матеріально-правовий напрямок вивчення природи правової презумпції як правової категорії представлений такими вченими, як О. С. Йоффе і М. Д. Шаргородський [22, с. 262], В. А. Ойгензіхт [23, с. 31], Н. Ф. Качур [24], А. Є. Тарасова [25, с. 198-204] та інші.

Представники цього напрямку вважають, що правова презумпція може мати не тільки значення для юрисдикційної діяльності, але може використовуватися за її межами в якості наявного юридичного факту, який буде породжувати, змінювати та припиняти матеріальні правовідносини.

Вони вважають, що слід визнати помилковою позицію як тих учених, які зводять презумпцію лише до вирішення процесуальних питань, так і тих, що стверджують про переплетення процесуальних та матеріальних елементів у презумпціях, що фактично не виводить презумпцію за межі процесуального права [23, с. 26]. Зокрема, за межами процесуального права презумпції діють як мовчазні припущення, вони не породжують тут суперечок і тому є менш очевидними; але те, що вони використовуються також і за межами процесуальних відносин, не викликає жодних сумнівів [22, с. 262].

Важливе значення для усвідомлення поглядів учених, що представляють матеріально-правовий напрямок дослідження природи правових презумпцій, має

поділ презумпцій на матеріально-правові та процесуальні, а також те, якими рисами вони наділяють вказані види презумпцій.

Процесуальна презумпція використовується у доказовому процесі та стосується обов'язку доказування, визнання факту доведеним за наявності доказів інших фактів — підстав презумпції. Матеріально-правова презумпція виступає умовиводом, який дозволяє зробити висновок про існування певного положення, що дає можливість встановити певний факт, певний зв'язок фактів, які мають матеріально-правове значення (наприклад факт смерті, факт батьківства, факт вини тощо) [23, с. 28]. Відзначається, що матеріально-правова презумпція теж може бути пов'язана з обов'язком доказування, але, крім того, вона може зумовлювати настання певних матеріально-правових наслідків [26, с. 52]. Такі наслідки виражаються в тому, що презумпція може замінити чи являти собою юридичний факт, виконуючи його функції протягом тривалого часу [27, с. 48-49]. Л. О. Смоліна прямо вказує, що, крім юридичних фактів, правовідносини можуть породжувати презумпції [28, с. 46].

Отже, якщо виходити з поглядів вищеназваних вчених, матеріально-правова презумпція — це за своєю сутністю висновок про існування юридичних фактів, які викликають юридичні наслідки. Матеріально-правова презумпція може мати самостійне значення, виступаючи загальною передумовою матеріальних правовідносин, а якщо вона реалізується в рамках суду, то має значення для доказової діяльності, тобто виконує процесуальні функції. Тому матеріально-правова презумпція, оскільки вона є підставою для встановлення певних фактів, адресується не тільки суду, який вирішує справу, а може відноситися до невизначеного кола осіб матеріальних правовідносин [23, с. 31].

Нормативний напрямок розуміння природи правових презумпцій як винятково правової категорії пов'язаний з ототожненням їх із правовою нормою. Цей напрямок представляють такі вчені, як В. О. Вітушко, В. В. Комаров, О. А. Кузнєцова, М. М. Цуканов, Д. М. Щокін тощо.

На думку В. О. Вітушко, презумпції — це нормативні приписи, які породжують або стверджують наявність суб'єктивного права, якщо в процесі

здійснення права не встановлено інших обставин, які відмінюють дію презумпції [29, с. 212].

В. В. Комаров чітко вказує, що правові презумпції — це специфічні норми права, які передбачають відповідні факти і правила поведінки, що засновані на більшому ступені достовірності і досвіді, перевіреному практикою [30, с. 192].

О. А. Кузнєцова вважає, що слід розмежовувати презумпцію як засіб юридичної техніки і як норму права. У якості останньої норма-презумпція має тричленну структуру: гіпотезу (умову дії презумпції), диспозицію (безпосередньо саму презумпцію, тобто презюмований факт) та контрпрезумпцію (елемент норми, що показує можливість спростування презумпції) [1, с. 43-44]. Норма-презумпція не є регулятивною чи охоронною нормою, а належить до числа спеціалізованих норм, оскільки виконує допоміжну функцію в процесі правового регулювання [1, с. 49] (*причому зміст цієї функції не визначено* — В. Ф.). Характерно, що норма-презумпція, на думку О. А. Кузнєцовой, не містить у собі ні суб'єктивних прав, ні обов'язків, ні заборон.

М. М. Цуканов вважає, що презумпція як норма права містить у собі обов'язковий припис для правозастосовчого органу та інших осіб визнати презюмований факт встановленим за наявності для цього вихідних фактів. За своєю суттю правові презумпції є юридичними обов'язками [31, с. 506]. Значення правової презумпції полягає в тому, що внесення її законодавцем у правовий масив зумовлює вирішення типової ситуації невизначеності суспільних відносин, оскільки встановлюються правила, за якими робиться єдиний та однозначний висновок. Невизначеність розуміється як відсутність інформації про фактичну ситуацію, у той час як для забезпечення стабільності суспільних відносин (зробити висновок про правові наслідки) необхідно тлумачити юридичні факти однозначно. Аналогічної позиції дотримується Д. М. Щокін [32, с. 23-78].

У рамках нормативного напрямку розуміння природи правових презумпцій склався своєрідний підхід, який пояснює природу правової презумпції як “правового припису”, який є відмінним від норми права. Автор цього підходу Н. С. Караніна зазначає, що поряд з правовими нормами в структуру права в

якості його складових елементів входять ще й інші правові приписи: аксіоми, визначення, презумпції, фікції тощо [3, с. 37]. Вона вважає, що презумпцію нормою права вважати не можна, оскільки в ній немає такої складової, як санкції, з огляду на вірогідний характер самої презумпції. Крім того, розмежування норми права та правових приписів Н. С. Караніна проводить і за семантичним аналізом цих понять [3, с. 38]. Інструментальна цінність правової презумпції полягає у її можливості впливати на суспільні відносини, здійснюючи свої регулятивні функції. Тому специфікою природи правової презумпції є те, що вона зобов'язує суб'єкта визнати без доказів той чи інший презюмований факт при встановленні факту вихідного. Характерно, що в такому аспекті правова презумпція впливає не тільки на процесуальні, але й на матеріальні правовідносини. У рамках процесуальних правовідносин правова презумпція містить у собі юридичний обов'язок для суб'єкта правозастосовчого процесу визнати за певних умов презюмований факт. Якщо правова презумпція регламентує матеріальні правовідносини, то висновок про існування презюмованого факту встановлює суб'єктивні права та обов'язки.

Таким чином, правова презумпція, на думку Н. С. Караніної, виступає різновидом нормативно-правових приписів, за якими без спеціальних доказів, а тільки на підставі встановлених юридичних фактів можна зробити припущення про наявність (відсутність) шуканих юридичних фактів. У цьому й полягає нормативний механізм реалізації презумпції [3, с. 47].

Ще раніше за Н. С. Караніну ідею про презумпції як нетипові правові приписи, що містяться в структурі права поряд із правовими нормами, висловлював В. М. Горшен'єв [32, с. 113-114].

Отже, можна зробити висновок, що на сучасному етапі накопичення наукових знань щодо правової презумпції склалися різноманітні підходи, у рамках яких можна виділити окремі напрямки, які намагаються пояснити природу правових презумпцій. Філософсько-логічний та правовий підхід, які розкривають природу правової презумпції, складаються із позицій, що є достатньо аргументованими з точки зору рівня знань юридичної науки як у сфері теорії

права, так і у сфері матеріального та процесуального права. Проте очевидно, що такі кардинально різні й водночас протилежні точки зору не можуть існувати паралельно. Така ситуація, на нашу думку, зумовлена наступним: розглядаючи природу правових презумпцій, представники того чи іншого підходу (напрямку) перебільшують *значення* презумпцій для права та інших сфер людської діяльності, пов'язаної чи не пов'язаної з правом, а також деяких її *ознак*, наприклад, ознаки нормативності. Щоб розібратися з цією ситуацією, варто уважно проаналізувати ту сферу використання презумпцій, яку відстоюють представники того чи іншого підходу (напрямку), і, виходячи з цього, можна буде чітко визначити місце та роль правової презумпції у сфері права. Це також дасть змогу сформулювати визначення природи правової презумпції, спираючись на яку, можна буде визначити місце доказових презумпцій у системі правових.

Багато аспектів презумпцій до сьогодні так і не знайшли свого однозначного вирішення, що, звичайно, ускладнює процес їх наукового пізнання і викликає у юридичній літературі суперечки щодо природи презумпцій. Мова йде саме про сферу використання правових презумпцій у праві, тобто щодо яких правових явищ можливе вживання терміна “правові презумпції”. У контексті сказаного варто згадати вислів О. В. Бауліна, який наголосив, що межі цього поняття розмиті настільки, що презумпціями називають *все*, що характеризується певним рівнем вірогідності [14, с. 213]. Важко не погодитися з цим, адже відповідь на те, стосовно якого кола явищ можливе використання терміна презумпція, допоможе правильно визначитися з тим, у якому статусі правові презумпції було включено в правову площину та що під ними слід розуміти.

Якщо брати до уваги *філософсько-логічний підхід* розуміння правових презумпцій, то використання їх у будь-якій сфері людської діяльності фактично не дає змоги чітко локалізувати місце їх застосування. Представники цього підходу, які відстоюють таке значення правової презумпції, аргументують свої позиції тим, що презумпції як результат численних спостережень за однотипними явищами та причинно-наслідковими зв'язками між ними можуть використовуватися у будь-

якій сфері людської діяльності, оскільки індуктивний метод наукового пізнання, зокрема неповна індукція, властивий будь-якій професії [34, с. 261-333].

На нашу думку, з цим твердженням погодитися важко, оскільки у такому разі можна дійти висновку про існування правових та позаправових презумпцій. Заперечуючи доцільність використання терміна “позаправові презумпції”, варто вказати з цього приводу позицію В. А. Ойгензіхта: ... презумпції та припущення — це тотожні поняття, але із родового поняття “припущення” треба виділити певний вид, який є припущенням правовим; ... презумпція — назва умовна, яка характеризує правовий аспект припущення [23, с. 9].

Ж.-Л. Бержель говорив, що зусилля юристів, які розглядають для себе нову ситуацію, щоб зіставити її з існуючими категоріями, не повинні вести до непотрібного насилля над реальністю. Їм треба виходити з відомих та випробуваних рамок [35, с. 357]. Саме тому, на наш погляд, вживання терміна “позаправові”, “загальнолюдські” [5, с. 41-45], “загальнологічні” [8, с. 84-85] презумпції зовсім не відображає той факт, що історично цей термін з’явився тільки у зв’язку з проблемами права. Так, Н. С. Караніна вказує, що швидше за все походження категорії “презумпції” пов’язано з римським правом [3, с. 14]. З. М. Черніловський вважає, що першою з’явилася презумпція знання закону [36, с. 98].

Виходячи зі сказаного, презумпцію слід розглядати винятково у правовій площині, а за її межами такі припущення можна називати по-різному: спостереження, узагальнення життєвого досвіду, прогноз, висновки тощо. Крім того, як влучно зазначила Н. С. Караніна, говорячи про позаправову презумпцію, прихильники філософсько-логічного підходу не наводять жодного прикладу її використання [3, с. 28].

Із проведеного вище аналізу *правового підходу* розуміння природи правових презумпцій було зазначено, що за правовими презумпціями закріплюють функції виконання загальних передумов виникнення, зміни та припинення правовідносин, зокрема, норми права та юридичного факту. Так, представники *нормативного напрямку* природи правових презумпцій прямо вказують, що презумпція

ототожнюється з нормою права (або “правовим приписом”, що фактично не змінює ситуації), яка впливає на суспільні відносини, вирішуючи таким чином ситуацію невизначеності цих відносин. Представники *матеріально-правового напрямку* вважають, що правова презумпція може сприяти здійсненню регулятивних функцій права, маючи значення встановленого юридичного факту. Окремі представники філософсько-логічного підходу теж поділяють думки представників матеріально-правового напрямку. Так, В. К. Бабаєв відзначає, що ідею про презумпції, які виконують роль юридичних фактів, слід визнати абсолютно справедливою [5, с. 72].

На нашу думку, таке значення правових презумпцій, тобто виконання ними функцій передумов виникнення, зміни та припинення матеріальних правовідносин, не можна вважати настільки категоричним, як вважають деякі автори [3, с. 112], з таких причин.

Якщо ототожнювати правову презумпцію та правову норму, то, на перший погляд, такий підхід ставить з ніг на голову все, що до цього часу було висловлено про правові презумпції, оскільки, розглядаючи їх в якості регуляторів суспільних відносин, потрібно відмовитися від багатьох ознак, що раніше закріплювалися за правовими презумпціями, та аналізувати ознаки, властиві правовим нормам. Хоча механічне перенесення ознак правової норми на презумпції [1, с. 48] ще не доводить те, що вони виступають правовою нормою. Мало того, правові норми виконують свої специфічні функції, що повинні бути відмінними від функцій правових презумпцій як норми права, бо відзначається, що презумпція виступає спеціалізованою нормою права, яка виконує допоміжну функцію. Але, як не дивно, насамкінець окремі представники нормативного напрямку, говорячи про призначення правових презумпцій, зводять їх роль до *наявних юридичних фактів*, які породжують матеріальні правовідносини, та до *спеціальних правил доказування*, які звільняють особу від доведення стверджувального факту. Такі висновки можна зробити, аналізуючи позиції цих авторів щодо класифікацій та аналізу окремих видів правових презумпцій. Зокрема, О. А. Кузнецова, описуючи базові презумпції цивільного права, порушує питання про сферу дії презумпції

добросовісності та розумності учасників цивільного обігу, де зазначає, що, безумовно, вказана презумпція використовується правозастосовчим органом при захисті цивільних прав, але якщо брати її матеріально-правове значення до уваги, то її дія не повинна обмежуватися тільки процесуальними завданнями (правда, автор наводить як ілюстрацію приклад іншої презумпції: презумпція відплатності договору) [1, с. 126-127]. Зі сказаного видно, що О. А. Кузнєцова, виділяючи правове значення презумпцій, зводить їх роль до впливу на доказовий процес або до наявного юридичного факту, що породжує певні суб'єктивні права чи обов'язки. Аналогічної позиції дотримується й Н. С. Караніна [3, с. 70-131].

Отже, хоча презумпція й виступає нормою права (чи правовим приписом), на думку представників нормативного напрямку, але *функціонально роль її не змінилася*: вона або впливає на розподіл обов'язків доказування сторін цивільного процесу, або виконує роль юридичного факту. Така позиція збігається з поглядами представників юрисдикційного та матеріально-правового напрямку вивчення природи правових презумпцій. У чому ж тоді полягає правове значення презумпції як норми права – поки що не зрозуміло.

Як зазначалось вище, різноманітні підходи щодо природи правових презумпцій обумовлені перебільшенням ролі ряду ознак правових презумпцій. Якщо говорити про нормативний напрямок вивчення природи правової презумпції, то мова йде про таку її ознаку, як необхідність правового закріплення (ознака нормативності), яку представники нормативного напрямку ставлять на перше місце.

Не заперечуючи наявності такої ознаки в правових презумпцій, варто, на наш погляд, все-таки утриматися від її перебільшеного сприйняття. Ніхто не заперечує вплив правових презумпцій на правотворчий процес, точніше, використання припущень як техніко-юридичного прийому під час конструювання правової норми. Так, В. К. Бабаєв, зазначає, що правові презумпції виступають логічною основою правових норм [5, с. 61]. Але не слід забувати, що, крім методів індукції, для конструювання правових норм використовується багато інших методів та законів логіки [37, с. 58-69], проте статусу правової норми внаслідок

цього вони не набувають. І як взагалі метод, прийом юридичної техніки, який покликаний створювати правову норму [38, с. 24-65], можна назвати правовою нормою чи “правовими приписами”.

Факт закріплення правових презумпцій у нормі права надає їм обов’язкового характеру для правозастосовчого органу та сторін цивільного процесу. Говорячи про обов’язковий характер, слід пам’ятати функції, які виконує правова презумпція у цивільному процесі, спираючись на погляди представників юрисдикційного напрямку: використання презумпції у процесі розгляду цивільної справи впливає на обов’язки доказування між сторонами та зобов’язує суд вважати встановленим презюмований факт при доказуванні фактів-підстав дії презумпції однією стороною та неспростуванні презюмованого факту протилежною стороною [18, с. 66]. Саме таке використання презумпції у цивільному судочинстві і буде породжувати певні правила (юридичні обов’язки для суду та сторін) з огляду на функціональне значення правової презумпції, якщо брати до уваги її логічну природу утворення, а також те, що вказані обов’язки прямо чи опосередковано закріплені у змісті правової норми, де міститься презумпція. Але чому тільки ця функція (яка, до речі, не завжди чітко впливає зі змісту правової норми) взята представниками нормативного напрямку до уваги для пояснення природи правової презумпції, – залишається незрозумілим (адже виділяють ще й інші функції правової презумпції, наприклад, функцію процесуальної економії). Отже, правова презумпція, на нашу думку, не виступає юридичним обов’язком, а її обов’язковість для правозастосовчого органу чи сторін є проявом тільки окремих її функцій.

З цього випливає, що ставити презумпції поряд із правовими нормами, у змісті яких вони виражаються, не можна. Як правильно зазначив Ю. О. Серіков: «... між нормою права та презумпцією існує безпосередній зв’язок, який виражається у тому, що презумпція завжди має нормативну форму вираження ...» [6, с. 75]. Норма права виступає формою введення правової презумпції у сферу права, але аж ніяк не є самою презумпцією. Факт закріплення правової презумпції у нормі права робить її обов’язковою для суду та осіб, які беруть участь у справі:

вони повинні підпорядковувати свою поведінку у процесі збору, дослідження та оцінки доказів у цивільній справі правилам, які породжуються використанням презумпції. Тому розглядати правові презумпції у якості правової норми чи “нормативного припису”, на нашу думку, немає достатніх підстав, бо правова презумпція виражається у *змісті* правової норми, але вона не є правовою нормою.

Одним із найскладніших завдань науки цивільного процесу, що стосується вивчення природи правових презумпцій, є зіставлення юрисдикційного та матеріально-правового напрямку вивчення природи цієї правової категорії.

Як уже йшлося вище, *матеріально-правовий* напрямок вивчення правових презумпцій сформувався з дискусії про існування матеріально-правових та процесуально-правових (чи процесуальних) презумпцій та їхнє призначення (ролі та місця) для вирішення завдань правового регулювання суспільних відносин [5, с. 59-85; 22, с. 262; 23, с. 28]. Говорячи про матеріально-правові презумпції, автори дають їх класифікацію не тільки за галузями права, але і за правовими інститутами [23, с. 18-19]. Так, у рамках цивільного права вказують на існування презумпції авторства, презумпції правосуб’єктності, презумпції смерті, презумпції правомірності володіння майном, презумпції вини, презумпції добросовісності набувача чужого майна, презумпції правомірності вступу у правочин та ін. Класичною презумпцією в сімейному праві, наприклад, вважають презумпцію батьківства.

Слід відзначити, що не всі автори, які говорять про виконання правовими презумпціями ролі наявних юридичних фактів, виділяють за ними можливість самостійного використання за межами судового процесу. Так, В. К. Бабаєв, говорячи про презумпції (наприклад, презумпція вини) як передумови впливу на правовідносини, називає їх квазіпередумовами, які повинні знайти своє підтвердження у суді [5, с. 75]. Виходить, що правові презумпції виконують роль своєрідних юридичних фактів тільки тимчасово, до їх підтвердження або спростування у суді. Такий підхід, на нашу думку, повертає правові презумпції до юрисдикційного напрямку їх вивчення.

У рамках матеріального права існує багато обставин, які мають юридичне значення, але у *нормативному порядку* вони проголошені вірогідними, і тому до них на перший погляд можна ставитися як до “презумпцій”. Проте не важко помітити, що в одному випадку ці вірогідні обставини породжують правові наслідки *самостійно* в силу їх *прямого закріплення в нормах права* (закон саме з цими обставинами пов’язує певні правові наслідки), а в іншому разі, *опосередковано* — ці обставини почнуть діяти тільки *після їх підтвердження судовим рішенням*. На цю особливість уже звертав увагу О. В. Баулін [14, с. 218]. Так, презумпція батьківства породжує всі наявні правові наслідки (як права, так і обов’язки батька стосовно дитини), тобто впливає на матеріальні правовідносини. Факт батьківства, звичайно, можна в судовому порядку спростувати, але це не означає, що до винесення судового рішення було тільки припущення про батьківство, а не наявний юридичний факт. Із таким підходом можна спростувати будь-який юридичний факт, але це не дає права називати кожную юридично значущу обставину, яка спростовується, презумпцією.

Презумпція як *припущення про факт* сама собою, на відміну від юридичного факту, не може породжувати правових наслідків. Юридичний факт повинен бути або наявним, або відсутнім, оскільки в іншому випадку ми можемо припускати наявність чи відсутність певних суб’єктивних прав та обов’язків.

Свого часу в літературі з теорії права обґрунтовано виділявся *диференційований підхід до поняття юридичного факту*, коли проводили розмежування самих явищ та їх юридичних моделей як відображення цих явищ [39, с. 28]. Так, В. Б. Ісаков наголошував на необхідності розмежування конкретних фактичних обставин, які реально існують у певній точці простору і часі, та абстрактного, узагальнюючого поняття “юридичний факт”. Загалом факт-модель юридично відображає реальне явище. За змістом факт-модель містить у собі ознаки факту-явища, тому оцінюється з точки зору істинності чи хибності, тобто правильного чи неправильного відображення факту явища. Реальне явище є частиною середовища, фрагмент дійсності; факт-модель їх відображає, виступаючи продуктом розумової діяльності [40, с. 117]. Проте юридичні факти не

завжди відповідають простому фрагменту матеріальної дійсності (факт батьківства, факт авторства, факт смерті тощо). Так, якщо дитина народилася в зареєстрованому шлюбі, то чоловік дружини вважається батьком дитини, навіть якщо він і не виступає біологічним батьком цієї дитини. Тобто факт батьківства вважається існуючим, але в цьому прикладі він не відповідає реальному стану речей. Як явище відображуюче, юридичні факти-моделі акумулюють спеціально-правові ознаки реального явища і виступають *безпосередньою* підставою виникнення, зміни та припинення правовідносин. Отже, говорячи про юридичні факти, слід розрізняти юридичну модель цього факту та явище, конкретну обставину, яку ця модель відображає. Саме юридична модель конкретного факту виступає тим юридичним фактом, який викликає певні правові наслідки.

У контексті теми цього дослідження, наприклад, батьківство як біологічний факт виступає фактом-явищем, що має свою юридичну модель батьківство як юридичний факт. Формування таких фактів-явищ, як факт батьківства, проходить у такій ситуації, коли говорити про наявність достовірних доказів щодо їх підтвердження не доводиться. Тому в гіпотезі норми права, яка регламентує відносини батьків та дітей, ідеться про підтвердження цих фактів-явищ як реально існуючих на практиці (в об'єктивній реальності) певним шляхом: встановлення юридичної моделі цього факту. Так, щоб підтвердити юридичний факт батьківства подружжя, нам необхідно довести факт народження (зачаття) дитини у шлюбі. Ця модель формується через *законодавче визначення*, де нічого не потрібно припускати: дитина, яка зачата і (або) народжена у шлюбі, походить від подружжя — ч. 1 ст. 122 Сімейного кодексу України (далі — СК України) [41]. Юридичний факт-модель не припускається, він є наявним, і саме він породжує відносини між батьком та дитиною, але цей факт-модель, незважаючи на те, що він міститься в імперативній нормі, можна спростувати як такий, що не відповідає реальному факту — особа не є біологічним батьком дитини. І тут ми підходимо до головного: чому припущення та подальше спростування цієї юридично важливої обставини окремої цивільної справи – факт батьківства – слід вважати презумпцією?

На нашу думку, є декілька причин, чому факт авторства, батьківства та інші подібні випадки представники матеріально-правового напрямку називають презумпціями.

По-перше, в конструюванні правової норми, у якій міститься цей факт, покладено припущення, але це не означає, що перед нами презумпція. Це прийом юридичної техніки, на підставі якого законодавець уже в змісті норми права *визначає* правила встановлення юридичних фактів, які покликані породжувати матеріальні правовідносини без їх судового підтвердження для забезпечення стабільності цих відносин. Так, СК України визначає цілу низку правил, якими можна підтвердити факт батьківства (гл. 12) із вказівкою на відповідні документи, що покликані цей факт підтвердити. Тут слід також зазначити, що припущення використовується при створенні багатьох правових норм, а не тільки таких, що містять презумпції. На це безпосередньо вказує О. А. Кузнецова [1, с. 30].

По-друге, використання фактів, котрі представники матеріально-правового напрямку називають “презумпції”, у цивільному процесі впливає на розподіл обов’язків доказування між сторонами. Але використання презумпцій не єдиний випадок, що обумовлює вплив на обов’язки сторін щодо доказування [14, с. 240-246; 12, с. 113-127].

По-третє, семантичне конструювання правових норм, у яких містяться вказані факти (авторства, батьківства тощо), проведено з використанням таких термінів, які прямо вказують на те, що в нормі права міститься презумпція. Так, ч. 1 ст. 435 ЦК України, визначаючи порядок встановлення того, хто буде вважатися автором твору, використовується термін “презумпція авторства”. Законодавцю варто більш виважено підходити при виборі юридичної термінології під час конструювання правових норм, оскільки правильність вибору того чи іншого терміна визначатиме адекватність передачі юридичного змісту.

Таким чином, те, що називають “матеріально-правовими презумпціями”, які виступають підставою виникнення, зміни та припинення правовідносин, є не що інше, як конкретні життєві обставини, які відображають реальну дійсність, позаяк вона мала місце насправді, хоча у ряді випадків це може не відповідати

справжньому стану речей, але їх ролі як юридичного факту це не применшує, оскільки таке *значення* їм надала *норма права*. Нехай за змістом норми закону ця життєва ситуація має тільки вірогідний характер, але поки вона не змінена, то породжуватиме певні юридичні наслідки доти, поки їх хтось не заперечить у суді.

Разом із “презумпцією” батьківства виділяють багато інших подібних “презумпцій”, що, на нашу думку, виступають юридичними фактами, котрі справді породжують певні суб’єктивні права та обов’язки без необхідності звернення до суду. Так, можна виділити “презумпцію” авторства (ч. 1 ст. 435 ЦК), “презумпцію” виконання обов’язку продавця щодо передачі товару в розпорядження покупця (ч. 1 ст. 664 ЦК), “презумпцію” прийняття дарунку (ч. 3 ст. 722 ЦК), “презумпцію” внесення речей до готелю (ч. 1 ст. 975 ЦК), “презумпцію” безпроцентності договору позики (ч. 2 ст. 1048 ЦК) тощо.

Представники матеріально-правового напрямку дослідження природи правових презумпцій, поряд із вищевказаними випадками, виділяють й інші приклади презумпцій, що, на їхню думку, породжують матеріальні правовідносини без необхідності звернення до суду. Наприклад, презумпція правомірності володіння та презумпція права власності [42, с. 346], презумпція добросовісності [23, с. 86-92] тощо. На нашу думку, вказані приклади справді є презумпціями, але чи можуть вони бути реалізовані безпосередньо учасниками матеріальних відносин, чи реалізуються безпосередньо вже в суді, то це спірне питання.

Якщо взяти до уваги позицію О. С. Йоффе та М. Д. Шаргородського, то вони вказують на існування презумпції права власності, бо в повсякденному житті покупець зазвичай не вимагає від продавця (володільця речі) надання доказів того, що йому належить право на відчуження цієї речі [22, с. 262]. Виходить, що презумпція права власності використовується у відносинах купівлі-продажу речі, де не вимагається підтвердження правовстановлюючих документів від продавця речі. Такій позиції вчених можна протиставити, на наш погляд, аргументовану точку зору Д. М. Генкіна, який вказує, що можливість створювати нові відносини, що впливають із права власності, є тільки абстрактною можливістю, яка ще не

реалізована у певних діях, а тому не може бути визнана юридичним фактом [43, с. 28]. Розвиваючи думку Д. М. Генкіна, М. М. Броннікова зазначає, що для переходу права власності необхідні дії (курсив наш — В. Ф.) щодо розпорядження належним на праві власності майном [44, с. 74]. Таким чином, видно, що для виникнення матеріальних правовідносин (в нашому прикладі: відносин власності на підставі договору купівлі-продажу) значення юридичного факту буде мати наявність права власності, а саме дії щодо реалізації вказаного права. У той час як перевірка наявності правомочностей на вказані дії повинна відбуватися в судовому порядку, де й буде використовуватися презумпція права власності особи, яка виступає володільцем речі.

Отже, підсумовуючи вищесказане щодо ролі презумпцій як “юридичних фактів” у механізмі правового регулювання матеріальних правовідносин, можна зазначити, що презумпцією є не будь-яка обставина, можливість оспорювання якої допускається. Нею можна вважати тільки ті законодавчі припущення, які за рамками юрисдикційної процедури не можуть бути використані. Адже очевидно, що існує різний механізм реалізації, наприклад, “презумпції” батьківства (не потребується судова процедура для підтвердження цього факту) та презумпції вини (для її встановлення дійсно потрібне судове рішення, яке набрало законної сили). Тому називати “презумпціями” ті законодавчі припущення, які породжують правові наслідки за межами юрисдикційної процедури (напр., факт авторства), навряд чи виправдано.

Позиція представників *юрисдикційного напрямку* зводиться до того, що правові презумпції відіграють важливу роль у юрисдикційній діяльності, зокрема, мають важливе значення в процесі доказування обставин цивільної справи.

Вище було підкреслено, що фактично всі автори, праці яких присвячено правовим презумпціям, виділяли їхній беззаперечний вплив на процес доведення юридичних фактів, які необхідно встановити у конкретній цивільній справі.

Виділення факту як презюмованого, що має значення для справи, завжди відображалося на процесі доказування, змінюючи тим чи іншим чином обов’язок доказування. Якщо наявність якого-небудь факту серед інших обставин, які

входять до складу предмета доказування, допускається, то таке припущення не може бути нейтральним до розподілу обов'язків доказування. Як зауважує О. В. Баулін, ці обов'язки встановлюються відповідно до загальних правил, презюмований законодавцем факт уже не підпадає під сферу дії загальних правил, тому обов'язок доказування змінюється [14, с. 222]. Слушно зазначає А. С. Морозов, що єдиним призначенням презумпцій є перерозподіл обов'язків доказування тих чи інших фактичних обставин справи [45, с. 41]. Аналогічної позиції дотримується й Л. П. Смишляєв: ... значення презумпцій повністю вичерпується проблемою доказування між сторонами [20, с. 22]. Презумпція полегшує обов'язок доведення або заміняє його можливістю посилатися на факт — підставу презумпції [46, с. 9]. Доказові презумпції виступають спеціальним правилом, яке застосовується замість загального правила розподілу обов'язків доказування, на підставі якого при доведенні певного складу юридичних фактів можливий висновок про існування пов'язаного з ним факту [14, с. 228]. Сказане щодо впливу доказових презумпцій на доказування обставин цивільної справи підтверджується судовою практикою. Так, у Мукачівському міжрайонному суді 03.01.2007 р. була розглянута справа про виділення частки з майна, що є у спільній сумісній власності, де суд використовував презумпцію рівності часток у спільній сумісній власності (ч. 2 ст. 370 та ч. 2 ст. 372 ЦК України) у відносинах щодо поділу майна, яке перебуває в спільній сумісній власності (ч. 2 ст. 372 ЦК України). Він встановив за допомогою доказів факти-підстави дії цієї презумпції — факт поділу майна, перебування майна у спільній сумісній власності — та встановив відсутність фактів спростування даної презумпції: немає домовленості між співвласниками або рішення суду про встановлення іншого розміру часток на дане житло. Тому суд правомірно поставив презюмований факт — рівність часток майна, що перебуває у спільній сумісній власності, на обґрунтування судового рішення, де визначив розмір часток подружжя на квартиру відповідно до дії вказаної презумпції [47].

Таким чином, правові презумпції, як вважають представники юрисдикційного напрямку, мають значення тільки для процесу доказування в

судових справах. Сфера їх застосування чітко локалізована — презумпції використовуються у процесі доказування для прийняття рішень та як прийом (правило) зміни обов'язку доказування. Правова презумпція являє собою встановлений у законі прийом, у силу якого певний юридичний факт (презюмований факт) вважається встановленим, якщо доведено інший певний факт чи факти (підстава презумпції).

На нашу думку, погляд представників юрисдикційного напрямку на місце та роль правових презумпцій є найбільш аргументованим. Позиції авторів, які розглядають правові презумпції в якості норми права чи встановленого юридичного факту або як частину загальних презумпцій, є не настільки аксіоматичними, щоб вважати їх правильними. Природа правової презумпції повинна розглядатися тільки в поєднанні з юрисдикційною діяльністю. Саме такий підхід більш адекватно відображає значення правових презумпцій у сфері права.

Отже, слід підтримати тих вчених, які вважають, що правова презумпція є винятково правовим явищем, яке має значення тільки для юрисдикційного процесу, де безперечно проявляється така її функція, як вплив на обов'язки доказування у справі. Такий погляд на роль правових презумпцій вважається найбільш обґрунтованим, оскільки він пов'язаний з їхніми прямими функціями.

Співвідношення доказових презумпцій із правовими презумпціями. Визначившись зі сферою використання правових презумпцій, можна констатувати, що рамки (місце) використання доказових презумпцій обмежені розглядом справ у судових органах. Проте місце та роль доказових презумпцій під час розгляду цивільної справи повинні диференціюватися щодо місця та призначення правових презумпцій у цілому, адже доказові презумпції є частиною правових. Визначення цього і засвідчуватиме співвідношення між ними.

Для визначення такого співвідношення слід виконати наступні завдання:

1) визначитися з багатоманітною термінологією, що використовується у стосовно категорії “правові презумпції”. Адже така ситуація робить науково-нестабільною дефініцію цієї правової категорії, що аж ніяк не сприяє визначеності

наукових досліджень. На думку деяких авторів, це зумовлено недостатньо розвиненою теорією правових презумпцій [6, с. 9];

2) визначити зміст понять *правові презумпції* та *доказові презумпції*, де останнє буде проводитися з урахуванням класифікації правових презумпцій на матеріально-правові та процесуальні. Необхідність визначення змісту доказових презумпцій через вказану класифікацію пояснюється тими функціями, які виконують матеріально-правові та процесуальні презумпції в цивільному процесі, та зіставлення їх із функціями саме доказових презумпцій.

При аналізі наукової літератури можна спостерігати, що тут стосовно “правової презумпції” вживаються як синоніми два родові терміни: “припущення” та “презумпція”. Вказані терміни є базовими, оскільки до них додають різноманітні прикметники, що відображають функціональні особливості певних презумпцій.

Якщо взяти до уваги такий термін, як “припущення”, то можна виділити такі варіанти використання цього терміна щодо правових презумпцій: 1) припущення [48, с. 11]; 2) доказові припущення [49, с. 186]; 3) законні припущення [8, с. 85-86]; 4) правові припущення [50, с. 243]; 5) юридичні припущення [15, с. 38]. У другому випадку, якщо говорити про використання такого базового терміна, як “презумпція”, існують теж різноманітні варіанти: 1) презумпція [5, с. 5]; 2) доказова презумпція [14, с. 213]; 3) законна презумпція [51]; 4) легальна презумпція [52]; 5) правова презумпція [53, с. 12]; 6) формальна презумпція [52]; 7) юридична доказова презумпція [54].

Вище було відзначено, що термін “презумпція” є похідним від більш родового терміна “припущення”. Використання останнього для позначення правової категорії “правова презумпція”, на наш погляд, може призвести до плутанини щодо можливих сфер її застосування (як правових, так і позаправових). Як правильно відзначив Ю. О. Серіков, використання терміна “презумпція” несе в собі більш юридичне навантаження [6, с. 9]. Щодо вживання таких прикметників, як “законний”, “юридичний”, “правовий”, “формальний”, “легальний” щодо терміна “презумпція”, то це свідчить про одне: презумпція матиме *юридичне*

значення тільки тоді, якщо вона закріплена в нормах права. Тому об'єднуючим прикметником, на нашу думку, повинен стати саме “правовий”, оскільки він показує на одну із суттєвих ознак правових презумпцій — необхідність їх нормативного закріплення. Крім того, термін “правова презумпція” найчастіше використовується в юридичній науці.

Якщо зіставити зміст термінів “правова презумпція” та “доказова презумпція”, то вважати їх синонімами не можна. Як зазначає В. К. Бабаєв, *правова презумпція* — це закріплене в нормах права припущення про наявність чи відсутність юридичних фактів, яке базується на зв'язку між ними і фактами наявними та підтверджене попереднім досвідом [5, с. 14]. Подібне до такого визначення правових презумпцій дають й інші науковці [55, с. 165; 15, с. 5; 11, с. 5; 12, с. 48], де думка може бути зведена до єдиного знаменника: правова презумпція — це припущення про наявність чи відсутність певних юридичних фактів без доведення, що виводиться з інших доказаних фактів.

Правові презумпції можуть бути поділені на матеріально-правові та процесуальні, де вказані види презумпцій виконують різні функції в цивільному процесі. Відзначимо, що класифікація презумпцій на матеріально-правові та процесуальні є однією з найскладніших класифікацій для науки цивільного процесу. Складність цієї класифікації полягає в тому, що відсутні єдині підходи щодо критеріїв такої класифікації презумпцій. Крім того, її проводять автори, які займають діаметрально протилежні позиції стосовно природи презумпції [5, с. 49-58; 23, с. 24-33], а це кладе свій відбиток не тільки на критерії класифікації, але і на те значення (функції), яким наділяються матеріально-правові та процесуальні презумпції. Останній факт не бере до уваги багато науковців, які критикують ті чи інші підходи, пов'язані з класифікацією презумпцій на матеріально-правові та процесуальні. А це, в свою чергу, зумовлює нанесення одного підходу на інший, викликаючи заплутування ситуації ще більше. Так, Н. С. Караніна, розглядаючи презумпції у якості “правового припису”, що впливає на суспільні відносини поряд з нормою права, аргументує класифікацію презумпцій на матеріально-правові та процесуальні з позицій матеріально-правового напрямку, що

призводить до висновків виконання матеріально-правовою презумпцією функцій наявного *юридичного факту* [3, с. 80]. Такий висновок можна зробити, аналізуючи окреслене нею значення матеріальної презумпції, яка стосується невизначеного кола осіб [3, с. 80]. Таким чином, поняттям “правовий припис” як нормативного регулятора охоплюється поняття “юридичного факту”, що аж ніяк не полегшує вивчення цієї класифікації презумпцій.

Наведені причини, які ускладнюють вироблення єдиних підходів щодо класифікації презумпцій на матеріально-правові та процесуальні, стимулюють у деяких авторів бажання приєднатися тільки до певного підходу без будь-якої аргументації лише з мотивів чіткості та зрозумілості цього підходу. Так, Ю. О. Серіков підтримує галузевий критерій у класифікації презумпцій на матеріально-правові та процесуальні, запропонований В. К. Бабаєвим, оскільки це допоможе уникнути проблеми невизначеності термінів, коли різні вчені наділяють одне й те ж саме поняття різним *змістом* (виділено нами — В. Ф.) [6, с. 40]. Це викликає порозуміння, але аж ніяк не відповідає на поставлене питання.

Важко виділити які-небудь підходи в питанні класифікації презумпцій на матеріально-правові та процесуальні, оскільки аргументація таких підходів у кожного різна. Але тим не менше можна вказати на два основні напрямки щодо вказаної класифікації.

Перший підхід заперечує необхідність виділення матеріально-правових та процесуальних презумпцій, а свідчить тільки про одну презумпцію, яка має матеріальну та процесуальну сторону [8, с. 98-99]. Говорячи про матеріальну та процесуальну сторону презумпцій, Я. Л. Штутін зазначає, що кожна презумпція, незалежно від того, в якій нормі права вона передбачена (матеріальній чи процесуальній), має дві сторони: матеріальну, яка дає можливість зрозуміти мотив законодавця, яким він керувався, запроваджуючи норму права, де відображена презумпція, та процесуальну, яка дає можливість суду дати правильний напрямок розгляду справи, правильно вирішити питання про предмет доказування, про розподіл обов'язків доказування [8, с. 99-100]. Вказаний підхід, на нашу думку, зовсім не розкриває матеріального значення презумпції в процесі

правозастосування, адже для суду та осіб, які беруть участь у справі, мотив чи мотиви законодавця, якими він керувався, приймаючи норму права, не мають ніякого практичного значення. Для них має значення норма права, в змісті якої виражена презумпція.

Другий підхід представлений більшістю вчених (М. Г. Авдюков, В. К. Бабаєв, О. В. Баулін, Н. С. Караніна, В. А. Ойгензіхт, Ю. О. Серіков тощо), які зазначають необхідність виділення матеріально-правових та процесуальних презумпцій, оскільки вони виконують різні *функції* в процесі правового регулювання. Вихідним моментом у класифікації правових презумпцій на матеріально-правові та процесуальні є поділ галузей права на галузі матеріального та процесуального права. Так, В. К. Бабаєв вважає, що матеріально-правова презумпція спрямована на вирішення справи по суті, бо міститься в нормі, яка своєю дією охоплює суспільні відносини, що набули спірного характеру. Процесуальна презумпція спрямована на застосування норм матеріального права [5, с. 54]. Щоправда, слід одразу вказати, що цей учений говорить не стільки про матеріально-правові та процесуальні презумпції, скільки про їхнє матеріальне та процесуальне значення. Але видно, що це є підставою для класифікації презумпцій на матеріально-правові та процесуальні, оскільки В. К. Бабаєв згодом зазначає, що існують презумпції, яким притаманні як матеріальне, так і процесуальне значення (презумпція вини), у той час як інші презумпції наділені тільки процесуальним значенням (презумпція об'єктивності судді) [5, с. 57-58]. В основному вказаний підхід фактично проявляється у працях всіх учених, які розглядають питання класифікації презумпцій на матеріально-правові та процесуальні, хіба що різняться підходи стосовно матеріального значення матеріально-правової презумпції [23, с. 26-31].

Якщо ж виходити із аргументованості юрисдикційного напрямку дослідження природи правових презумпцій, то можна зробити наступні висновки щодо суті та значення матеріально-правових та процесуальних презумпцій:

1) матеріально-правова презумпція здійснює вплив на вирішення справи по суті і тим самим обумовлює застосування норми, в якій виражена. Презюмований

факт, в силу того, що передбачений нормою матеріального права, має матеріально-правовий характер. Він входить у коло обставин цивільної справи, встановлення яких дасть змогу суду правильно вирішити справу. Причому для винесення обґрунтованого та законного рішення суду необхідне встановлення усіх юридично значущих обставин справи, зокрема й презюмованого факту. У цьому й полягає матеріальне значення матеріально-правової презумпції. Крім того, така презумпція впливає на предмет доказування, перерозподіляє обов'язки доказування, що охоплюється її процесуальним значенням;

2) процесуальна презумпція позбавлена матеріально-правового значення. Презюмований факт має процесуальний, а не матеріальний характер, тому така презумпція не впливає на вирішення справи по суті. Головне, що вказана презумпція не здійснює функцію перерозподілу обов'язків доказування між сторонами, але в нормі права, де вона міститься, чітко визначається суб'єкт, що зобов'язаний спростувати презюмований факт (у презумпції неповажності причин неявики на судове засідання, яка закріплена у ст. 169 Цивільного процесуального кодексу України (далі — ЦПК України) [56] визначаються суб'єкти, що повинні доказати зворотне (наприклад, ст. 232 ЦПК України)). Процесуальні презумпції забезпечують належну процедуру розгляду цивільної справи [6, с. 41].

Зміст терміна “доказові презумпції” в науці цивільного процесу має неоднозначне тлумачення, хоча він і використовується тривалий проміжок часу. Це, звичайно, ускладнює вивчення цього правового явища та не дає можливості адекватно застосовувати цей термін у наукових дослідженнях. Причина, за якою зміст доказових презумпцій розкривається неоднозначно, полягає в тому, що існують різні підходи стосовно їхнього функціонального призначення у цивільному судочинстві, яке прямо пов'язане з класифікацією правових презумпцій на матеріально-правові та процесуальні.

Можна виділити два підходи у розумінні змісту доказових презумпцій: широкий та вузький. *Широкий підхід* у зміст доказових презумпцій включає будь-які презумпції, що використовуються в діяльності суду при вирішенні цивільних справ [57; 54], а *вузький підхід* під доказовими презумпціями розуміє тільки такі,

що здійснюють функцію перерозподілу обов'язків доказування між сторонами цивільного процесу [14, с. 235; 58, с. 223-224; 59; 2; 12, с. 67-68].

Під час розгляду цивільної справи справді існують презумпції, що проводять перерозподіл обов'язків доказування між сторонами всупереч дії загального правила розподілу обов'язків доказування обставин цивільної справи. У цьому контексті доказову презумпцію називають спеціальним правилом, що застосовується замість загального правила розподілу обов'язків доказування, при якому під час доведення певного складу юридичних фактів можливий висновок про існування іншого пов'язаного з ним факту [14, с. 228]. Категорія доказової презумпції, як зазначає О. О. Нахова, полягає в наступному: при особливій складності доказування певного факту закон звільняє сторону від цього обов'язку, якщо доказаний інший факт, а обов'язок доказування протилежного факту покладається на іншу сторону [12, с. 66]. Те, що доказова презумпція проводить перерозподіл обов'язків доказування саме між сторонами, чудово ілюструється багатьма авторами на окремих випадках дії доказових презумпцій [59; 18, с. 64-65].

Але поряд з тими презумпціями, що проводять перерозподіл обов'язків доказування між сторонами, в цивільному процесі виділяють презумпції, які вказану функцію не здійснюють. До них, наприклад, слід віднести презумпцію об'єктивності судді, що розглядає цивільну справу. Вказана презумпція не діє в матеріальних відносинах між сторонами стосовно доведення тих обставин цивільної справи, які впливатимуть на вирішення їх спору про право, а в процесуальних відносинах між судом та стороною, яка намагається спростувати презюмований факт об'єктивності судді, що встановлений нормою закону. Твердження сторони, що суддя має заінтересованість у результатах розгляду справи, повинно бути нею ж доведено, і протилежна сторона у встановленні такого факту ніякої участі не бере, оскільки норми закону жодного *обов'язку* доказування цього факту для неї не передбачили. Поведінка сторони у доведенні факту заінтересованості судді повністю охоплюється дією загального правила розподілу обов'язків доказування між сторонами, де сторона зобов'язана довести

ті обставини, на які вона посилається (ч. 1 ст. 60 ЦПК України). Використання спеціального правила, що перерозподіляє обов'язки доказування обставин цивільної справи між сторонами, у цьому прикладі не потрібно.

Таким чином, представники широкого підходу до розуміння змісту доказових презумпцій включають у цей термін як презумпції, що обумовлюють перерозподіл обов'язків доказування між сторонами, так і ті презумпції, що такої функції не здійснюють. Головне, що вони використовуються судом у процесі розгляду цивільної справи. У такому разі між доказовою та правовою презумпцією ставиться знак рівності, бо вони використовуються в одній сфері: сфері юрисдикційної діяльності, і цим поняттям охоплюються як матеріально-правові, так і процесуальні презумпції. Ті ж автори, які розглядають доказові презумпції в якості спеціального правила, що перерозподіляє обов'язки доказування саме між сторонами всупереч дії загального правила, зміст доказових презумпцій зводять тільки до матеріально-правових, бо процесуальні презумпції своєю дією охоплюються загальним правилом розподілу обов'язків доказування, і немає потреби застосовувати спеціальне правило.

Характерним є те, що широкий підхід розуміння змісту доказових презумпцій формувався при вивченні такого процесуального інституту, як предмет доказування, де зверталася увага на *обставини, які не підлягають доказуванню*, серед котрих виділяли презюмовані факти [46, с. 9]. У той час як вузьке розуміння змісту доказових презумпцій виводилося при описуванні *правила розподілу обов'язків доказування* між сторонами, де представники цього підходу наголошували, що доказова презумпція не звільняє від обов'язку доказування, він тільки перерозподіляється [18, с. 62-71].

Слід відзначити ще одну особливість тих презумпцій, що проводять перерозподіл обов'язків доказування сторін та презумпцій, які цієї функції не здійснюють: перші містять у своїй конструкції презюмований факт матеріально-правового характеру, а другі — презюмований факт процесуально-правового характеру. Ця специфіка має значення тим, що окремі автори прямо вказують, що

ті норми матеріального права, які покладають доказування факту на певну сторону, традиційно розглядаються як доказові презумпції [60, с. 48].

Таким чином, на сучасному етапі розвитку науки цивільного процесуального права склалися неоднозначні підходи щодо розуміння змісту доказових презумпцій, а відтак і визначення їх функцій та місця в системі правових презумпцій. Науковці, які представляють широкий або вузький підхід розуміння змісту доказових презумпцій, коментуючи праці один одного, виходять із позицій того, що вони вкладають у зміст цього правового явища (одні, говорячи про доказові презумпції, мають на увазі правові презумпції в цілому, а інші при розкритті доказових презумпцій обмежують свої судження тільки матеріальними презумпціями). Це може викликати непорозуміння між ними та неоднозначне застосування їхнього наукового матеріалу іншими авторами. Крім того, це не сприяє стабільності використовуваного терміну “доказові презумпції” в науці цивільного процесуального права. Тому необхідно чітко визначитися з тим, що вкладати у зміст цього поняття.

На нашу думку, під доказовою презумпцією не варто розуміти всі презумпції, що використовуються в доказовому процесі під час розгляду цивільної справи в суді. Справді, функціональне призначення матеріально-правових та процесуальних презумпцій різне, а тому охоплювати їх одним терміном — “доказові презумпції” — не слід, оскільки значна частина науковців доказову презумпцію пов’язує з функцією перерозподілу обов’язків доказування саме між сторонами. В їхнє розуміння доказової презумпції процесуальні презумпції входять аж ніяк не будуть з огляду на їх інше функціональне призначення.

Досліджуючи різноманітні прикметники, що вживаються поряд із терміном “презумпція”, Ю. О. Серіков такі з них, як “легальний”, “правовий”, “формальний”, “законний”, вважає стилістичними синонімами [6, с. 9]. Але такий прикметник, як “доказові”, він вважає словом, яке у вищевказаний синонімічний ряд не потрапляє, бо має інший зміст [6, с. 9]. Отже, навіть з точки зору лінгвістичної термінології не можна ставити знак рівності між правовими та доказовими презумпціями, як це роблять представники широкого підходу

розуміння змісту доказових презумпцій. Крім того, як вище було зазначено, окремі науковці вважають, що доказові презумпції закріплюються нормами матеріального права, а це прямо вказує на такий вид правових презумпцій, як матеріально-правові презумпції. Тому *в зміст доказових презумпцій необхідно включати тільки матеріально-правові презумпції*, а процесуальні презумпції треба розглядати окремо від доказових.

Таким чином, правова презумпція, використовуючись у цивільному процесі, являє собою припущення про існування одного юридичного факту без доведення при доказуванні інших юридичних фактів, що перебувають в об'єктивному взаємозв'язку з фактом, що припускається. Якщо вказана презумпція проводить перерозподіл обов'язків доказування між сторонами, то перед нами буде доказова презумпція: одна сторона повинна доказати факти-підстави дії презумпції, щоб суд міг зробити висновок про існування презюмованого факту, а протилежна сторона повинна доказати факт, що спрямований на спростування висновку суду, тобто встановленості презюмованого факту. Якщо ж правова презумпція тільки вказує на суб'єкта спростування презюмованого факту і жодного обов'язку щодо доведення фактів-підстав дії презумпції не покладає на протилежну сторону, то перед нами процесуальна презумпція, яка не проводить перерозподілу обов'язків доказування між сторонами.

1.2. Сутність доказових презумпцій у цивільному процесі

З метою виявлення сутності доказових презумпцій у цивільному судочинстві необхідно розкрити їх ознаки та структуру. Чітко визначена позиція з питань, які ж саме ознаки характеризують доказові презумпції та в чому виражається їх структура, дасть змогу вирішити як теоретичні, так і прикладні завдання, пов'язані з використанням доказових презумпцій. У першому випадку визначення ознак доказових презумпцій дасть змогу зрозуміти сутність цього правового явища, розмежувати його від інших подібних правових явищ (наприклад, правових фікцій), розібратися з деякими питаннями класифікації доказових презумпцій. У прикладному плані належне розуміння ознак та структурних елементів доказових презумпцій сприятиме розробці ефективного механізму дії доказової презумпції під час розгляду та вирішення конкретної цивільної справи.

Характерні ознаки доказових презумпцій. З метою належного визначення ознак доказових презумпцій, що використовуються в цивільному процесі, необхідно усвідомлювати їх логічну та правову сторону.

Доказова презумпція, як і багато інших правових явищ, тісно пов'язана з питаннями логіки, що дає можливість виділити в них поряд із правовою й логічну сторону. Багато науковців виділяє у правових, а отже, і в доказових презумпцій логічну та правову сторону, що дає підстави говорити про ознаки цих сторін [5, с. 5-19; 3, с. 36-59; 6, с. 15-18].

Ознакам доказових презумпцій, що використовуються в цивільному процесі, присвячено ряд досліджень. Можна виділити праці таких науковців, як В. К. Бабаєв [5, с. 5-19], О. В. Баулін [14, с. 214-224], В. А. Ойгензіхт [23, с. 22-42], Ю. О. Серіков [6, с. 1-18], О. В. Федотов [61] тощо. Слід вказати, що окремі автори, розглядаючи ті чи інші ознаки презумпцій, мають на увазі саме правові, а не доказові презумпції, тобто говорять про презумпції в цілому (В. К. Бабаєв, Ю. О. Серіков тощо). Тому, звертаючи увагу на ці ознаки та відштовхуючись від них, необхідно визначити, яке вони мають відношення саме до доказових презумпцій.

Логічна сторона доказових презумпцій тотожна логічній стороні правових презумпцій, позаяк із точки зору формальної логіки механізм формування правових та доказових презумпцій єдиний: вони будуються на підставі загального припущення, виступаючи одним із його видів, де закономірний взаємозв'язок між певними речами, явищами матеріального світу дає можливість робити ймовірні висновки. Тому міркування стосовно ознак логічної сторони правових презумпцій може бути успішно використане для аналізу логічної сторони доказових презумпцій.

Логічні ознаки доказових презумпцій не викликають суперечок у наукових колах, оскільки тут уже склалися єдині підходи щодо їх логічної природи. Як відзначає Ю. О. Серіков, коли презумпції розглядалися у рамках формальної логіки, то особливих суперечок у літературі це не викликало (дискусії ведуться хіба що стосовно використання понятійного апарату) [6, с. 15].

Багато авторів, які займаються аналізом логічної сторони презумпцій, виділяло низку ознак, що, на їх думку, є істотними для розуміння сутності цього правового явища [5, с. 12; 6, с. 1-6]. Аналіз їхніх поглядів щодо цього питання дає можливість виділити ознаки, притаманні доказовим презумпціям, та розкриває їх логічну природу. Можна вказати на наступні **ознаки логічної сторони доказових презумпцій**, що використовуються в цивільному процесі.

1. Судження у доказових презумпціях про наявність чи відсутність юридично значущого факту має *індуктивний* характер. Вказану ознаку виділяє чимало науковців [5, с. 12; 62, с. 43; 3, с. 51; 8, с. 84].

Якщо певне явище спостерігається в деяких випадках, то можна припустити, що воно буде присутнє і в інших випадках цієї групи. Виходимо з конкретного до загального, де все, що характерно за підрахунками для цілої групи або роду предметів (явищ), притаманне окремо взятому предмету чи явищу цієї групи (роду), якщо вони розвивалися в аналогічних умовах. Так, якщо згрупувати численні випадки набуття права власності на річ, то не можна вважати, що набуття такого права проходило незаконним чином, порушуючи права контрагента чи інших осіб. Ці індуктивні судження на підставі спостереження на практиці за

випадками набуття права власності на речі дали змогу закріпити презумпцію правомірності набуття права власності у цивільному законодавстві (ч. 2 ст. 328 ЦК України).

2. Наявність у доказових презумпціях *причинно-наслідкового зв'язку* між презюмованим фактом та фактами-підставами (чи фактом-підставою) дії презумпцій. Ця ознака в теорії цивільного процесу не заперечується [5, с. 7]. Значення цієї ознаки полягає у тому, що саме вона й дає можливість робити індуктивне судження про існування презюмованого факту. Можливість робити висновки про причини явищ (предметів) або самі явища (предмети) і особливо поширювати їх на нові предмети чи явища, подібні до тих, що стали підставою для судження, визначається насамперед об'єктивним загальним зв'язком предметів та явищ матеріального світу. Мова йде про їх взаємозалежність. Так, у безпосередньому причинно-наслідковому зв'язку перебувають між собою факт відсутності вини перевізника (презюмований факт) при нестачі вантажу та факти, які свідчать про цілісність і справність тари без слідів її розпакування в дорозі (факт-підстава дії доказової презумпції). Якщо тара ціла і в дорозі не була розпакована, вказувати на вину перевізника стосовно нестачі товару немає об'єктивних підстав, що й дало змогу закріпити доказову презумпцію відсутності вини перевізника в ч. 1 ст. 178 Кодексу торговельного мореплавства України (далі — КТМ України) [63].

3. Конструкція фактів юридичного складу доказових презумпцій відображає *усталений порядок* між такими фактами. Про цю ознаку презумпції говорять такі вчені, як В. К. Бабаєв [5, с. 9], В. І. Камінська [11, с. 6] та ін. Усталений порядок свідчить про стабільність взаємозв'язків певних предметів (явищ). Значення цієї логічної ознаки полягає в тому, що саме вона дає можливість ті чи інші припущення включати в правову сферу в якості доказових презумпцій та робити висновки про наявність певного факту при доведенні іншого факту (фактів).

Багато обставин, які представлені в людській поведінці, мають властивість повторюватися, набуваючи характеру закономірності [11, с. 6]. Одноманітність життєвих процесів у доказових презумпціях виражає найбільш звичайний порядок

речей та явищ [51, с. 55], що і дає підставу вважати їх наявними без доведення, оскільки цей зв'язок підтверджений *повсякденною людською практикою*. Зокрема, людська практика свідчить, що у більшості випадків, коли учасники цивільного обігу вступають у відносини між собою, то вони абсолютно не переслідують мету ввести в оману чи іншим чином порушити інтереси свого контрагента, що й дало підставу закріпити доказову презумпцію добросовісності учасників цивільних відносин (ч. 5 ст. 12 ЦК України).

Доказові презумпції передбачають *стійкий* причинно-наслідковий зв'язок між презюмованим фактом та фактами-підставами дії доказової презумпції в силу їх закономірного характеру. Така закономірність дає можливість говорити про об'єктивний характер причинно-наслідкового зв'язку між презюмованим фактом та фактами-підставами дії доказової презумпції [5, с. 13]. Ці об'єктивні, стійкі, часто повторювані взаємозв'язки підтверджені тривалими спостереженнями та узагальненнями життєвого досвіду.

4. Доказові презумпції у цивільному процесі мають *вірогідний характер*. Ця ознака логічної сторони доказових презумпцій не настільки загальноприйнята, як попередні. Більшість учених виділяє таку ознаку [14, с. 222; 23, с. 30], але є й такі, що її опосередковано заперечують [64, с. 57]. Зокрема, М. І. Ткачов вказує, що презумпція, маючи законодавче закріплення, не дає можливості суду щось припускати. На нашу думку, така позиція є недостатньо обґрунтованою, оскільки автор не виділив значення деяких ознак доказових презумпцій. Так, у цьому твердженні має місце сплутування двох ознак доказових презумпцій: вірогідний характер презумпції як ознака логічної сторони та необхідність закріплення у нормі права як ознака правової сторони (про неї мова піде нижче — В. Ф.). Ознаки логічної сторони доказових презумпцій мають значення для того, щоб законодавець тим чи іншим випадкам надавав юридичну силу доказових презумпцій, закріпивши це у відповідній нормі права. На це звертав увагу В. К. Бабаєв, говорячи про презумпції як логічну основу юридичних норм [5, с. 65]. У той час як закріплення презумпції у нормі права надає їй обов'язкового характеру для суду, який розглядає цивільну справу, де у предметі доказування

закріплюється презюмований факт. Саме тому вірогідність як ознака доказових презумпцій є істотною, що характеризує сутність цієї правової категорії.

Значення цієї логічної ознаки полягає в тому, що з неї виводиться ознака, яка характеризує правову сторону доказових презумпцій, — можливість бути спростованою. Індуктивне судження, яке міститься в доказових презумпціях, базується не на вичерпному переліку предметів та явищ одного класу, а тільки перевірено на більшості з них в межах такого класу предметів. Так, вважається, що кожна річ, набута за час шлюбу, крім речей індивідуального користування, є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя (ч. 2 ст. 60 СК України).

Правова сторона доказових презумпцій, на відміну від логічної сторони, є предметом наукових дискусій, що не дає можливості навіть за окремими ознаками правової сторони дійти яких-небудь спільних висновків. На наш погляд, виділення ознак правової сторони доказових презумпцій повинно бути побудовано з урахуванням тих функцій, які вони виконують у процесі розгляду та вирішення цивільної справи. Тому до *ознак правової сторони доказових презумпцій* можна віднести наступні ознаки.

1. Доказові презумпції повинні бути *закріплені в нормі права*. Якщо презумпцію у правовій нормі не відображено, то таке припущення ніколи не зможе впливати на цивільний процес, бо буде позбавлене властивостей *нормативності*. Юридичну силу та можливість суттєво впливати на цивільний процес доказові презумпції отримують тільки у разі їхнього законодавчого закріплення. У цьому й полягає значення цієї ознаки.

Таку ознаку доказової презумпції — необхідність її закріплення в нормах права в якості істотної – визнають не всі вчені [65, с. 242; 66, с. 231; 67, с. 47]. Доказові презумпції, які не закріплено у правовій нормі, називають фактичними доказовими презумпціями [54, с. 51]. Деякі автори навіть дають розгорнуту систему фактичних доказових презумпцій, виділяючи у них ті чи інші види за певним критерієм [61].

На наш погляд, теза про існування доказових презумпцій, які не закріплюються нормами права, недостатньо обґрунтована. Багато з тих випадків,

що мають назву “фактичні доказові презумпції” (напр., несуперечливість доказової інформації, що отримана з різних джерел з високою вірогідністю говорить про достовірність такої інформації), виконують зовсім не ті функції, що доказові презумпції, які закріплені в нормах права. На це вже звертали увагу [14, с. 215]. Їх незакріплення у правовій нормі свідчить про одну дуже важливу обставину: в своїй конструкції вони не мають ознак логічної сторони, що дали б змогу ввести їх у систему діючих доказових презумпцій. До речі, автори, які відстоюють та описують фактичні доказові презумпції, самі вказують на нестійкий характер *причинно-наслідкового зв'язку* фактів конструкції цієї презумпції [54, с. 52-54]. Мабуть, саме тому Ю. О. Серіков зауважив, що використання в науці терміна “фактичні презумпції” є даниною традиції [6, с. 27], бо ставити знак рівності між доказовими та фактичними презумпціями за способом впливу на цивільний процес, звичайно, не можна.

Саме тому сутність та вплив на правозастосовчий процес тих різноманітних явищ, які охоплюються збірним поняттям “фактичні презумпції”, необхідно досліджувати, але окремо від доказових презумпцій, щоб не сплутувати ці поняття.

Доказові презумпції є обов'язковими для суду, який розглядає цивільну справу, та для сторін. Важливим є те, що правові норми, які закріплюють доказові презумпції, за своїм характером є *імперативними*. Такий висновок можна зробити, аналізуючи вказані норми, де закріплено обов'язок суду взяти до уваги ту модель поведінки сторони, коли вона буде звільнятися від обов'язку доведення презюмованого факту. Так, суд, що розглядатиме цивільну справу, де застосовуються такі презумпції, повинен обов'язково зробити висновок про існування презюмованого факту при доведенні фактів-підстав (чи факту-підстави) дії презумпції, оскільки такий обов'язок для нього передбачено законодавцем у нормах матеріального права. Процесуальне законодавство не передбачає можливості змінити обов'язок доказування за розсудом суду інакше, ніж визначено у нормі права.

2. Важливою ознакою доказових презумпцій, на наш погляд, є те, що у доказовій діяльності вони використовуються *незалежно від волі та бажання сторін процесу*. Така ознака впливає із того, що доказові презумпції закріплено в нормах права, які є імперативними за характером. Виділення цієї ознаки доказової презумпції трапляється не часто [14, с. 217].

Доказова презумпція, перерозподіляючи обов'язки доказування між сторонами, містить у собі інформацію про факт, що входить у предмет доказування у цивільній справі. Вибір сторін процесу пов'язаний зі вказівкою на факт, існування якого припускається, а не із тими правовими наслідками, які тягне за собою використання доказової презумпції, — недоведення цього факту стороною, яка про нього стверджує, та обов'язок спростування цього факту протилежною стороною. Річ у тому, що сторони виступають суб'єктами формування предмета доказування у конкретній цивільній справі, куди в якості факту, що має правове значення, входить також презюмований факт. Вказівка на цей факт обумовлюватиметься вибором сторони. Але волею сторін у процесі не можна вирішити питання необхідності доведення чи недоведення цього факту, оскільки норма, яка закріплює доказову презумпцію, має імперативний характер. Як раніше зазначалось, процесуальне законодавство не передбачає можливості зміни обов'язку доказування на розсуд суду, так, це твердження є справедливим щодо сторін — їх волею правила доказування у цивільному судочинстві змінити неможливо. Щоправда, це не означає, що сторона, в інтересах якої побудована доказова презумпція, не може подати докази на підтвердження презюмованого факту, формуючи таким чином доказову базу на захист своїх інтересів; або вона же, у зв'язку зі своєю юридичною неграмотністю, може подати докази, які будуть спростовувати презюмований факт, що діє в її інтересах. Але такі гіпотетичні ситуації якщо й мають місце на практиці, то не часто. Тому це й не буде запереченням доцільності виділення цієї ознаки доказової презумпції як характерної.

3. Презюмоване значення в конструкції доказових презумпцій надається *юридичним фактам матеріально-правового характеру*. Виділення цієї ознаки

зумовлено тим вищевисловленим розумінням змісту доказових презумпцій, за яким до них належать тільки матеріально-правові презумпції. Наприклад, до презюмованих фактів матеріально-правового характеру з конструкції доказових презумпцій можна віднести вину як умову цивільної відповідальності, правомірність набуття права власності, невідповідність дійсності негативної інформації, що поширена про особу, правомірність укладеного правочину та ін. На наш погляд, така ознака заслуговує на те, щоб її вважати істотною стосовно доказових презумпцій.

Крім того, опосередковано на наявність цієї ознаки вказує одна із функцій доказових презумпцій — функція визначення порядку застосування правової норми, де виражена презумпція і на підставі якої вирішується справа по суті [5, с. 54-55; 68, с. 268]. Сторонам необхідно переконувати суд шляхом доказування в наявності чи відсутності певних юридичних фактів, що склалися в рамках спірних матеріальних правовідносин, бо із доведенням таких фактів і пов'язана аргументація їхніх вимог. Деяким юридичним фактам, що обумовлюють матеріальні правовідносини сторін, закон надає презюмоване значення на користь однієї сторони (ствердження про цей факт без доведення) та всупереч інтересам іншої, що й зумовлює виконання доказовою презумпцією функції перерозподілу обов'язків доказування.

4. Доказові презумпції закріплюються у нормах права, які є *синтезуючими* за своїм характером. Коли відбувається розгляд цивільної справи, законність судового рішення пов'язується із правильним застосуванням норм матеріального права та належним дотриманням норм процесуального права. Презюмований факт, що міститься у конструкції доказової презумпції, має матеріально-правове значення. Воно виражається у тому, що він виступає елементом юридичного складу, який обумовлюватиме настання відповідного матеріально-правового наслідку. Важливе значення юридичного складу полягає в тому, що тільки встановлення усіх його елементів дає підставу суду застосовувати щодо сторін той правовий наслідок, який передбачено нормою права, що регулює спірні правовідносини. Зокрема, для того, щоб фізична особа мала право вимагати

спростування недостовірної інформації, яка була поширена про неї, необхідно доказати, що відбулося поширення такої інформації, а також те, що вона є недостовірною. Факт поширення інформації певною особою та факт її недостовірності є елементами юридичного складу, встановлення яких тягне за собою правові наслідки: особа, чиї немайнові права порушені, має право вимагати спростування цієї інформації, а на порушника накладається обов'язок вчинити дії щодо її спростування (ст. 277 ЦК України). Якщо виходити зі структури правової норми, то право вимоги й обов'язок спростування (диспозиція) виникає при доведенні факту поширення такої інформації та її недостовірності (сукупну дію фактів описує гіпотеза норми права). Цей важливий аспект передумов чітко визначеного правового наслідку має значення для вирішення цивільної справи по суті: необхідно буде зіставити доказані життєві ситуації із передумовами цієї правової норми. Й одразу виникає у судовому процесі для сторін не менш важливе питання процедурного характеру: хто із них і які обставини справи повинен доводити? У наведеному прикладі у нормі права, яку необхідно буде застосувати до спірних матеріальних відносин, дається відповідь і на це питання, точніше, прямо вказується, який суб'єкт повинен спростувати один із елементів юридичного складу: “Негативна інформація, поширена про особу, вважається недостовірною, якщо особа, яка її поширила, не доведе протилежного” (ч. 3 ст. 277 ЦК України). Якщо відповідач не виконає такий процесуальний обов'язок, то ствердження особи, чиї права порушили, що негативна інформація є недостовірною, показує наявність одного із елементів юридичного складу без доведення. Отже, презюмований факт — недостовірність негативної інформації, що поширена про особу, в цьому аспекті виконує двояку роль: є передумовою для настання матеріально-правового наслідку; свідчить, хто відповідальний за доведення тих чи інших обставин цивільної справи. Таким чином, норма права, де закріплена доказова презумпція, містить матеріальний та процесуальний елемент, поєднуючи у собі правила поведінки учасників матеріальних правовідносин та сторін цивільного процесу.

Як правило, більшість науковців займає позицію, згідно з якою норма права, що закріплює доказову презумпцію, є матеріальною за характером, виходячи з характеру презюмованого факту [60, с. 48], але дехто вбачає в ній тільки процесуальну правову норму, оскільки в її змісті виражається правило стосовно розподілу обов'язків доказування [14, с. 223].

На нашу думку, очевидним є те, що норма права, у змісті якої є доказова презумпція, має матеріальний характер, бо регулює спірні матеріальні відносини сторін, які й обумовлюють матеріально-правовий характер презюмованого факту; але, разом з тим, вказана норма права закріплює правило поведінки для сторін цивільного процесу, що надає їй процесуальне значення. Саме тому ми зробили висновок про синтезуючий характер норми права, що закріплює доказову презумпцію.

5. Доказові презумпції у цивільному процесі можуть бути *спростовані*. Не всі вчені визнають існування такої ознаки як суттєвої у конструкції доказових презумпцій, відстоюючи існування в праві як спростованих, так і “неспростованих” презумпцій [5, с. 47; 14, с. 232; 67, с. 42; 16, с. 55-56; 6, с. 35-38; 54, с. 54-55]. На їх думку, специфіка застосування “неспростованих” презумпцій у цивільному процесі така, що навіть при спростуванні презюмованого факту це не буде мати ніякого *юридичного* значення, оскільки норма права у зв'язку з цим не встановлює жодних правових наслідків. Вони називають такі “неспростовані” презумпції, як презумпція недієздатності малолітньої фізичної особи [5, с. 232]; презумпція справедливості та доцільності чинної Конституції [54, с. 53-54]; презумпція батьківства чоловіка, який дав згоду на штучне запліднення своєї дружини [54, 53-54]; презумпція прийняття спадку після спливу встановленого строку [67, с. 42] тощо.

Вважаємо, що “неспростовані” доказові презумпції недоцільно виділяти з наступних причин.

По-перше, немає єдиної системи “неспростованих” презумпцій у тих авторів, які їх виділяють. Так, існують суперечки стосовно того, які випадки слід вважати “неспростованими” презумпціями (деякі вищевказані нами випадки

“неспростовних” презумпцій інші їх прихильники відносять до спростовних [23, с. 79-83; 69]). Така нестабільність системи “неспростовних” презумпцій не дає можливості робити щодо них узагальнюючих висновків.

По-друге, численні випадки, які виділяють у якості “неспростовних” презумпцій, на нашу думку, є зовсім іншим правовим явищем, аніж здається на перший погляд. Презумпція знання закону більше походить на фікцію, оскільки презумпція все-таки будується на тому, що більшість предметів (явищ) однієї групи мають однакові властивості. В іншому разі нам слід виходити з того, що переважна частина населення нашої держави повністю обізнана з чинним законодавством України. Презумпцію батьківства чоловіка, який дав згоду на штучне запліднення свої дружини, слід розцінювати як наявний юридичний факт, закріплений у фіктивній формі.

Один із найважливіших моментів, який, на нашу думку, пояснює численні випадки так званих “неспростовних” презумпцій, полягає у наступному: часто норма матеріального права конструюється у презумптивній формі, причому імперативній за характером, яка встановлює наявність певного юридичного факту при дотриманні певних умов. Саме як техніко-юридичний прийом конструювання правової норми слід сприймати такі “неспростовні” презумпції [70]. Аналогічної позиції дотримується М. М. Броннікова, говорячи про імперативне правило поведінки, коли закон надає припущенню неспростовний характер [44, с. 52].

Слід звернути увагу на ще одну особливість, яка пояснює виділення численних випадків “неспростовних” презумпцій: багато авторів, які говорять про “неспростовні” презумпції, намагаються провести, на наш погляд, не дуже чітко, розмежування між ними та дефініціями, що даються у правовій нормі [23, с. 32; 71, с. 20]. Це аж ніяк не сприяє збільшенню аргументів на користь існування у праві “неспростовних” презумпцій. І наостанок: “неспростовні” презумпції в ряді випадків підміняються мотивами, якими керувався законодавець, приймаючи ту чи іншу правову норму (презумпція справедливості та доцільності чинної Конституції) [72].

Отже, друга причина, що показує, чому не варто виділяти так звані “неспростовні” презумпції, наочно ілюструє, наскільки багато правових явищ намагаються охопити поняттям презумпції, що фактично призводить до розмивання її змісту.

По-третє, саме ознаки логічної сторони доказових презумпцій свідчать про можливість їх спростування. Якби існували “неспростовні” доказові презумпції у цивільному процесі, то це суперечило б їхній логічній природі. З точки зору логіки абсурдним було б спільне існування на одній прямій таких термінів, як “припущення” у доказових презумпціях та “беззаперечність” у “неспростовних” презумпціях. Саме логічний метод утворення доказової презумпції – неповна індукція – свідчить про можливість спростування зробленого висновку, бо він базується на врахуванні властивостей не всіх предметів однієї групи, а тільки їх значної частини. Тому закон передбачає можливість спростування презюмованого факту. Весь сенс доказової презумпції полягає у тому, що в її основі лежить судження (припущення), яке базується на ймовірності, тобто щодо конкретних життєвих випадків презумпцію, звичайно, можна спростувати.

Отже, вважаємо, що в якості характерної ознаки доказових презумпцій необхідно виділяти можливість їх спростування. Виділяти “неспростовні” доказові презумпції не потрібно, оскільки для цього немає достатніх підстав.

6. Ще однією ознакою доказових презумпцій у цивільному процесі, яку варто виділити, є їх використання тільки в рамках *юрисдикційної діяльності*. Без судового підтвердження факт, який припускається, є невизначеним. Те, що існування цього факту закріплюється у нормах права, не позбавляє його невизначеності. У процесі розгляду цивільної справи припущення про існування певного факту перетвориться у встановлений факт або він буде спростований. В обох випадках це матиме певні правові наслідки. Таким чином, момент ліквідації невизначеності презюмованого факту є набрання судовим рішенням законної сили, а спосіб ліквідації пов’язаний із доказовою діяльністю учасників процесу.

Саме виділення цієї ознаки доказової презумпції виступає предметом дискусій представників юрисдикційного [14, с. 213-235; 16, с. 56; 20, с. 22; 18,

с. 64-67] та матеріально-правового [26, с. 52; 22, с. 262; 23, с. 31; 73, с. 251] напрямків дослідження природи доказових презумпцій.

У науковій літературі зазначено, що учасники матеріальних відносин можуть добровільно владнати правовий конфлікт, який впливає з договірних чи недоговірних відносин і містить у собі доказову презумпцію вини без звернення до суду [5, с. 73-74]. Відзначається, що в цьому полягає матеріально-правове значення доказової презумпції [74]. Як зазначає В. О. Тархов, специфікою зобов'язань, що виникають із завданням шкоди, є те, що правовідносини між сторонами виникають з моменту завдання шкоди, тому для її відшкодування немає потреби очікувати рішення суду [75, с. 3]. Отже, якщо має місце добровільне відшкодування завданої шкоди, то в цьому разі презумпція вини була реалізована поза рамками судової процедури. Але із вказаним твердженням важко погодитися.

Вважаємо, що механізм дії доказових презумпцій обумовлює необхідність здійснення саме доказової діяльності у рамках цивільного процесу. У юридичній літературі цілком слушно зазначено, що умовою цивільно-правової відповідальності є не презумпція вини, а саме вина як встановлений факт [23, с. 104]. Саме її встановлення в рішенні суду, яке набрало законної сили, й буде породжувати матеріальні правовідносини по відшкодуванні завданих збитків. О. В. Баулін категорично зауважує, що у матеріальних правовідносинах невизначеність презюмованого факту не може бути усунута їх учасниками, це можливо тільки у рамках процесу [14, с. 224]. Причому, коментуючи можливість доказової презумпції породжувати правові наслідки за рамками судової процедури, він вказує на парадоксальність у такому разі ситуації: юридичний факт ще не встановлено, а правові наслідки вже виникли [14, с. 224]. Л. О. Гресь зазначає, що можливість застосування доказової презумпції безпосередньо учасниками матеріальних правовідносин є гіпотетичною [76, с. 56]. На нашу думку, тут ні про яку гіпотезу не можна говорити, зважаючи на наступне.

Якщо завдана шкода була відшкодована добровільно, без звернення до суду, то маємо дію не презумпції вини, а наявність такого юридичного факту, як

волевиявлення учасників конфлікту, оформлене згодою. З точки зору права, важливе значення матиме не усвідомлення правопорушником своєї вини перед потерпілим (причини для добровільного відшкодування завданих збитків можуть бути різним, напр., небажання розголосу конфлікту), а їхня згода з принципово важливих питань: характер (спосіб) відшкодування; розмір відшкодування; строки відшкодування; місце відшкодування; інші домовленості стосовно відшкодування. Саме така домовленість матиме *правове значення*, а не використання (усвідомлення) доказової презумпції вини.

Таким чином, думку щодо можливості використання доказових презумпцій за межами юрисдикційного процесу вважаємо недостатньо обґрунтованою, оскільки природа доказових презумпцій вимагає виконання дій на підтвердження чи спростування саме *судовим рішенням* презюмованого факту, а не їх дією у матеріальних правовідносинах за межами юрисдикційної процедури. У ряді випадків у чинному законодавстві на це прямо звертається увага. Так, у ч. 5 ст. 12 ЦК України зазначено: "... вважається, що поведінка особи є добросовісною та розумною, якщо інше не встановлено *судом* (курсив наш — В. Ф.)".

Отже, огляд ознак доказових презумпцій цивільного процесу дає підстави стверджувати про наявність логічної та правової сторони доказової презумпції. Значення цих ознак для пояснення сутності доказових презумпцій неабияке. Вони дають можливість побачити внутрішню (логічну) та зовнішню (правову) сторону доказових презумпцій, яка, без сумніву, має прикладне значення.

На нашу думку, не виключається ситуація, коли правові ознаки доказових презумпцій для їх конструювання у нормі права мають інколи важливіше значення, ніж логічні, тобто у змісті цього правового явища закріплюється домінування правової, а не логічної сторони. Цього разу йдеться про існування таких доказових презумпцій, які мають малу вірогідність існування презюмованого факту. Деякі науковці називають їх квазіпрезумпціями, показуючи таким чином їх нетиповий характер [6, с. 14], або виділяють їхню політичну природу [5, с. 16]. У цьому контексті французький юрист Бонье зауважив: мотиви, які спонукають законодавця встановити ту чи іншу презумпцію, частіше

стосуються права, а не факту. Законодавець досліджує головним чином не те, чи володіє відомий факт властивостями, які б дали можливість зробити вірогідний висновок про невідомий факт, а тільки те, чи вимагає *суспільний інтерес* (курсив наш — В. Ф.), щоб із констатації одного факту робили висновок про існування іншого факту [3, с. 40]. Така позиція тільки підтверджує перевагу правової, а не логічної сторони доказових презумпцій.

Вважаємо, що для цивільного процесуального права більш характерні доказові презумпції, де має місце однакове поєднання логічної та правової сторони. Як влучно зауважив С. В. Курильов: підставою для констатації такого факту (презюмованого — В. Ф.) буде більша вірогідність його існування, ніж його відсутність [77, с. 72]. Але це не заперечує той факт, що у ряді випадків можливі конструкції доказових презумпцій, які справді не матимуть під собою об'єктивної основи, проте не називати їх презумпціями не можна, оскільки для правозастосовчої діяльності важливе значення мають саме ознаки правової, а не логічної сторони (останні мають значення для закріплення того чи іншого випадку в якості презумпції в нормі права). Дехто з авторів вважає, що до презумпцій низької вірогідності слід віднести презумпцію вини у цивільному процесі [5, с. 16], презумпцію невідповідності дійсності негативної інформації, що поширена стосовно особи [46, с. 9]. Але вказані автори, які висловлюють свою позицію щодо вищевказаних випадків презумпцій, не підкріплюють її жодним аргументом. Вважаємо, що вказані аргументи можна сформулювати тільки одним шляхом: через аналіз судової практики використання окремого випадку доказової презумпції (наприклад, презумпції недостовірності негативної інформації, що поширена про особу), скласти статистику судових справ, де в кількісному співвідношенні показати групу справ, де вказана презумпція була підставою для задоволення позову, та групу справ, у яких вдалося її спростувати. Правда, слід вказати, що поки що не зустрічалися подібні статистичні матеріали. Як вказує В. К. Бабаєв, якщо спростування презумпції перетворюється в закономірність, то вона втрачає одну зі своїх істотних рис — фіксування повторюваності життєвих процесів. Тому при продовженні її існування в нормах права вона перетворюється у фікцію [5,

с. 11]. На нашу думку, зі вказаним положенням важко погодитися, оскільки доказові презумпції (точніше презюмований факт) можна спростувати, в той час як фікцію спростувати неможливо. Наприклад, у ст. 77 ЦПК України міститься така фікція: у разі відсутності заяви про зміну місця проживання або місця знаходження судова повістка надсилається на останню відому судові адресу і вважається доставленою, навіть якщо особа за цією адресою більше не проживає або не знаходиться. Вказане фіктивне положення не можна спростувати, аргументуючи свою позицію тим, що особа не проживала чи не знаходилася у місці, куди була направлена судова повістка, і саме тому вона її не отримала. Окремі автори також справедливо вказують, що фікція не приводить до перерозподілу обов'язків доказування між сторонами, у той час як доказова презумпція це буде здійснювати [14, с. 238-239]. Таким чином, якщо у нормі права міститься презумпція, що не має під собою об'єктивної основи для існування, це ще не означає, що при її подальшому існуванні в нормі права така презумпція перетворюється у фікцію, адже функції, породжені використанням такої презумпції, продовжують діяти і мають важливе значення для суду та сторін.

Дослідження ознак доказових презумпцій засвідчує, що ознаки правової сторони, які викликають найбільш гострі дискусії, потребують більш детального вивчення з метою формування єдиних підходів розуміння сутності та функціональної ролі доказових презумпцій у цивільному процесі.

Елементи структури фактичної основи доказових презумпцій. Структурний підхід до аналізу правового явища має важливе теоретичне та практичне значення. Це, зокрема, полягає в тому, що виявлення елементів структури доказових презумпцій, які використовуються при вирішенні цивільних справ, дає можливість краще вирішити ряд теоретичних завдань (з'ясувати сутність доказових презумпцій, зрозуміти зміст їх функцій, пояснити окремі підходи щодо класифікації доказових презумпцій) та пов'язати ці знання із практичними потребами (допомагає проаналізувати окремі види доказових презумпцій, сприяє визначенню механізму використання доказових презумпцій, їх

взаємодію з іншими правовими явищами, наприклад предметом доказування, судовим рішенням тощо).

Якщо виходити з логічних ознак доказових презумпцій, то вони (презумпції) мають свою *основу*, на якій базується будь-яка презумпція. Висновок про основу доказових презумпцій виводиться з індуктивного характеру їхнього утворення. Так, описуючи метод утворення презумпцій, В. К. Бабаєв зауважує, що основою припущення є зв'язок факту наявного із фактом, що припускається ... [5, с. 8]; враховуючи те, що презумпція утворюється методом неповної індукції, то її спростування відбувається в силу невідповідності її конкретному факту, реальне існування якого не викликає сумнівів [5, с. 10].

Зі сказаного можна зробити висновок, що доказова презумпція має *фактичну основу* у своїй конструкції, де можна виділити три види юридичних фактів: 1) факти-підстави (чи факт-підстава) дії презумпції; 2) презюмований факт; 3) факти, що спростовують презумпцію. Про необхідність виділення вказаних видів фактів уже йшлося вище [6, с. 24-25].

В окремих видах доказових презумпціях їх дія буде породжуватися одним фактом-підставою (наприклад, презумпція правомірності укладеного правочину породжується таким юридичним фактом, як факт вчинення правочину), а в інших випадках — декількома фактами-підставами (наприклад, презумпція вини починає діяти при доведенні таких юридичних фактів, як вчинення протиправних дій, настання шкоди та наявність причинного зв'язку між протиправною поведінкою та шкодою). Якщо доказова презумпція обумовлюється декількома юридичними фактами-підставами, то можна говорити про наявність юридичного складу.

Презюмоване значення надається тільки одному юридичному факту. Ні в якому разі судження, що виводиться зі встановлених фактів-підстав (або факту-підстави) дії доказової презумпції, не повинно стосуватися декількох юридичних фактів. Не існує жодної норми права, яка б надавала з одного взаємозв'язку презюмоване значення декільком юридичним фактам.

Факти спростування презумпції завжди існують у множині, адже можна заперечити наявність фактів-підстав (чи факту-підстави) презумпції або

безпосередньо презюмований факт. Наприклад, для заперечення презумпції вини можна вказати на відсутність шкоди, про наявність якої стверджує позивач або доказати відсутність своєї вини, посилаючись на умисел позивача. Характерним для фактів спростування доказової презумпції є те, що вони не повинні використовуватися в сукупності, на відміну від фактів-підстав доказової презумпції, де передбачається множинність таких фактів. Достатньо встановити хоча б один факт спростування доказової презумпції (або стосовно фактів-підстав, або стосовно презюмованого факту) для заперечення її дії. Тому говорити про наявність юридичного складу для фактів спростування доказової презумпції немає підстав, оскільки їх сукупна дія не вимагається.

Всі три види фактів з конструкції доказової презумпції (факти-підстави дії доказової презумпції, презюмований факт та факти спростування презумпції) стосуються її в цілому та перебувають у взаємозв'язку між собою, що перетворює їх таким чином на *елементи структури* фактичної основи доказових презумпцій. Адже, як зазначається у правовій літературі, елемент, будучи частиною певного цілого, являє собою не “чисту” ізольовану частину, а розглядається в *комплексі її зв'язків* (виділено нами — В. Ф.) з іншими частинами цілого та з самим цілим [78, с. 198]. Отже, структурними елементами фактичної основи доказових презумпцій виступають не тільки вказані вище види юридичних фактів (факти-підстави дії презумпції, презюмований факт та факти спростування презумпції), але й зв'язки між ними та з доказовою презумпцією в цілому.

Взаємодія фактів з фактичної основи доказових презумпцій між собою пояснюється з урахуванням логічної природи цього правового явища. Спостерігаючи за життєвими процесами суспільства, можна помітити, що окремі предмети та явища (факти), які вивчаються в одних і тих же умовах, перебувають у взаємозв'язку між собою, який повторюється, якщо умови спостереження не міняються. Характер взаємозв'язку в такому разі набуває закономірності, внаслідок чого створюється найбільш звичний порядок предметів та явищ (фактів). Згодом це дає можливість робити припущення, що вказаний звичний порядок предметів та явищ (фактів) завжди має місце при незмінності умов

їхнього спостереження, навіть якщо не всі факти вказаного взаємозв'язку вдається встановити. Можливість невстановлення взаємопов'язаних між собою фактів може бути обумовлена специфікою життєвих процесів, де предмети та явища не завжди очевидні. Саме тут має важливе значення закономірна взаємодія явищ та предметів (фактів): для того, щоб робити припущення про існування неочевидного факту, необхідно переконатися в існуванні іншого, пов'язаного з ним очевидного факту. З огляду на це перші два види фактів фактичної основи доказових презумпцій – факти-підстави дії презумпції та презюмований факт – перебувають між собою в закономірному зв'язку. Причому вказаний зв'язок є *взаємообумовлюючим*: встановлення фактів-підстав дії доказової презумпції як очевидних фактів обумовлює припущення про існування презюмованого факту як неочевидного. Специфікою вказаного взаємообумовлюючого зв'язку є те, що він типовий [5, с. 9], а тому доказуванню не підлягає.

Як уже йшлося вище, способом утворення доказових презумпцій виступає неповна індукція, що й відобразилося на специфіці елементів структури фактичної основи доказової презумпції. Така специфіка полягає в необхідності запровадження ще одного виду юридичного факту із конструкції доказової презумпції — фактів, що спростовують презумпцію.

Виділення фактів спростування презумпції пов'язується з тим, що судження про закономірність взаємозв'язку предметів та явищ зроблено шляхом простого перерахування тих предметів та явищ, де вказана закономірність спостерігалася, але даний перелік не є вичерпним. З огляду на це не можна виключати тієї обставини, що можуть існувати предмети та явища, де така закономірність не буде проявлятися (зміна життєвих процесів, ознак предметів та явищ тощо). Факти спростування презумпції перебувають у взаємодії з іншими видами юридичних фактів доказової презумпції: презюмованим фактом та фактами-підставами дії презумпції. Якщо останні два види фактів перебувають у взаємообумовлюючому зв'язку (факти-підстави дії презумпції та презюмований факт), то факти спростування презумпції із вищевказаними фактами перебувають у *взаємовиключаючому зв'язку*: його встановлення не дає можливості робити

припущення про існування презюмованого факту. Факти, що спростовують презумпцію, з фактами-підставами дії презумпції та презюмованим фактом можуть перебувати як у безпосередньому, так і в опосередкованому зв'язку. Так, ці факти можуть прямо заперечити презюмований факт або зробити це опосередковано шляхом безпосереднього спростування фактів-підстав дії презумпції. Слід також вказати, що факти спростування презумпції теж виступають очевидними фактами, як і факти-підстави дії презумпції, оскільки в особи, яка стверджує про відсутність презюмованого факту, повинні бути певні причини для таких заяв.

Для ілюстрації вищеописаного матеріалу про взаємодію структурних елементів фактичної основи доказової презумпції можна розбити на фактичні складові використання доказової презумпції недостовірності негативної інформації, що поширена про особу (ч. 3 ст. 277 ЦК України). Фактами-підставами дії цієї презумпції виступають факт поширення інформації про особу та факт її негативного відтінку [79, с. 288]. Встановлення цих фактів дає можливість зробити припущення про існування презюмованого факту — поширена негативна інформація не відповідає дійсності. Саме тут виявляється взаємообумовлюючий зв'язок між фактами-підставами дії презумпції та презюмованим фактом. Наскільки такий взаємозв'язок є закономірним [46, с. 9; 80-81], *правового* значення немає, бо норма права, яка закріпила цю презумпцію, чітко й зрозуміло вказала на взаємообумовленість фактів-підстав дії презумпції та презюмованого факту. Вище було показано, що не виключається ситуація домінування правових ознак доказових презумпцій над логічними. Факт спростування презумпції може бути спрямований на заперечення факту поширення інформації (висловлювання не будь-яких відомостей може розцінюватися як поширення інформації) або відсутності в ній негативного характеру (наприклад, висловлення містять оцінні судження). Факт спростування презумпції також може бути безпосередньо спрямований на спростування презюмованого факту — відповідач доведе правдивість поширеної про особу негативної інформації. Таким чином, факти спростування презумпції справді

перебувають у взаємовиключаючому безпосередньому або опосередкованому зв'язку з фактами-підставами дії презумпції та презюмованим фактом.

Отже, огляд взаємозв'язку фактів-підстав дії презумпції, презюмованого факту та фактів заперечення презумпції засвідчує неоднорідні зв'язки юридичних фактів з конструкції доказової презумпції. Можна в такому разі говорити про *систему* юридичних фактів доказової презумпції. Знання елементів структури доказової презумпції дозволить суду належним чином вивчати та зіставляти обставини цивільної справи, оскільки вказані три види фактів фактичної основи доказових презумпцій мають значення тільки в межах тої системи, яка породжена їх взаємодією. Д. А. Керімов із цього приводу зазначив, що в системному цілому елемент виступає найбільш сильним засобом органічного зв'язку його частин [78, с. 198]. У той час як самостійне існування частини перетворює її в окреме та позбавляє специфічних особливостей як компонента цілого [78, с. 195].

У конструкції доказової презумпції, як вище вже було зазначено, породжуються зв'язки двох видів: зв'язки між юридичними фактами фактичної основи доказової презумпції та зв'язки між ними і доказовою презумпцією в цілому (в цьому й полягає специфіка юридичних фактів з конструкції доказової презумпції).

Якщо говорити про взаємозв'язки фактів-підстав дії презумпції, презюмованого факту та фактів спростування презумпції з доказовою презумпцією в цілому як цілісним правовим утворенням, може на перший погляд видатись, що назва структурних елементів підібрана невдало, бо створюється враження, нібито факти-підстави дії презумпції та факти спростування презумпції перебувають за межами самої презумпції. Але насправді саме ця назва таких видів юридичних фактів і здатна наочно проілюструвати їх взаємодію з доказовою презумпцією.

Якщо взяти до уваги фактичну основу доказової презумпції, то *кінцевою метою* її використання в цивільному процесі є поставлення презюмованого факту в обґрунтування судового рішення. Для того, щоб вказану мету було досягнуто, необхідною є наявність *позитивного зв'язку* фактів-підстав дії презумпції із самою

доказовою презумпцією та *негативного зв'язку* фактів спростування презумпції також із цією презумпцією.

Позитивний зв'язок фактів-підстав дії доказової презумпції з самою презумпцією показує, що ці факти встановлено за допомогою доказів, а це, у свою чергу, й дає можливість суду використати у вирішенні цивільної справи доказову презумпцію. Але така можливість перетвориться в обов'язок суду тільки при наявності негативного зв'язку фактів спростування презумпції із самою презумпцією, який показує, що спроби заперечити наявність фактів-підстав дії презумпції чи презюмованого факту не призвели до бажаного результату.

Із аналізу характеру зв'язків юридичних фактів фактичної основи доказових презумпцій із самою презумпцією розкривається характер поведінки сторін цивільного процесу щодо доказування очевидних фактів з конструкції доказових презумпцій та поведінка суду, який вирішує цивільну справу стосовно постановлення презюмованого факту в обґрунтування судового рішення. Крім того, вказані зв'язки структурних елементів як частини до цілого розкривають функціональне значення цілого. У цьому разі мова йде про використання зв'язків юридичних фактів доказової презумпції із самою презумпцією для усвідомлення тих функцій, які вона виконує у цивільному судочинстві.

Причини запровадження доказових презумпцій у сфері права. Одним із важливих аспектів дослідження сутності доказових презумпцій є виявлення причин необхідності їхнього закріплення у праві. З яких міркувань це правове явище було включено у правову сферу? Виходячи із викладеного, треба відповісти на одне практичне запитання: чому є необхідність робити судження про наявність чи відсутність певного юридичного факту у цивільному процесі, а не здійснювати дії щодо його доведення на загальних засадах розподілу обов'язків доказування, перетворивши презюмований факт у встановлений?

Існують різні точки зору на причини та передумови запровадження доказових презумпцій у сферу цивільного судочинства. Ось що з цього приводу зазначається у юридичній літературі: презумпції формулюються в інтересах захисту прав сторони, яка поставлена у більш важкі умови доказування [18, с. 66];

інколи презумпція встановлюється з метою полегшення процесуального становища деяких учасників процесу, сприяння кращого захисту їх прав чи покладення доведення фактів на ту сторону, якій легше їх довести [82, с. 189]; трапляються обставини, які мають істотне юридичне значення, доведення яких ускладнене або навіть неможливе [83, с. 122]; презумпції призначені для подолання негативних наслідків процесуальної недисциплінованості осіб, які беруть участь у справі, являють собою своєрідні юридичні санкції відносно названих учасників судочинства [84, с. 137]. Американський юрист Морган виділив сім причин появи презумпцій: 1) вони прискорюють судовий розгляд, звільняючи сторону від подання доказів; 2) необхідні, щоб обійти процесуальні перепони; 3) деякі презумпції базуються на переважанні ймовірності чого-небудь; 4) у деяких категоріях справ існують складності в забезпеченні законних компетентних доказів; 5) інколи тільки одна сторона володіє специфічними засобами доступу до доказів або специфічними даними про факти; 6) деякі презумпції бажані для суспільства; 7) численні, а то й усі, презумпції підтримуються попередніми [1, с. 67-68].

Як правильно помітив О. В. Баулін, різноманіття думок стосовно причин запровадження доказових презумпцій обумовлено багатоманітністю причин формування кожної конкретної доказової презумпції [14, с. 229]. Важко з цим не погодитися, але при зведенні до купи вказаних поглядів стосовно необхідності конструювання доказових презумпцій у цілому можна виділити два підходи, які пояснюють причини їх закріплення в праві.

Перший підхід, що пояснює запровадження доказових презумпцій у цивільному судочинстві, полягає у тому, що доведення презюмованого факту створює суттєві труднощі для однієї зі сторін, в інтересах якої його передбачено. Як вказує Д. В. Боброва, презумпція вини встановлюється у законодавстві, оскільки вину важко доказати [85, с. 520]. Тому законодавство й звільняє особу від необхідності виконання обов'язку доказування, інакше питання про захист її прав та інтересів у рамках судового процесу було б неможливим, оскільки правила

процедури вимагають встановлення усього складу юридично значущих обставин справи.

Другий підхід щодо причин закріплення доказової презумпції у сфері права полягає у тому, що вона встановлюється у якості певної санкції. У цьому зв'язку Г. П. Тимченко, аналізуючи презумпцію визнання факту, для якого була призначена експертиза, порівнював доказові презумпції з юридичними санкціями у цивільному процесуальному праві [84, с. 137].

Вважаємо, що більш універсальною причиною запровадження доказових презумпцій у цивільному процесуальному праві є причина складності доведення презюмованого факту тією стороною, в інтересах якої він сконструйований. Так, у багатьох життєвих ситуаціях очевидними є тільки одні обставини, у той час як існування інших *необхідно* припускати. Наприклад, О. С. Іоффе, говорячи про презумпцію правомірності володіння, відзначає, що у багатьох випадках довести цей факт відповідачу, якщо до нього подається віндикаційний позов, буде важко, оскільки можуть не зберегтися докази правомірності набуття прав на спірну річ [42, с. 351]. Отже, причина складності доведення презюмованого факту дає підстави законодавцю випадок, що обумовлений такою причиною, проаналізувати через призму логічних ознак доказових презумпцій та прийняти відповідне рішення: вводити його у сферу права в якості доказової презумпції чи ні.

Пояснювати закріплення доказових презумпції необхідністю подолання негативних наслідків недисциплінованої поведінки сторін відносно всіх доказових презумпцій, на нашу думку, не можна. Ця причина є безпосередньою й характерна тільки для конкретної доказової презумпції, яка закріплена у ст. 146 ЦПК України. Проте таку презумпцію можна пояснити за допомогою наведеної універсальної причини запровадження доказових презумпцій.

Складність у доведенні презюмованого факту враховується законодавцем. На нашу думку, це беззаперечний факт. Але деякі науковці далі з цього роблять неправильні висновки, говорячи про презумпції як про процесуальну пільгу [12, с. 71; 86, с. 85-86]. У контексті дослідження пільга може виражатися у наданні переваги окремим суб'єктам права у вигляді часткового звільнення від виконання

суб'єктивних обов'язків, створюючи сприятливі умови для здійснення суб'єктивних прав.

Доказові презумпції дають значні переваги одній зі сторін для захисту своїх прав у силу складності тих умов, у яких вона опинилася стосовно доказування презюмованого факту. Як відзначають, презумпції часто стають вирішальним фактором, який спонукає закон поступатися якій-небудь стороні з міркувань юридичної політики та певних цінностей, які цей закон намагаються захистити [35, с. 507]. Тому, на перший погляд, із таких позицій можна говорити про доказову презумпцію як про процесуальну пільгу певної сторони у цивільній справі. Але, разом з тим, слід враховувати два моменти:

1) із самого початку слухання цивільної справи, де застосовуються доказові презумпції, одна сторона відносно іншої у сфері доказової діяльності *вже* перебуває у нерівному становищі, якщо врахувати те положення, що презюмований факт, про який буде стверджувати сторона, їй важко встановити. Тому тут можна говорити про врівноваження інтересів сторін при використанні доказової презумпції, а не про перевагу процесуального становища однієї сторони над іншою;

2) крім того, не слід забувати, що специфіка використання доказової презумпції полягає у тому, що сторона, яка стверджує про презюмований факт, повинна спочатку *доказати* факти-підстави дії презумпції, а протилежній стороні дається можливість шляхом *доказування* спростувати судовий висновок про існування презюмованого факту. Отже, ні про яку процесуальну пільгу в цьому разі говорити не можна; адже не відбувається звільнення від обов'язку доказування жодної зі сторін, а маємо перерозподіл таких обов'язків з урахуванням складності доведення презюмованого факту.

Якщо виходити з ознак, структури та причин закріплення доказових презумпцій у нормах права, то на доказові презумпції необхідно дивитися як на *процесуальний засіб врівноваження інтересів сторін*, де одна сторона поставлена у важчі умови доказування презюмованого факту перед іншою стороною.

Слід вказати, що погляд на доказові презумпції як на певний *процесуальний засіб* у юридичній літературі взагалі раніше не розглядався. Уперше на це звернув увагу Ю. О. Серіков, який, досліджуючи правові презумпції, у якості методологічної основи таких досліджень використовував теорію діяльності [6, с. 61-63]. Вказана теорія, відзначає Д. Я. Малешін, допоможе пояснити у процесуальній науці ті явища, які до цього часу не мали одностайного трактування [87, с. 61]. Цивільне судочинство, згідно з теорією діяльності, являє собою чітко побудовану систему з певною ціллю, для реалізації якої законодавець передбачив низку процесуальних засобів, що використовуються судом та сторонами [6, с. 61]. Враховуючи викладене, Ю. О. Серіков відзначав, що, потрапляючи в сферу судочинства, правова презумпція переходить у розряд правового засобу процесуальної системи [6, с. 62]. Ідея ним розкривається через взаємодію мети цивільного судочинства та процесуальних засобів, які спрямовані на реалізацію цієї мети, де одним із таких процесуальних засобів розглядаються правові презумпції. Позиція вказаного автора заслуговує на увагу, але вважаємо, що він задав не зовсім правильні та недостатньо чіткі вихідні положення дослідження правової презумпції як процесуального засобу. Так, важко погодитися з думкою, що презумпція, здійснюючи функцію регулятора суспільних відносин у матеріальному праві, потрапляючи у сферу процесуального права, стає правовим засобом [6, с. 62]. Таке твердження не відображає того факту, що презумпція була сконструйована, та має значення виключно для процесуальної системи, й дослідження її саме у такому аспекті дасть змогу краще розкрити сутність цього правового явища. Тому вважати правильним позицію Ю. О. Серікова, що матеріально-правові, тобто доказові, презумпції є полісистемним засобом, який самостійно функціонує у системі матеріального та процесуального права, не можна [6, с. 79-80].

Логічні та правові ознаки доказової презумпції та структура її фактичної основи прямо показують, що в такому правовому явищі, як доказова презумпція, має місце поєднання інтересів обох сторін цивільного процесу. Причому універсальна причина закріплення доказових презумпцій у нормі права засвідчує,

що ці інтереси врівноважуються тим, що не дається можливість домінування однієї сторони цивільного процесу над іншою під час встановлення презюмованого факту як неочевидного. Оскільки використання доказової презумпції сприяє досягненню цілей цивільного судочинства, то, врівноважуючи інтереси сторін, вона виступає також і процесуальним засобом.

На підставі викладеного матеріалу доказові презумпції необхідно розглядати виключно як правовий засіб, який функціонує тільки у рамках процесуального права. Доказова презумпція сприяє досягненню мети цивільного правосуддя: захисту суб'єктивних прав та інтересів, тому її можна назвати процесуальним засобом. Беручи до уваги універсальну причину закріплення доказових презумпцій у сфері права, характерні ознаки її логічної та правової сторони, а також структуру доказової презумпції, можна констатувати, що даний процесуальний засіб врівноважує інтереси сторін у процесі доказування обставин цивільної справи.

Отже, *доказова презумпція у цивільному процесі — це процесуальний засіб врівноваження інтересів сторін, що передбачений нормою права, при використанні якого припускається існування презюмованого факту без його доведення в інтересах однієї сторони, якщо він не буде спростований протилежною стороною в судовому порядку.* В даному визначенні відображені як логічні, так і правові ознаки доказових презумпцій, хоча і не всі, але вони впливають із цієї дефініції. Така конструкція, на нашу думку, зумовить адекватне застосування її у правозастосовчому процесі.

1.3. Функції доказових презумпцій

Важливе значення для дослідження сутності доказових презумпцій у цивільному процесі має функціональний підхід, який у поєднанні зі структурним аналізом доказової презумпції дає можливість виявити зовнішні форми прояву доказових презумпцій як процесуального засобу врівноваження інтересів сторін, що застосовується у сфері цивільного судочинства.

Доказові презумпції є багатограним правовим явищем, що сприяє здійсненню ними ряду важливих функцій у процесі їхнього використання. З'ясування функцій доказових презумпцій допоможе визначити роль та їх місце у цивільному процесі; покаже динаміку цього правового явища.

Проблемами функцій правових презумпцій займалася відносно невелика кількість учених [12, с. 128-153; 6, с. 82-152]. О. О. Нахова у своєму дисертаційному дослідженні один підрозділ присвятила функціям презумпції та фікцій у цивільному процесі, але теоретичного обґрунтування необхідності виділення функцій правових презумпцій, чіткого визначення системи цих функцій вона не наводить. На прикладах із судової практики вона ілюструє тільки функцію перерозподілу обов'язків доказування між сторонами.

Найбільш розгорнутий виклад функцій правових презумпцій дає у своїй монографії Ю. О. Серіков: зокрема, досліджує поняття процесуальних функцій, вивчає презумпцію як об'єкт процесуальних функцій та систематизує функції матеріально-правових та процесуальних презумпцій. Так, за матеріально-правовими презумпціями він виділяє функцію визначення фактів предмета доказування, функцію звільнення сторони від доказування певного факту, функцію процесуальної економії та імперативну функцію. Стосовно процесуальних презумпцій він окремо функції не виділяє, а розкриває специфіку використання певних видів презумпцій у рамках цивільного судочинства.

Інші автори, яких переважна більшість, говорять не про функції презумпцій, а про їх значення [5, с. 75-85] або властивості, причому останні диференціюють у

відношенні до матеріально-правових (доказових) та процесуальних презумпцій [23, с. 22-42].

На нашу думку, при описуванні зовнішнього прояву доказової презумпції у поведінці сторін цивільного процесу та суду краще використовувати термін “функції” доказових презумпцій, оскільки це відповідає більше змісту того матеріалу, який розкривається для пояснення “значень” або “властивостей” презумпцій. Доказова презумпція як правове явище під час свого застосування здійснює беззаперечний вплив на *доказову та правозастосовчу діяльність*. Виявлення на диференціація напрямків цього впливу означає виявити функції доказових презумпцій та впорядкувати їх у відповідну систему.

Авторська позиція полягає у тому, що за доказовими презумпціями слід визнати існування наступних функцій: 1) функція перерозподілу обов’язків доказування в цивільній справі між сторонами; 2) функція визначення фактів предмета доказування; 3) функція визначення порядку застосування правової норми; 4) функція процесуальної економії.

1. Функція перерозподілу обов’язків доказування в цивільній справі між сторонами. Це одна з найочевидніших функцій доказових презумпцій цивільного процесу, оскільки саме вона зумовлює пасивну та активну поведінку сторін залежно від того, у чийх інтересах її було встановлено. Очевидність цієї функції також впливає із конструкції правових норм, де закріплено доказову презумпцію: у них застосовуються терміни на кшталт “поки не доведе”, “вважається” тощо.

Функція перерозподілу обов’язків доказування повинна правильно застосовуватися в усіх випадках розгляду цивільних справ, хоча ситуації з судової практики, де суд ігнорує цю функцію, мають місце [88].

Здійснюючи функцію перерозподілу обов’язків доказування між сторонами, доказові презумпції стають, таким чином, спеціальним правилом доказового процесу, яке застосовується всупереч загальному [89, с. 162; 18, с. 68; 3, с. 42]. За загальним правилом розподілу обов’язків доказування, яке регламентує доказову діяльність учасників процесу, обов’язок доказування покладається на ту сторону, яка стверджує про наявність чи відсутність певного факту. Сам обов’язок

доказування означає обов'язок сторони довести певний факт [90, с. 39; 91, с. 331]. Тому, здійснюючи таку функцію, доказова презумпція зумовлює раціональний розподіл обов'язків доказування [60, с. 49]. Раціональність проявляється у тому, що сторона, якій важко довести презюмований факт, звільняється від обов'язків його доведення, а сторона, якій простіше його спростувати, повинна активно збирати докази, спрямовані на спростування презюмованого факту.

Під час доказування не байдуже, хто з суб'єктів зобов'язаний бути активним чи пасивним у процесі доведення певного факту, оскільки тоді є можливість покласти наслідки його недоведеності на певну особу [2, с. 56]. Якщо доказова презумпція чітко визначає суб'єкта, до якого переходить обов'язок спростування презюмованого факту, всі негативні наслідки його пасивної або безрезультатної (тобто, коли подані докази не спростували презюмований факт) поведінки покладаються на нього.

Деякі науковці вважають, що не завжди перерозподіл обов'язків доказування між сторонами може зумовлюватися презумпцією [60, с. 49; 57, с. 95; 46, с. 9]. Так, вони зазначають, що немає доказової презумпції у нормі, яка покладає обов'язок доведення відповідності дійсності інформації, що порочить честь, гідність громадянина, на розповсюджувача таких відомостей (ч. 3 ст. 277 ЦК України). Причина відсутності в цій ситуації доказової презумпції, на їхню думку, полягає у тому, що ця презумпція не має об'єктивної основи: тобто вона не відображає усталеного порядку, який говорить про стабільність взаємозв'язків юридичних фактів певного складу. На нашу думку, тут наявна справжня доказова презумпція з домінуванням ознак правової, а не логічної сторони презумпцій.

Разом з тим, у наукових колах мають місце непоодинокі випадки, коли автори заперечували виконання доказовою презумпцією функції перерозподілу обов'язків доказування, вважаючи, що такої функції взагалі не існує, а існує функція звільнення особи від доказування презюмованого факту [66, с. 231-232; 6, с. 88-99; 51, с. 55-58; 19, с. 248-268]. Основний аргумент зводиться до того, що з презумпції ні прямо, ні опосередковано не впливає, *хто* повинен спростовувати презюмований факт [6, с. 99]. Тому для суду немає правового значення, від кого

будуть виходити докази, які спростовують чи підтверджують презюмований факт. Ще один аргумент, який наводиться на користь існування функції звільнення від доказування: спростовувати презюмований факт вигідно тій стороні, проти якої встановлена презумпція, і вона це робить, доводячи факт, який заперечує презюмований, посилаючись при цьому на нього *виключно* як на підставу *своїх* вимог та заперечень. Звідси, Ю. О. Серіков, робить висновок, що проблема презумпції повністю вичерпується наявністю *загального правила* розподілу обов'язків доказування між сторонами і ніякого спеціального правила, яке перерозподіляє обов'язки доказування, запроваджувати не потрібно [6, с. 99].

На нашу думку, вказана позиція є недостатньо аргументованою. Якщо уважно подивитися на аргументи Ю. О. Серікова, то він другим аргументом заперечує перший. Спочатку говориться, що доказова презумпція не визначає, хто із осіб, які беруть участь у справі, повинен спростовувати презюмований факт, а далі вказується, що проблема презумпцій повністю вичерпується дією загального правила розподілу обов'язків доказування. Загальновідомо, що загальне правило розподілу обов'язків доказування сконструйовано тільки щодо сторін як матеріально заінтересованих учасників процесу.

Справді, у нормах права у ряді випадків, де міститься доказова презумпція, не визначається, хто із сторін повинен спростовувати презюмований факт. Але це не дивно, оскільки більшість доказових презумпцій міститься у нормах матеріального законодавства, де використання процесуальної термінології, як правило, не зустрічається, а зі змісту цих норм права логічно можна вивести судження про те, у чиїх інтересах побудовано презюмований факт і хто повинен його спростовувати. Норма права говорить про юридичну відповідальність *учасників* правового конфлікту, які при прийнятті позовної заяви до провадження судом набувають статусу *сторін*. Крім того, існують норми права, де *чітко* вказується, *хто* повинен спростовувати презюмований факт. Зокрема, як можна інакше зрозуміти зміст ч. 2 ст. 614 ЦК України: “Відсутність своєї вини доводить особа, яка порушила зобов'язання” (презумпція вини особи, яка не виконала або неналежним чином виконала своє зобов'язання). Особа, яка порушила

зобов'язання, внаслідок подання позову набуває статусу сторони відповідача, а презюмований факт відповідає інтересам позивача. На нашу думку, структурні елементи фактичної основи доказової презумпції доволі визначено вказують на сторін, в інтересах яких необхідно довести факти-підстави дії презумпції та факти спростування презумпції.

Стосовно пояснення доказової презумпції дією загального правила розподілу обов'язків доказування, а не спеціального, то не слід забувати, що факти, які спростовують презумпцію, мають чітко визначений зв'язок із фактами-підставами дії презумпції та презюмованим фактом, що спільно виступають системою юридичних фактів доказових презумпцій. У цьому зв'язку факт, який заперечує існування презюмованого факту, може виступати доказовим фактом і ризик його недоведення покладається саме на протилежну сторону, тобто на ту, проти якої спрямована доказова презумпція. Тому її дії спрямовані на *спростування* презюмованого факту. Протилежна ситуація зумовлювала б те, що встановлення фактів-підстав дії презумпції та фактів спростування презумпції відбувається безцільно, оскільки їхній зв'язок із презюмованим фактом переривається тим, що його не включено до предмета доказування.

Ще одним формальним аргументом проти існування функції звільнення особи від доведення певного факту на користь закріплення функції перерозподілу обов'язків доказування між сторонами є зміст ст. 61 ЦПК (“Підстави звільнення від доказування”). У цій статті називаються три види фактів, які звільняють особу від доведення обставин справи, що відповідають її інтересам: факт, який визнаний стороною; загальновідомий факт; преюдиційний факт. Про презюмований факт у цій статті не йдеться.

Отже, виходячи з наведеного, вважаємо безпідставною думку про те, що доказова презумпція не викликає перерозподілу обов'язків стосовно доведення юридичних фактів між сторонами цивільного процесу.

2. *Функція формування фактів предмета доказування у цивільній справі.* Адекватна відповідь стосовно цієї функції безпосередньо залежить від одного принципового питання — чи входять структурні елементи доказової презумпції у

предмет доказування в цивільній справі. У науці цивільного процесу щодо цього питання склалася двояка позиція: є точка зору, що передбачає включення доказових презумпцій у предмет доказування [60, с. 49; 5, с. 81-84; 92, с. 15; 20, с. 23; 93, с. 12], а інші науковці зазначають, що доказові презумпції у предмет доказування не входять [15, с. 38; 51, с. 55-58].

Одразу слід зауважити, що коли говорять про входження чи невходження доказових презумпцій до предмета доказування, враховують тільки один вид системи її юридичних фактів — презюмований факт. Це слід мати на увазі, оскільки окремі науковці прямо вказують на входження чи невходження саме доказових презумпцій у цілому до предмета доказування [19, с. 190-269], тобто всіх її юридичних фактів, що є некоректною постановкою питання.

Предмет доказування містить у собі доволі складну систему фактів, які підлягають доведенню. Увесь процес доказування спрямовано на встановлення неоднотипних за матеріально-правовим та процесуальним значенням фактів [94, с. 114; 53, с. 5-7]. Цивільне процесуальне законодавство термін предмет доказування вживає у ст. 179 ЦПК України, де під ним розуміються факти, які обґрунтовують заявлені вимоги чи заперечення або мають інше значення для вирішення справи і підлягають встановленню при ухваленні судового рішення.

Таким чином, зіставлення предмета доказування та юридичних фактів фактичної основи доказової презумпції дає всі підстави говорити про взаємодію вказаних “фактичних систем”.

Загалом позицію представників, які заперечують входження презюмованого факту до предмета доказування, стосовно взаємодії “фактичних систем” доказової презумпції та предмета доказування можна виразити наступним чином: якщо факти-підстави дії доказової презумпції та факти спростування презумпції необхідно доводити, а презюмований факт ні, то перші входять у предмет доказування, а останні ні, тому що особа, в інтересах якої він побудований, звільняється від доказування цього факту [6, с. 84; 19, с. 190-269]. У цьому зв'язку Ю. О. Серіков зазначає, що презюмований факт можна порівняти із преюдиційним та загальновідомим фактом, які теж звільняють особу від їх доказування. Але

зазначається, що при ліквідації фактів-підстав дії презумпції презюмований факт переходить у розряд звичайних фактів, включається у предмет доказування й доводиться на загальних засадах [6, с. 87].

Аналіз логіки побудови структурних елементів фактичної основи доказової презумпції, на нашу думку, впевнено говорить про неможливість штучного відривання презюмованого факту, що не входить у предмет доказування, від фактів-підстав дії презумпції та фактів, що спростовують презумпцію, які входять до предмета доказування. Якщо виходити з того, що всі вказані факти утворюють цілісну систему, то виокремлення одного факту цієї системи (до речі, без якого система існувати не може) приведе до розривання усіх зв'язків між ними та цілісним правовим утворенням, а відтак до припинення існування цілого [78, с. 198].

Таким чином, дане твердження показує, що необхідно *встановлення* фактів потрібного роду: фактів-підстав дії доказової презумпцій, презюмованого факту та фактів спростування презумпції. Перші два види фактів, перебуваючи між собою у причинно-наслідковому зв'язку, входитимуть до підстави позовних вимог, у той час як факти заперечення презумпції — належатимуть до підстав заперечення проти позову (звичайно, якщо доказова презумпція побудована в інтересах позивача).

Із наведеного випливає, що презюмований факт, поряд із фактами-підставами дії доказової презумпції та фактами, які спростовують її, включається до предмету доказування. Окрім логічних засновків, цьому висновку можна вказати на деякі його правові аспекти. Якщо взяти до уваги загальновідомі чи преюдиційні факти, які дійсно звільняють особу від їх доказування, а суд від їх дослідження за допомогою доказів, то процесуальний режим презюмованих фактів зовсім інший. Усі факти, які належать до елементів структури доказової презумпції, необхідно доводити, у тому числі й презюмований факт. Необхідність доказування презюмованого факту пояснюється тим, що доказова діяльність може бути спрямована не тільки на підтвердження існування факту, але й на підтвердження його відсутності. Факт, який спростовує доказову презумпцію,

враховуючи його безпосередній зв'язок взаємовиключаючого характеру з презюмованим фактом, за своєю процесуальною природою покликаний *спростувати* юридичний факт матеріального характеру, якому надали статус презюмованого. У цьому й полягає функціональний взаємозв'язок між фактом спростування доказової презумпції та презюмованим фактом. Можливо, тому Л. П. Смишляєв, мотивуючи свою позицію стосовно необхідності доведення презюмованого факту, вказував, що презумпція, проводячи перерозподіл обов'язків доказування, чітко вказує, хто які факти повинен доказати; ... виключення презюмованого факту з предмета доказування поставило б відповідача у гірше порівняно з позивачем становище, обґрунтовуючи його відповідальність припущеннями [20, с. 23]. Тому слід враховувати, що доказова презумпція *не звільняє* презюмований факт від його доказування *сторонами*, а звільняє *певну сторону* від доказування цього факту, покладаючи *обов'язок спростування* презюмованого факту на протилежну *сторону*. Саме тому стосовно всіх юридичних фактів доказової презумпції здійснюється доказова діяльність.

Вплив доказових презумпцій на предмет доказування традиційно розглядався тільки в одному напрямку — звуження чи незвуження обсягу фактів, які підлягають доказуванню у цивільній справі [5, с. 81-82; 12, с. 61-62]. Причому цей аспект доказових презумпцій розглядався у контексті їхнього поділу на спростовні та неспростовні: мовляв, неспростовні доказові презумпції звужують обсяг доведення кола фактів по судовій справі, бо презюмований факт не підлягає оспорюванню, а спростовні презумпції свідчать тільки про перерозподіл функцій у процесі доказування факту, але не вилучення його із предмета доказування [5, с. 81-83]. Із наведеним твердженням можна погодитись щодо наступного: доказові презумпції, істотною ознакою яких є їхня спростовність, справді не призводять до звуження обсягу кола фактів предмета доказування. У чому ж тоді полягає їхній вплив на предмет доказування у цивільній справі?

Сама конструкція доказової презумпції впливає на *структуру* предмета доказування тим, що вона обумовлює необхідність встановлення тих чи інших фактів, що входять до структурних елементів доказової презумпції. Знаючи

конструкцію доказової презумпції, можна з упевненістю прогнозувати включення до предмета доказування у цивільній справі, де використовується ця презумпція, поряд з іншими юридичними фактами матеріального та процесуального характеру ще трьох видів юридичних фактів: факти-підстави дії доказової презумпції, презюмований факт та факти спростування презумпції.

3. Функція процесуальної економії. Одним із завдань, яке стоїть перед цивільним судочинством, є своєчасний розгляд цивільних справ (ст. 1 ЦПК України). Збільшення кількості спорів, які виникають між різними суб'єктами права, потребує побудови оперативного механізму захисту суб'єктивних прав [95, с. 1].

Раціоналізація цивільного судочинства повинна бути побудована таким чином, щоб зменшити вчинення процесуальних дій і завдяки цьому зекономити час розгляду справи. Якщо точно визначити, яка мета має бути досягнута у процесі судочинства, тоді можна раціонально вести процес [96, с. 49].

У найбільш загальному виді функція процесуальної економії доказової презумпції означає економію засобів та часу суду при здійсненні провадження у справі [6, с. 100]. Те, що доказова презумпція зумовлює економію процесуальних засобів, визнається багатьма ученими, але яким чином вона це робить — існують різні погляди. Одні вчені, що відстоюють існування неспростовних та спростовних презумпцій, вважають, що процесуальна економія має місце тільки при існуванні неспростовних презумпцій, бо виводить із кола фактів предмета доказування презюмований факт і не дає можливості протилежній стороні його спростувати [5, с. 82; 16, с. 55]. Відтак скорочуються процесуальні дії щодо доведення презюмованого факту та його спростування. Спростовні презумпції жодної процесуальної економії не дають, бо непотрібність доведення презюмованого факту врівноважується необхідністю доведення інших фактів, які б спростували презюмований факт. Учені, що підтримують існування у праві тільки спростовних презумпцій, вважають, що процесуальна економія доказової презумпції виражається у тому, що вони спрощують, полегшують та скорочують процедуру доказування презюмованого факту [97, с. 96; 95, с. 10].

У юридичній літературі справедливо вказується, що можливості, які складають функцію процесуальної економії: спрощення, полегшення, скорочення доказування, слід застосовувати не до презюмованого факту, а до процесу доказування в цілому [6, с. 100]. До цього варто також додати, що процесуальна економія як принцип цивільного судочинства адресується не тільки особам, які беруть участь у справі, даючи їм можливість уникнути вчинення певних процесуальних дій, але й суду.

Доказові презумпції з точки зору процесуальної економії засобів доказування для сторін такої економії не проводять, бо одна сторона повинна доказувати факти-підстави дії презумпції, а інша — факти спростування презумпції. Це дійсно буде призводити до врівноваження інтересів у сфері доказової діяльності позивача та відповідача, але без процесуальної економії засобів доказування, без вилучення презюмованого факту з предмета доказування, а відтак і відсутність скорочення його обсягу. Тобто для сторін, чий інтереси доказова презумпція врівноважує, процесуальної економії не спостерігається. Але з позиції суду, який розглядає цивільну справу, де використовується доказова презумпція, має місце процесуальна економія, яка виражається у тому, що суд правове обґрунтування встановленості наявності чи відсутності презюмованого факту буде проводити за рахунок встановлення відповідно фактів-підстав дії доказової презумпції та фактів спростування презумпції.

4. Функція визначення порядку застосування правової норми. Встановлення обставин цивільної справи має свою мету — посприяти суду у правильній правовій кваліфікації спірних правовідносин сторін та вибору норми права, якою повинна бути вирішена спірна ситуація. Застосування закону відбувається шляхом порівняння розтлумачених ознак юридичного складу правової норми з фактичними обставинами та на їх основі визначення поведінки відповідно до наслідків, передбачених у правовому наслідку норми [98, с. 131]. Норма права, з якої випливає правовий наслідок, що його вимагає позивач, може застосовуватися лише в тому разі, коли всі описані ознаками юридичного складу цієї норми фактичні обставини мають місце насправді [98, с. 136].

Беручи до уваги юридичні факти доказової презумпції, вони поряд з іншими обставинами справи покликані у рамках юрисдикційної процедури підтвердити право сторони на ту чи іншу модель правової поведінки іншої сторони. Чому систему фактів конструкції доказової презумпції поряд з іншими юридичними фактами предмета доказування у цивільній справі називають “обставинами, які мають значення для вирішення справи”? (ч. 1 ст. 179 ЦПК). Саме цим і відрізняються доказові презумпції від наявних юридичних фактів: перші викликають матеріально-правові наслідки тільки у рамках судового процесу, а другі — за його межами.

Отже, структурні елементи фактичної основи доказової презумпції мають важливе значення при здійсненні правової кваліфікації спірних правовідносин, бо належне встановлення презюмованого факту поряд з іншими фактами юридичного складу зумовить вибір певної правової норми, тобто норми, де в гіпотезі відображений презюмований факт.

Таким чином, аналіз функції визначення порядку застосування правової норми показує, що доказові презумпції мають значення не тільки для доказового, але й для правозастосовчого процесу, який складається у рамках розгляду та вирішення цивільної справи.

Висновки до першого розділу

1. Різноманітні підходи до вивчення юридичної природи правових презумпцій показують, що найбільш обґрунтованим підходом, покликаним розкрити їх правове значення, є юрисдикційний напрямок, який чітко визначає сферу використання правової презумпції та показує її напрямки дії, що безпосередньо пов'язані з виконуваними нею функціями.

2. Виходячи з юрисдикційної природи правових презумпцій, доказова презумпція, будучи частиною правових, здійснює вплив на вирішення цивільної справи по суті, оскільки презюмоване значення надається юридичному факту матеріально-правового характеру, встановлення якого направлене на вирішення

спору про право. Крім того, доказова презумпція на відміну від інших здійснює тільки властиву їй специфічну функцію: зумовлює перерозподіл обов'язків доказування обставин цивільної справи між сторонами. Виходячи зі сказаного, слід розмежовувати доказову презумпцію та процесуальну, яка позбавлена вищевказаних властивостей.

3. Доказова презумпція характеризується логічною та правовою стороною, де слід виділяти логічні та правові ознаки. Важливість логічних ознак доказової презумпції показує, у якому разі той чи інший випадок можна вводити в норму права в якості презумпції; у той час як важливість правових ознак — знайде своє адекватне відображення у правозастосовчій діяльності. Ознаки логічної та правової сторони доказової презумпції взаємодіють, де перші часто обумовлюють виділення других. У ряді конкретних доказових презумпцій ознаки правової сторони будуть мати переважаюче значення над ознаками логічної сторони. Це означає, що при конструюванні у нормі права доказової презумпції слід брати не стільки наявність стійкого закономірного взаємозв'язку явищ об'єктивного світу, скільки необхідність захисту певних суспільних інтересів шляхом введення в норму права конструкції доказової презумпції.

4. Кожна доказова презумпція базується на своїй фактичній основі, де можна виділити систему юридичних фактів: факти-підстави дії презумпції, презюмований факт та факти спростування презумпції. Вказані факти перебувають у взаємодії між собою, породжуючи неоднорідні зв'язки, знання яких дає змогу суду правильно вивчати та зіставляти між собою обставини цивільної справи, що входять у систему юридичних фактів доказової презумпції. Крім того, вказані юридичні факти перебувають у взаємодії з доказовою презумпцією в цілому, що дає змогу пізнати функції доказових презумпцій у цивільному судочинстві. Юридичні факти доказової презумпції, зв'язки між ними та між цими фактами й доказовою презумпцією в цілому утворюють структурні елементи фактичної основи доказової презумпції.

5. За своєю сутністю доказова презумпція являє собою процесуальний засіб, що врівноважує інтереси сторін цивільного процесу, за допомогою якого

досягається мета цивільного судочинства. У якості процесуального засобу доказова презумпція полегшує процедуру доказування важко доказуваного презюмованого факту для сторони, яка стверджує про його наявність і перекладає обов'язок спростування презюмованого факту на протилежну сторону.

6. Доказова презумпція в якості процесуального засобу проводить вплив на діяльність суду та сторін цивільного процесу, наявність якого дає підстави говорити про функції доказових презумпцій. Серед тих функцій, які виділяли науковці за доказовими презумпціями, варто також виділити таку її функцію, що до цього часу не виділялася: функція визначення порядку застосування правової норми. Виділення цієї функції проводиться із врахуванням того, що презюмований факт передбачено гіпотезою норми права, яка застосовується до спірних правовідносин.

Розділ 2

СИСТЕМА ДОКАЗОВИХ ПРЕЗУМПЦІЙ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

2.1. Класифікація доказових презумпцій

У науці цивільного процесуального права виділяють велику кількість доказових презумпцій, які використовуються під час розгляду та вирішення цивільних справ, що дає підставу говорити про їх систему.

Кожен із авторів, який проводить класифікацію презумпцій, вказує на теоретичну та практичну цінність такого логічного прийому пізнання доказових презумпцій. Мета такої класифікації спрямована на акумулювання наукових знань стосовно загальних та особливих рис презумпцій, що дає можливість краще зрозуміти їхню роль у цивільному судочинстві та виробити практичні рекомендації щодо їхнього використання судами під час вирішення спорів.

Як частина правових презумпцій, доказові презумпції пізнаються з використанням загальнотеоретичних положень, що були вироблені стосовно правових презумпцій у цілому. У цьому аспекті неабияке значення має розроблена система класифікації правових презумпцій як логічного способу їх пізнання, де класифікаційні критерії, вироблені відносно правових презумпцій, є актуальними при дослідженні також і доказових презумпцій у цивільному процесі.

Питання класифікації доказових презумпцій є одним із складних наукових завдань на сьогоднішній час, оскільки відсутня єдина загальноприйнята система доказових презумпцій у цивільному процесі.

Основними факторами, які перешкоджають побудувати цілісну систему доказових презумпцій, є наступне.

По-перше, різноманітні підходи до розуміння природи доказових презумпцій. Цей фактор впливає на обрання відповідних критеріїв для їх класифікації, оскільки певний підхід щодо природи презумпцій зумовлює необхідність обрання такого критерію, який впливає з того значення презумпції, яке в неї вкладають представники певного напрямку дослідження юридичної

природи доказових презумпцій. Адже, як зазначається, критерій для класифікації певного явища являє собою його загальні ознаки, які випливають із природи цього явища [99, с. 78]. Різні за своїм змістом напрямки (наприклад, юрисдикційний, матеріально-правовий та нормативний) щодо природи правових презумпцій кардинально відрізняються і в питаннях класифікації цього правового явища. Зокрема, Н. С. Караніна, як представник нормативного підходу, в якості критеріїв для класифікації презумпцій використовує юридичну силу нормативно-правового акту [3, с. 72]. Якщо дивитися на доказову презумпцію як на нормативний припис, що встановлює обов'язкове правило поведінки, то вказаний вище критерій для класифікації має сенс. Проте з точки зору юрисдикційного напрямку така класифікація не враховує ознак самих презумпцій, а тільки юридичну силу норми права, де вона закріплена, тому виділяти які-небудь особливі ознаки презумпцій щодо цього критерію класифікації не доводиться.

Таким чином, аналізуючи підходи по класифікації презумпцій, необхідно чітко усвідомлювати, з точки зору якого напрямку дослідження юридичної природи презумпцій було проведено таку класифікацію, і, виходячи з цього, давати оцінку тій системі доказових презумпцій, що у ній сформована.

Отже, вказаний фактор не дає можливості побудувати *єдину* систему доказових презумпцій, які використовуються у рамках цивільного судочинства.

По-друге, відсутні єдині підходи щодо критеріїв для класифікації презумпцій одного виду, який визнається більшістю авторів. У цьому контексті показовою є класифікація презумпцій на матеріально-правові та процесуальні. Така класифікація презумпцій фактично визнається представниками всіх напрямків, але єдності думок у питаннях критеріїв для такої класифікації немає. Можливо, це й несуттєво, адже визнається такий вид презумпцій, але це впливає на чітке визначення ролі презумпції у рамках цього виду, а звідси й впливає на їхнє належне використання у правовій площині. Крім того, визначення критерію класифікації буде впливати на виділення конкретних доказових презумпцій у рамках того чи іншого виду.

Отже, різноманітні підходи щодо критеріїв класифікації презумпцій одного виду виступають одним із факторів, які не дають побудувати *стабільну* систему доказових презумпцій у цивільному процесі.

Якщо аналізувати матеріал стосовно класифікації доказових презумпцій, то можна побачити, що у науці цивільного процесуального права одним видам доказових презумпцій приділяють більше уваги, а іншим – менше. Це дає підстави стверджувати про наявність поширених та непоширених підходів у класифікації доказових презумпцій. До поширених підходів у питаннях класифікації презумпцій належать такі види презумпції, які не залишаються поза увагою при формуванні системи доказових презумпцій, а є загально визнаними. Характерним для непоширених підходів є те, що вони методологічно пов'язані з поширеними підходами, оскільки випливають із них, де теоретична база, вироблена стосовно поширених підходів до класифікації доказових презумпцій, використовується для пояснення непоширених підходів.

Серед найбільш поширених основних класифікації правових презумпцій, що мають відношення до доказових презумпцій, виділяють наступні: 1) прямі та непрямі доказові презумпції; 2) фактичні доказові презумпції та доказові презумпції, які закріплені у нормах права.

Прямі та непрямі доказові презумпції. Попри те, що в науці цивільного процесуального права поділ презумпцій на прямі та непрямі виділяють уже протягом тривалого часу, до невирішених завдань цієї класифікації на сьогоднішній день відносять вироблення чіткого критерію такої класифікації та формування на його підставі стабільної системи прямих та непрямих презумпцій.

В. К. Бабаєв зазначає, що про пряму презумпцію можна говорити у тому разі, коли *норма права містить у собі безпосередньо презумптивне положення* [5, с. 17]. Часто в таких нормах можна зустріти вирази на зразок “... поки не доведено інше ...”, “... вважається ...”, “... якщо не доведе ...”, “... припускається ...” і т. д. [6, с. 30] Наприклад, у ст. 1166 ЦК України зазначається, що особа, яка завдала шкоди, звільняється від її відшкодування, *якщо вона доведе* (курсив наш — В. Ф.), що шкоди завдано не з її вини. У ст. 277 ЦК України закріплюється наступна

презумпція: *вважається* (курсив наш — В. Ф.), що негативна інформація, поширена про особу, є недостовірною. У таких прикладах відображено дві доказові презумпції — презумпцію вини та презумпцію недостовірності негативної інформації, поширеної про особу.

Важливим моментом, на який звертається увага в науці цивільного процесуального права при дослідженні прямих презумпцій, є семантичний аналіз правової норми, де така презумпція відображена. Вчені, які коментують це положення, вказують на семантичний підбір слів, які використовуються у нормах законодавства, що містять презумпції: “... поки не доведено ...”, “... вважається ...”, “... якщо не доведуть ...” і т. д. [5, с. 17]. Інколи в змісті норми права присутній термін “презумпція” або він може знаходитися у назві статті [6, с. 30]. Виходячи з наведених словосполучень, вказують на так звані “форми (варіанти)” закріплення прямої презумпції [6, с. 30].

Якщо стосовно прямих презумпцій учені в більшості випадків одностайні за їх видами, то назвати більш-менш стабільну систему непрямих презумпцій ніхто не візьметься. Характерною для непрямих презумпцій є відсутність спільних позицій щодо їх виду, де одні вчені говорять, що цей випадок є доказовою презумпцією, а інші їм заперечують [14, с. 220-221; 6, с. 25].

Непряма презумпція, як вважає В. К. Бабаєв, — це така презумпція, де презумптивне положення не викладається безпосередньо в нормі права, але його можна вивести *шляхом умовиводу* [5, с. 17]. Серед непрямих презумпцій, які містяться у нормах цивільного права, вчені виділяють презумпції добросовісності набувача речі [3, с. 96], користування чужими грошовими засобами в зв'язку з їх неправомірним притриманням [100, с. 122], належності майна товариству, яке внесено засновником у його статутний капітал [101, с. 62-63] тощо.

Переважає більшість учених, які відстоюють існування непрямих презумпцій, вважають, що їх можна виявити шляхом умовиводу, причому таких презумпцій набагато більше, ніж прямих [5, с. 17; 23, с. 42; 6, с. 32]. Зазначається, що непрямі презумпції виводяться шляхом тлумачення норми права, де яскравим прикладом такої презумпції наводять презумпцію державної власності, яка

існувала в радянському праві [6, с. 32]. Проте характерним для всіх наукових досліджень, які стосуються непрямих презумпцій, є те, що у більшості випадків учені не наводять *критерії виявлення непрямой презумпції у нормі права в процесі її тлумачення*. Саме з відсутністю вказаного критерію і пов'язують проблему нестабільності самих непрямих презумпцій [6, с. 32], яка породжує їх нестійку систему. Але на цьому загальному фоні варто згадати поодинокі випадки, коли деякі науковці намагалися дати які-небудь чіткі орієнтири для виявлення непрямих презумпцій. Так, В. К. Бабаєв зазначає, що при непрямому закріпленні презумпцій у гіпотезі правової норми закріплено факт дії презумпції, але сам презюмований факт у ній не відображено [5, с. 18]. Він же наводить приклад — презумпція вини батьків за шкоду, яку завдали малолітні особи, що є їх дітьми.

Серед непрямих презумпцій В. А. Ойгензіхт виділяє так звані “приховані (латентні) презумпції”, де в нормі права навіть згадки немає про розподіл обов'язків доказування [23, с. 42]. До прихованих презумпцій він відносить презумпцію добросовісності набувача речі [23, с. 86-91]. Визначення особи добросовісним набувачем речі містяться у ч. 1 ст. 338 ЦК України, де справді немає згадки про розподіл обов'язків доказування.

Таким чином, якщо взяти до уваги виділені вище способи виявлення прямих та непрямих доказових презумпцій, виявиться, що оперування ними створює певні труднощі. Твердження про те, що пряма презумпція передбачає безпосереднє закріплення у змісті норми права презумптивного положення, абсолютно не дає чіткої відповіді на питання, що під таким безпосереднім закріпленням слід розуміти. Стосовно непрямих презумпцій, то тільки вказується, що необхідно здійснити для їх виявлення: провести тлумачення змісту правової норми. Але таке пізнання змісту правової норми також необхідно проводити й під час прямого закріплення доказових презумпцій, тому особливої різниці між такими пізнавальними процесами не бачимо. Необхідно при виявленні непрямих доказових презумпцій мати на увазі який-небудь вихідний критерій, що дозволить виділити непряму доказову презумпцію. Отже, критерії виявлення як прямих, так і непрямих доказових презумпцій, які виділяють у науці цивільного процесу, не

дають можливості впевнено говорити, що перед нами є: доказова презумпція чи інше правове явище.

Очевидно, що відповідь на це питання слід давати, враховуючи відображення у змісті норми права юридичних фактів доказової презумпції, які у вказаному змісті можуть закріплюватися по-різному. В одній нормі права можуть бути чітко відображені факти-підстави дії презумпції, презюмований факт та факти спростування презумпції. У другій нормі може бути закріплено тільки перші два види фактів із конструкції доказової презумпції. У третій нормі може мати місце тільки вказівка на презюмований факт. Тому говорити про те, що перед нами є однакові форми закріплення у змісті норми права доказової презумпції, не доводиться.

Якщо у змісті норми права відображені всі три види зазначених фактів, то маємо *повну форму* прямого закріплення доказової презумпції. Якщо ж норма права у своєму змісті містить тільки перші два види фактів — факти-підстави (факт-підстава) дії презумпції та презюмований факт, то маємо *неповну форму* прямого закріплення доказових презумпцій. Це може бути проілюстровано наступними прикладами. У ст. 176 КТМ України закріплюється у повній формі презумпція вини перевізника. Вказана норма закріплює факти-підстави дії презумпції вини: втрата, нестача й пошкодження прийнятого для перевезення вантажу. У ній же зазначається про вину, яка припускається. Тут же вказуються факти, які заперечують презумпцію: 1) дія непереборної сили; 2) виникнення небезпеки й випадковостей на морі та інших судноплавних водах; 3) пожежі, що виникла не з вини перевізника тощо. Неповна форма прямого закріплення доказової презумпції зустрічається у ст. 277 ЦК України. У цій нормі відображені тільки два види юридичних фактів із конструкції доказової презумпції: факти-підстави дії презумпції — поширення інформації про особу та наявність негативного характеру такої інформації і презюмований факт — недостовірність поширеної негативної інформації.

Повна та неповна форма прямого закріплення доказової презумпції дає можливість з упевненістю з'ясувати, що саме виражено у змісті правової норми,

оскільки такі конструктивні елементи фактичної основи доказової презумпції очевидні.

Особливістю повної форми прямого закріплення доказової презумпції є те, що з норми права цілком очевидно впливає перерозподіл обов'язків доказування між сторонами правового конфлікту. Крім того, зазначається, хто повинен спростовувати презюмований факт, норма права вказує на ті життєві обставини, які необхідно довести для його спростування. Тому повна форма прямого закріплення доказових презумпцій у нормі права чітко спрямовує доказовий процес у визначене русло, яке показує напрям дії обох сторін стосовно збирання доказів на підтвердження фактів-підстав дії презумпції та фактів спростування презумпції.

У змісті правової норми при неповній формі прямого закріплення доказових презумпцій, як правило, перерозподіл обов'язків доказування між сторонами безпосередньо не виявляється, але це мається на увазі. Оскільки презюмований факт знаходиться на боці того, хто про нього стверджує, то очевидно, що протилежна сторона повинна зробити все необхідне для того, щоб його спростувати. Наприклад, презумпція права спільної сумісної власності подружжя (ст. 60 СК України) може бути спростована через заперечення факту-підстави дії вказаної презумпції (доведення того, що право власності на річ виникло до шлюбу) або через пряме заперечення презюмованого факту (вказівка на факт набуття права власності на річ у шлюбі на підставі договору дарування). Але у ряді випадків із змісту норми права, яка прямо закріплює у неповній формі доказову презумпцію, з очевидністю впливає перерозподіл обов'язків доказування між сторонами. Наприклад, при використанні доказової презумпції недостовірності негативної інформації, яка поширена про особу (ч. 3 ст. 277 ЦК України), прямо у змісті норми права зазначається "... якщо особа, яка її поширила, не доведе протилежного". Таке конструювання правової норми вважається більш доречним, оскільки чітко визначається поведінка сторін у процесі доказування юридичних фактів із конструкції доказових презумпцій.

Характерним при дії доказової презумпції, яка прямо закріплена в нормі права, але в неповній формі, є те, що вказана норма не містить у собі вказівки на юридичні факти, які можуть бути використані для спростування презумпції. У цьому випадку перелік таких фактів залишається відкритим і залежно від конкретної ситуації ними можуть виступати будь-які життєві обставини.

Стосовно семантичного методу, який пропонується для виявлення прямих презумпцій, то він не дає можливості із *очевидністю* констатувати, що мова йде саме про презумпцію, а не інше правове явище.

Існує багато норм матеріального права, які прямо вказують суб'єкту, що йому необхідно довести для того, щоб захистити свої права в суді і в змісті цих норм використовується термінологія “поки не доведе”, “якщо не буде доведено” тощо. Причому поведінка такого суб'єкта повністю вкладається у зміст загальних правил розподілу обов'язків доказування у цивільному процесі і ніякої доказової презумпції, яка перерозподіляє обов'язки доказування у такій ситуації, немає. Наприклад, ч. 2 ст. 780 ЦК України передбачає відповідальність наймодавця за шкоду, завдану у зв'язку з використанням його речі наймачеві. Останній у якості позивача повинен довести факт наявності особливих властивостей або недоліків речі, про які він не знав і не міг знати та не був про них попереджений наймодавцем. Ці факти є правопороджуючими для позивача, тому вони лежать у підставі його позовних вимог і в силу прямої вказівки в нормі закону (“... якщо буде встановлено ...”) він їх повинен довести. Обов'язок доказування у цьому випадку не перекладається на протилежну сторону. Але в змісті норми права використовується термінологія, за якою вчені виводять з правової норми пряму презумпцію. Тому при виявленні прямих презумпцій слід виходити не з семантичного набору слів у презумптивному положенні, а з конструкції юридичних фактів доказової презумпції, які відображені у змісті норми права.

Для виявлення непрямих доказових презумпцій, на наш погляд, необхідно виходити з того, що у *нормі права міститься вказівка тільки на презюмований факт*, а факти-підстави (факт-підстава) дії цієї презумпції дійсно треба виводити шляхом *тлумачення* змісту норми права, де зафіксовано такий презюмований

факт. Тобто у цьому разі завжди у змісті норми права, де закріплено непряму доказову презумпцію, будуть наявні два види фактів: факти-підстави чи факт-підстава дії презумпції (*неочевидний факт*) та презюмований факт (*очевидний факт*). Цього вимагають логічні ознаки презумпції — наявність *причинно-наслідкового зв'язку* між презюмованим фактом та фактами-підставами дії презумпцій. Без них презумпції не існує. Це та мінімальна кількість фактів із конструкції доказових презумпцій, що завжди повинна бути у змісті правової норми. На це звертала увагу Н. С. Караніна, яка зазначала, що непрямі презумпції мають таку ж логічну структуру, що й прямі [3, с. 99].

Прикладом непрямого закріплення доказових презумпцій у нормах права є презумпції добросовісності та розумності поведінки особи (ч. 5 ст. 12 ЦК України), правомірності правочину (ст. 204 ЦК України), правомірності набуття права власності (ст. 328 ЦК України) тощо.

При аналізі структурних елементів фактичної основи доказових презумпцій вказувалося, що презюмований факт є неочевидним, а факти-підстави дії доказової презумпції та факти спростування презумпції є очевидними у зв'язку з їх зовнішнім вираженням, що дає можливість їх легко встановити. У той час як для виділення непрямої презумпції в системі права вказуємо на наявність у нормі права очевидного факту (презюмованого) та неочевидного (фактів-підстав дії презумпції). Проте в останній ситуації очевидність чи неочевидність юридичних фактів із конструкції непрямої презумпції пов'язується не з їх встановленням, а *виведенням* шляхом тлумачення із змісту норми права, де надалі такі факти необхідно буде встановити чи заперечити відповідно.

Вже зазначалось, що окремі науковці (наприклад, В. К. Бабаєв) пропонували у якості критерію виявлення непрямої презумпції брати наступне положення: у гіпотезі правової норми закріплено факт-підставу дії презумпції, але сам презюмований факт у ній не відображено [5, с. 18]. Тут же наводиться єдиний приклад цього твердження — презумпція вини батьків за шкоду, яку завдали їхні малолітні діти. Вважаємо, що у вказаному прикладі має місце дія прямої презумпції, причому вона закріплена у змісті норми права у повній формі, тобто

маємо відображення як фактів-підстав дії презумпції, презюмованого факту, так і фактів спростування презумпції. На сьогоднішній день презумпція вини батьків за шкоду, яку завдали їх малолітні діти, міститься у ч. 1 ст. 1178 ЦК України, де є факти-підстави дії презумпції — завдання шкоди малолітньою особою, що виступає дитиною батьків, вина яких презюмується, та факти спростування презумпції — сумлінне здійснення та неухилення від здійснення виховання та нагляду за малолітньою особою. У вказаній нормі справді відсутня вказівка на вину як на презюмований факт, але існує загальна норма, яка стосується усіх випадків позадоговірної відповідальності (ст. 1166 ЦК України), де вказується, що особа, яка завдала шкоди, звільняється від її відшкодування, якщо вона доведе, що шкода завдана не з її вини. Випадок, що вище описаний як непряма презумпція, є нічим іншим, як конкретизацією презумпції вини, де юридичні факти цієї презумпції розміщено у декількох нормах закону.

Отже, запропонований В. К. Бабаєвим критерій для виявлення непрямих презумпцій вважаємо недостатньо обґрунтованим, тому слід виходити з того, що в змісті норми права, де закріплена непряма презумпція, відображений тільки презюмований факт як очевидний, а факт-підстава (факти-підстави) дії презумпції (неочевидний факт) необхідно виводити у процесі тлумачення правової норми.

Особливістю непрямого закріплення доказових презумпцій є те, що доволі часто їх можна сплутати із визначеннями, які даються у нормі права, або з наявними юридичними фактами, що породжують правові наслідки у матеріальних правовідносинах без необхідності їхнього підтвердження у судовому порядку в силу прямої вказівки у законі. Так, Є. Ю. Веденєєв, аналізуючи причини наявності різноманітних презумпцій, наголошує на відсутності чітких критеріїв розмежування норм, які містять презумпції, від інших, близьких за своєю спрямованістю імперативних цивільно-правових норм [62, с. 46]. На нашу думку, це пов'язано із специфікою використовуваної термінології у презумптивних положеннях при непрямому закріпленні доказових презумпцій. Так, як правило, у таких нормах права використовується термін “вважається” або “є”. Наприклад, “... вважається, що поведінка особи є добросовісною та розумною, якщо інше не

встановлено судом” (ч. 5 ст. 12 ЦК України) або “правочин є правомірним, якщо його недійсність прямо не встановлена законом або якщо він не визнаний судом недійсним” (ст. 204 ЦК України).

У багатьох випадках використання дієслова “вважається” не пов’язано з закріпленням у нормі права доказової презумпції. Так, якщо взяти до уваги ЦК України, то можна навести багато випадків, коли в нормативному порядку відбувається визначення певного юридичного факту за допомогою терміна “вважається”. Наприклад, ст. 664 ЦК України визначає момент належного виконання продавцем свого обов’язку перед покупцем щодо передачі товару. Так, товар *вважається* (курсив наш — В. Ф.) наданим у розпорядження покупця, якщо у строк, встановлений договором, він готовий до передання покупцеві у належному місці і покупець поінформований про це (ч. 1 ст. 664 ЦК України). У наведеному випадку не можна говорити про презумпцію належності виконання зобов’язання щодо передачі товару. Насправді це визначення юридичного факту, яке тягне за собою певні правові наслідки в матеріальних правовідносинах, а якщо він використовується у цивільному процесі, то його доведення відбувається тією особою, в інтересах якої він встановлений. Ніякого перерозподілу обов’язків доказування між сторонами у такому прикладі не відбувається.

Говорячи про різницю між презумптивним положенням та визначенням в нормі права, В. А. Ойгензіхт зазначає, що презумптивні положення допускають можливість спростування, у той час як у непрезумптивній нормі не вказується про спростування певного положення, хоча й можливі його зміни [23, с. 32]. Справді, у нормах права, де міститься непряма презумпція, говориться про можливість спростування презюмованого факту в суді. Наприклад, презумпція правомірності вчиненого правочину (ст. 204 ЦК України).

Доволі часто за непрямі презумпції приймалися інші правові явища, що створює певні труднощі з їхнім виявленням. Виходу з цієї ситуації посприяло б використання при конструюванні правової норми слів “презюмується” чи “припускається”, але аж ніяк не “вважається”. Н. С. Караніна прямо вказує, що не

варто рівноцінно використовувати слова “визнається”, “вважається” поряд із такими словами, як “припускається” та “презюмується” [3, с. 95].

Стосовно латентних (прихованих) презумпцій як виду непрямих, які виділяє В. А. Ойгензіхт [23, с. 42], то, на нашу думку, таких презумпцій взагалі не існує. На підтвердження цього виду непрямих презумпцій наводиться тільки один приклад — презумпція добросовісності набувача речі. Вважаємо, що в цьому випадку маємо звичайну непряму презумпцію добросовісності поведінки особи, яка є конкретизованою стосовно певного виду цивільних відносин. Тобто презумпція добросовісності набувача речі є проявом одиничного випадку дії більш загальної презумпції — презумпції добросовісності поведінки особи.

Отже, в системі доказових презумпцій, які використовуються у цивільному судочинстві, можна виділяти прямі та непрямі презумпції, де критерієм їх розмежування буде форма відображення в змісті норми права, яка закріплює доказову презумпцію конструктивних елементів самої презумпції. Використання таких способів виявлення прямих та непрямих доказових презумпцій дасть можливість належним чином сформувати їхню стабільну систему та полегшить виявлення доказових презумпцій у процесі тлумачення правової норми під час вирішення конкретних цивільних справ.

Фактичні та законні презумпції. Така класифікація презумпцій проводиться за критерієм їхнього закріплення у правовій нормі: ті презумпції, які передбачені у правовій нормі, називаються законними (правовими), а ті презумпції, які нормою права не передбачено, отримали назву фактичних [8, с. 84-85]. З огляду на властиві їм ознаки, доказові презумпції повинні бути закріплені в нормі права, у протилежному випадку здійснювати свої функції у цивільному процесі вони не зможуть.

Можна було б обмежитися простим посиланням на характерні ознаки доказових презумпцій, зокрема на необхідність їх правового закріплення, і тільки на цій основі заперечити теоретичну та практичну доцільність у поділі доказових презумпцій на фактичні та законні. Але, на нашу думку, слід зробити всебічне дослідження вказаної класифікації презумпцій, оскільки лаконічність наших

аргументів щодо неможливості існування фактичних доказових презумпцій може викликати враження неповного розкриття матеріалу. Тим більше, що існує велика кількість авторів, які відстоюють необхідність виділення фактичних презумпцій, причому виділяється їх значення для доказової діяльності у процесі розгляду цивільної справи [5, с. 12-13; 65, с. 242; 67, с. 47; 54, с. 46; 66, с. 231]. Окремі науковці навіть дають розгорнуту систему фактичних доказових презумпцій, виділяючи в них ті чи інші види за певним критерієм [61].

Виділення фактичних презумпцій пояснюється їх впливом на формування внутрішнього переконання суб'єктів правозастосовчого процесу. Так, В. К. Бабаєв під фактичними презумпціями розуміє припущення про наявність чи відсутність предметів (явищ), які базуються на зв'язку між ними та предметами (явищами) наявними, що підтверджені попередньою життєвою практикою [5, с. 12-13]. Кожна людина в своєму мисленні використовує презумпції, вважає А. В. Федотов, бо припущення про існування певного факту базується на достовірно встановленому існуванні іншого факту [54, с. 46].

Одні фактичні презумпції відображають звичайний порядок речей за межами права, проте можуть використовуватися у практиці судових органів (наприклад, удень — світло), а інші формуються тільки у зв'язку із правозастосовчою діяльністю [5, с. 44-45] (якщо свідок виступає родичем сторони, то він може давати необ'єктивні свідчення).

Думка щодо можливості існування презумпцій, які не закріплюються нормами права, викликає певні зауваження. По-перше, окреслена природа фактичних презумпцій така, що вона може використовуватися за межами правової сфери (визначення будь-якої гіпотези як “презумпції” із точки зору права не має практичної цінності). По-друге, як слушно вказав О. В. Баулін, правові та неправові припущення виконують різні функції, тому не можна змішувати їх, позначаючи однаковою термінологією [14, с. 215]. По-третє, як можна взагалі правові презумпції поділяти на юридичні та неюридичні припущення, де останні, перебуваючи взагалі за межами сфери права, не можуть ніяким чином бути різновидом правових презумпцій.

Вплив фактичних презумпцій на формування внутрішнього переконання суб'єктів правозастосовчого процесу не єдина роль, яка за ними визнається. Так, О. В. Смірнов фактичні презумпції називає загальновідомими фактами високого ступеня ймовірності [102, с. 99]. Традиційно вважалося, що загальновідомим фактом є достовірна обставина, яка не піддається сумніву [103, с. 133], і тому відноситися до нього, на нашу думку, як до вірогідного, нехай і високого, ступеня не можна. Тим більше, що механізм використання загальновідомих та презюмованих фактів різний: перші визнаються судом такими, виходячи з їх відомості широкому загалу, а останні визнаються наявними тільки при доказуванні фактів-підстав дії презумпції та невстановлення фактів спростування презумпції.

Специфічною є позиція Х. Шака щодо фактичних презумпцій. Він вказував, що фактичні презумпції базуються на життєвому досвіді й виникають тоді, коли очевидний доказ дає можливість говорити про велику вірогідність наявності пошукового факту [91, с. 326-327]. Так, у справах про розлучення можна вивести такі фактичні презумпції: чоловік-п'яниця — поганий чоловік, невірна дружина — погана дружина тощо. Характерно, що Х. Шак обмежує сферу застосування фактичних презумпцій тільки рамками юрисдикційної діяльності.

Не важко помітити, що у цьому випадку фактичні презумпції змішуються з такою правовою категорією, як доказовий факт, який традиційно виділяють у теорії цивільного процесу як різновид фактів предмета доказування [53, с. 7; 18, с. 14-16]. Доказовий факт не призводить до перерозподілу обов'язків доказування, а таку функцію традиційно визнають за доказовими презумпціями. Доказовий факт тільки вводить у предмет доказування інший факт, з якого потім робиться логічний висновок про існування чи неіснування юридичного факту, який матиме правове значення для вирішення цивільної справи. Про цю властивість фактичних презумпцій говорить і Х. Шак: «Вона тільки зміщує *предмет доказування* і тим самим полегшує обов'язок доказування, але не перекладає його на протилежну сторону» [91, с. 326].

Із цього випливає, що використання терміна “фактична презумпція” можливе до будь-чого, що виникало до та під час процесу й характеризується певним ступенем припущення. Факти, які містяться у фактичних презумпціях, *неочевидні* і в силу цього мають *спірний характер*. Тому їх не може бути покладено в основу судового рішення із посиланням на їхню неспростовність. Ці факти потребують доведення тією особою, яка про них стверджує. Це зумовлено у теоретичному плані тим, що на відміну від доказових презумпцій факти, які містяться у фактичних презумпціях, у більшості випадків не мають під собою об’єктивної основи.

На нашу думку, причиною виділення “фактичних” презумпцій є схожість презумпції за *логічною конструкцією* з такими правовими та неправовими явищами, як доказові факти, гіпотези, узагальнення життєвого досвіду тощо, де важливе значення буде мати логічний висновок [5, с. 19-40; 3, с. 60-69; 12, с. 49-51; 8, с. 87-97]. Неодноразово вчені відзначали, що доволі часто звичайні логічні висновки приймаються за презумпції [23, с. 20].

Отже, поширення терміна “правові презумпції” на фактичні припущення є безпідставним, не відповідає потребам практичної діяльності, вводить плутанину в чітко розроблену систему юридичних понять та категорій цивільного процесуального права та не відповідає загально визнаним функціям презумпцій (зокрема, перерозподілу обов’язків доказування презюмованого факту). Абсолютно немає ніякої потреби виділяти таку класифікацію доказових презумпцій, як фактичні та законні. Ю. О. Серіков вважає, що використання у науці терміна “фактичні презумпції” є даниною традиції [6, с. 27]. Тому вплив тих явищ, які охоплюються збірним поняттям “фактичні презумпції”, на правозастосовчий процес необхідно досліджувати, але у відриві від теми презумпції (через їх розмежування), оскільки термін “припущення” вживається не тільки стосовно презумпцій, але й стосовно багатьох інших правових категорій.

Наостанок щодо цього виду класифікації презумпцій слід зауважити, що у ряді випадків доказова презумпція може бути в нормі права прямо не виражена, а виводитися зі змісту норми права під час її тлумачення. Така особливість

презумпцій не повинна приводити до змішування понять “фактичні припущення” та “непрямі доказові презумпції”.

Поряд із поширеними підходами у класифікації доказових презумпцій можна виділити неосновні напрямки з цього питання. Неосновними їх робить те, що, як правило, інші класифікації презумпцій не знайшли широкого обговорення у науковій сфері або вони є продовженням основних підходів у класифікації презумпцій, тобто мають похідний характер. Така ситуація породжує те, що в ряді випадків принципово правильні висновки щодо особливих ознак доказових презумпцій до уваги не взяті. А. В. Федотов звертає увагу на необхідність більш детального обговорення усіх видів класифікації доказових презумпцій з тим, щоб дати практиці своєрідний “звід правил”, які регулюють використання презумпцій, і тим самим спробувати забезпечити однаковий підхід для правозастосування щодо цього питання [54, с. 55].

У науці цивільного процесуального права висвітлюються такі непоширені класифікації презумпцій, що мають відношення до доказових презумпцій, як загальні та спеціальні презумпції [14, с. 233; 23, с. 36-37; 54], презумпції з визначеними в законі фактами-підставами дії та презумпції з фактами-підставами дії, які конкретизуються за розсудом суду [6, с. 44], імперативні та диспозитивні презумпції [6, с. 51-52], законні та договірні презумпції [104, с. 155-156] тощо.

Доказові презумпції з матеріальними та процесуальними фактами-підставами дії. Хотілося б звернути увагу, що ця класифікація доказових презумпцій в науці цивільного процесуального права взагалі не виділяється. Її існування безпосередньо пов’язано з класифікацією правових презумпцій на матеріально-правові та процесуальні.

Попередньо обґрунтовувався висновок про те, що доказові презумпції є матеріально-правовими презумпціями, що мають матеріально-правове та процесуальне значення під час їх використання у цивільній справі. Процесуальна презумпція позбавлена матеріально-правового значення, де її особливістю є те, що вона не здійснює функцію перерозподілу обов’язків доказування між сторонами та

не впливає на вирішення справи по суті (наприклад, презумпція об'єктивності суду (судді)).

Виходячи з класифікації правових презумпцій на матеріально-правові та процесуальні, презумпцію визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза, відносять до процесуальних [2, с. 59; 6, с. 142-146], тому відносити її до доказових презумпцій нібито й не має підстав. Але, на нашу думку, вказана презумпція, яка закріплена в ч. 1 ст. 146 ЦПК України, є доказовою, тобто матеріально-правовою презумпцією, якій властиве не тільки процесуальне, але й *матеріально-правове значення*. Такий висновок робимо з наступних міркувань.

По-перше, презюмований факт із конструкції вказаної презумпції має *матеріально-правовий характер*. Тому вже за цією ознакою вказаної презумпції її не можна вважати процесуальною, адже така ознака характерна для матеріально-правових, тобто доказових презумпцій у цілому. Судові експертизи спрямовані на отримання доказової інформації для встановлення обставин, які мають значення для вирішення цивільної справи *по суті*. Так, судово-медична експертиза при розгляді справи про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, має важливе значення для визначення розміру відшкодування цієї шкоди, оскільки вона встановлює такі факти, як ступінь втрати професійної працездатності (від цього залежить виплата втраченого заробітку), необхідність медичної чи соціальної допомоги (від цього залежить компенсація затрат на посилене харчування, протезування, сторонній догляд, придбання ліків, засобів пересування).

Т. В. Сахнова, розглядаючи критерії формування предмета судової експертизи, виділяє так званий “юридичний критерій”, яким, на її думку, є *норма матеріального права*, котра підлягає застосуванню у справі [105, с. 42]. Саме в цій нормі містяться спеціальні елементи: юридичний факт, що необхідно встановити, який перебуває в об'єктивному взаємозв'язку з доказовою інформацією, що зазначена у *висновку експерта*. Виявлення цього факту стає необхідним для правильної кваліфікації спірних правовідносин. Тому презюмований факт, для встановлення якого була призначена експертиза, є *матеріально-правовим* за своїм характером. Отже, важлива ознака доказової презумпції: матеріально-правовий

характер презюмованого факту притаманний презумпції визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза.

По-друге, презумпція визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза, виконує всі ті *функції*, що притаманні доказовим презумпціям. Зокрема, найбільш очевидна функція доказових презумпцій: перерозподіл обов'язків доказування саме між сторонами прямо впливає зі змісту ст. 146 ЦПК України, де при ухиленні однієї сторони, не в інтересах якої проведення експертизи, суд, на користь другої сторони визнаватиме встановленим факт, стосовно якого була призначена експертиза. Наочно ілюструє цю функцію презумпції визнання факту, для встановлення якого призначалася експертиза, на певних прикладах, наведених Т. В. Сахною [105, с. 166].

Оскільки презюмований факт указаної презумпції має матеріально-правовий характер, то його встановлення буде обумовлювати вибір тієї правової норми, де закріплено факт, на підставі якої й буде вирішуватися цивільна справа по суті. Інші функції доказових презумпцій для цієї презумпції теж характерні, оскільки вони наочно впливають із специфіки використання такої презумпції у процесі розгляду цивільної справи.

Отже, можна з упевненістю констатувати, що поряд із процесуальним значенням презумпція визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза, має й матеріально-правове значення, що перетворює її на доказову презумпцію.

Але вказана презумпція серед інших доказових презумпцій виділяється своїми структурними елементами. Її відмінність полягає в тому, що закріплення цієї доказової презумпції у нормах процесуального законодавства показує, що факти-підстави дії презумпції визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза, є *процесуальні* за своїм характером. Зокрема, ухилення особи від подання експертам необхідних матеріалів, документів або від іншої участі в експертизі, відсутність іншої можливості проведення цієї експертизи (ч. 1 ст. 146 ЦПК України) показує, що ці факти фігурують тільки у процесуальних, а не матеріальних правовідносинах, які виникли до відкриття провадження у справі.

У той час як презюмований факт цієї доказової презумпції є матеріально-правовим. Він входить до складу тих фактів предмета доказування цивільної справи, встановлення яких обумовлює правильну кваліфікацію спірних правовідносин та застосування норм матеріального права, на підставі яких відбувається вирішення цивільної справи по суті.

Зі сказаного випливає висновок щодо класифікації доказових презумпцій на доказові презумпції з *матеріальними фактами-підставами дії* та доказові презумпції з *процесуальними фактами-підставами дії*. Якщо доказова презумпція фактами-підставами своєї дії має юридичні факти, які склалися у рамках матеріальних правовідносин, що набули спірного характеру, то це буде доказова презумпція з матеріальними фактами-підставами дії. Напр., презумпція вини базується на доведенні таких матеріальних фактів-підстав своєї дії, як вчинення протиправної поведінки, настання шкоди та наявність причинного зв'язку між протиправною поведінкою та шкодою. Якщо ж факти-підстави дії доказової презумпції формуються у межах процесуальних правовідносин, то маємо доказову презумпцію з процесуальними фактами-підставами дії. Наприклад, ухилення особи від подання експертам необхідних матеріалів, документів або від іншої участі в експертизі, відсутність іншої можливості проведення цієї експертизи є процесуальними фактами-підставами дії матеріального факту, для встановлення якого була призначена експертиза. Таким чином, критерієм класифікації доказових презумпцій на презумпції з матеріальними та процесуальними фактами-підставами дії буде виступати *характер* таких фактів.

Отже, всі презюмовані факти доказових презумпцій є матеріально-правові, але в одних випадках факти-підстави дії цієї презумпції будуть теж матеріально-правові, а в інших — мають процесуальний характер. Це обумовлено специфікою тих правовідносин, у яких вони виникають: матеріальних чи процесуальних. А це, у свою чергу, й позначилося на закріпленні одних фактів-підстав дії презумпції нормами матеріального законодавства, а інших — нормами процесуального законодавства.

З наведеного випливає, що доказовим презумпціям з матеріальними та процесуальними фактами-підставами своєї дії притаманне тотожне матеріально-правове та процесуальне значення у процесі розгляду цивільної справи.

Доцільність виділення такої класифікації доказових презумпції полягає у специфіці доведення фактів-підстав дії доказової презумпції, де одні факти-підстави дії складаються до порушення цивільної справи, які суддя, як правило, безпосередньо сприймати не може, а інші — в процесі її судового розгляду. Саме такий спосіб утворення фактів-підстав дії вказаних видів доказових презумпцій і буде впливати на специфіку збирання, дослідження та оцінки доказів, що подані на підтвердження матеріальних чи процесуальних фактів-підстав дії доказової презумпції.

Загальні та спеціальні презумпції. Відносно значна кількість учених виділяє в цивільному процесуальному праві загальні та спеціальні презумпції (В. К. Бабаєв [5, с. 58], О. В. Баулін [14, с. 233], В. А. Ойгензіхт [23, с. 36-37], О. В. Федотов [54, с. 48]). Але характерним є те, що, розглядаючи вказану класифікацію, учені більше звертають увагу на теоретичні, а не прикладні завдання, що можуть виконувати загальні та спеціальні доказові презумпції у процесі їхнього використання під час розгляду цивільної справи. Так, традиційно поділ презумпцій на загальні та спеціальні проводили за сферою їхньої дії, де й виділяли загальноправові, міжгалузеві та галузеві презумпції [5, с. 58; 12, с. 52; 3, с. 72]. За цим же критерієм інші вчені виділяли загальні та спеціальні презумпції [23, с. 36-37]. У цілому всі вони приходили до одностайного висновку, що є презумпції, які поширюють свою дію на всі галузі права (загальні презумпції) та охоплюють своєю дією окремі галузі права (спеціальні презумпції).

Проте на сучасному етапі розвитку науки цивільного процесуального права щодо цієї класифікації презумпцій помітні певні зрушення у бік практичної площини й була висунута обґрунтована ідея про можливість *взаємовиключення презумпцій* [14, с. 233; 54, с. 50].

О. В. Федотов, розглядаючи класифікацію презумпцій на спростовні та неспростовні, вказує, що кожен із цих видів презумпцій може бути поділено на

загальні та спеціальні, де використання спеціальних презумпцій усуває дію загальних. Загальні спростовні презумпції він поділяє на два види:

1) ті, які може бути використано поряд із спеціальними. При цьому наводяться два випадки таких презумпцій: знання закону та правосуб'єктності. Звідси випливає, що доведення та спростування загальної чи спеціальної презумпції одне на одного не впливає;

2) ті, які мають значення на всіх стадіях юридичного процесу, але при цьому використання деяких спеціальних висновків із таких презумпцій виключається, якщо існує можливість використання спеціальних спростовних юридичних презумпцій (напр., презумпції добросовісності учасників правовідносин та вини) [54, с. 51-54].

О. В. Баулін, підтримуючи ідею конкуренції презумпцій, у контексті їхнього поділу на загальні та спеціальні, вказував, що взагалі можливі доказові правила більшої чи меншої сфери дії [14, с. 233].

Висунута ідея про взаємовиключний характер доказових презумпцій є слушною, але автори цієї ідеї не розвинули її у бік практичної площини: не описали специфіку використання загальної та спеціальної доказової презумпції у цивільному процесі, що й обумовлює необхідність теоретичного дослідження механізму дії двох взаємовиключаючих взаємовиключних презумпцій.

Слід зауважити, що не з усіма випадками загальних презумпцій, які називає О. В. Федотов, можна погодитись. Так, презумпція знання закону, на наш погляд, є фікцією, а презумпція правосуб'єктності має характер наявного юридичного факту. Тому слід зробити висновок, що немає підстав для можливості одночасного використання як загальних, так і спеціальних презумпцій: якщо вони одночасно використовуються у цивільному процесі, то повинні взаємовиключати одна одну.

Дія загальної чи спеціальної доказової презумпції можлива тільки в тому разі, якщо мова йде про один вид матеріальних правовідносин, у сфері яких використовуються ці презумпції, а у випадках, які називає О. В. Федотов, презумпції використовуються в неоднорідних правовідносинах. Якщо діє спеціальна доказова презумпція, вона повинна усувати дію загальної доказової

презумпції. У тих випадках, де відсутня така взаємодія, вважаємо, вказувати на наявність загальної та спеціальної презумпції безпідставно. Таким чином, важливе значення для розуміння механізму взаємодії загальної та спеціальної доказової презумпції має те, що вказані презумпції повинні закріплюватися тими нормами права, які регулюють однорідні матеріальні правовідносини.

Використання загальної та спеціальної доказової презумпції можливе, коли норми права спеціально передбачили можливість їхнього застосування у конфліктній ситуації між сторонами. Зокрема, ч. 5 ст. 12 ЦК України прямо передбачила можливість застосування презумпції добросовісності та розумності у тому разі, коли закон встановлює правові наслідки недобросовісного або нерозумного здійснення особою свого права. Так, при поданні віндикаційного позову (ст. 387 ЦК України) діє презумпція добросовісності набувача майна, поки позивач не доведе, що відповідач знав чи міг знати, що володіє майном незаконно. При доведенні цього дія вказаної презумпції припиняється й починає діяти презумпція вини, неспростування якої зумовлює усі правові наслідки недобросовісного володіння майном (ч. 1 ст. 390 ЦК України).

Одним із моментів, на який необхідно звернути увагу при розкритті взаємодії загальної та спеціальної доказової презумпції, є аналіз та зіставлення юридичних фактів загальної та спеціальної доказової презумпції.

Коли відбувається використання загальної та спеціальної доказової презумпції, спостерігається поєднання їх конструкцій через існування спільного для них юридичного факту. Проілюструємо це твердження на вище описуваному прикладі використання презумпції добросовісності та презумпції вини при поданні віндикаційного позову. Для того, щоб спростувати презумпцію добросовісності, позивачу, який вимагає застосування наслідків недобросовісного володіння майном, необхідно довести факт, що відповідач знав або міг знати, що володіє майном незаконно. Саме цей факт буде спростовувати презюмований факт добросовісності володіння майном з конструкції загальної доказової презумпції. Але цей же факт, що спростовує дію загальної презумпції, виступає одночасно фактом-підставою дії спеціальної презумпції, яка починає діяти в інтересах тієї

сторони, котра спростувала презюмований факт загальної презумпції. Так, доведення того, що особа знала чи могла знати про незаконне набуття нею майна (факт протиправної поведінки), спростовує презюмований факт добросовісності та є підставою дії презюмованого факту вини спеціальної доказової презумпції, що необхідний для висновку про недобросовісність набувача майна.

Вважаємо, що для всіх випадків використання загальної та спеціальної доказової презумпції буде притаманна для їх конструкції наявність юридичного факту, що виконує двояку роль: з одного боку він буде заперечувати дію загальної презумпції, а з іншого — виступає фактом-підставою дії спеціальної доказової презумпції. Цей факт для спрощеного викладу наукового матеріалу можна умовно назвати *юридичним фактом комбінованої дії* з конструкції загальної та спеціальної доказової презумпції.

Висновок про існування юридичного факту комбінованої дії базується на тому, що природа презюмованих фактів загальної та спеціальної доказової презумпції має взаємовиключний характер, а звідси й заперечення однією презумпцією дії іншої. Такі презюмовані факти загальної та спеціальної презумпції пов'язані за допомогою юридичного факту комбінованої дії, встановлення чи невстановлення якого буде обумовлювати дію або загальної, або спеціальної доказової презумпції.

Отже, можна зробити висновок, що механізм взаємодії загальної та спеціальної доказової презумпції у цивільному процесі виявляється через притаманність конфліктним правовідносинам одного виду, що склалися між сторонами певного юридичного факту, встановлення якого має різні правові наслідки: з одного боку вказаний факт спростовує дію загальної презумпції, а з іншого боку — є фактом-підставою дії спеціальної доказової презумпції. Вказана особливість використання загальної та спеціальної доказової презумпції повинна бути врахована у процесі вирішення цивільних справ, оскільки сторонам не байдуже, хто з них повинен доводити той чи інший факт із конструкції доказових презумпцій, а суд, що вирішує цивільну справу, повинен брати до уваги виконання

чи невиконання сторонами своїх обов'язків доказування тих обставин цивільної справи, що обґрунтовують їхні вимоги.

Імперативні та диспозитивні презумпції. Виділення імперативних та диспозитивних презумпцій проводиться за критерієм їхньої обов'язковості для суду. Підстави для такої класифікації доказових презумпцій заклав новий ЦПК України, де в ст. 146 можливість використання доказової презумпції віддана на розсуд суду, який вирішує цивільну справу. У вказаній статті міститься доказова презумпція визнання факту, для якого була призначена експертиза.

Всі доказові презумпції, що містяться у системі права, закріплено у нормах імперативного характеру, у той час як презумпція визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза, виступає єдиною доказовою презумпцією, що міститься в диспозитивній правовій нормі.

Порівнюючи імперативну та диспозитивну презумпцію, Ю. О. Серіков відзначає, що суд *зобов'язаний* використати імперативну презумпцію при доведенні фактів-підстав її дії та неспростуванні презюмованого факту, оскільки будь-який судовий розсуд у такій ситуації виключається [6, с. 51]. Ще раніше презумпцію визнання факту, для якого була призначена експертиза, О. Т. Боннер називає умовно-обов'язковою [83, с. 134], що було підтримано Ю. О. Серіковим, який виділяє класифікацію презумпцій на імперативні та диспозитивні. І хоча підстави для класифікації доказових презумпцій на імперативні та диспозитивні цілком очевидні, однак їхнє закріплення у диспозитивній формі, на нашу думку, є невиправданим.

Закріплення у нормі права презумпції визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза, має відбуватися у наказовій формі, а не вказувати на можливість її використання. Саме логічні ознаки цієї доказової презумпції вказують на те, що, ухиляючись від проведення судової експертизи, особа таким чином намагається щось приховати. Ця ймовірність є доволі високою. А звідси постає запитання: чому при доведенні фактів-підстав дії цієї презумпції для суду повинна бути можливість на власний розсуд вирішити питання про використання такої презумпції чи її невикористання? На нашу думку, вибір для

суду у такій ситуації передбачати недоречно, оскільки, виходячи з життєвих ситуацій, ця доказова презумпція не є малоймовірною. Тому при доказуванні фактів-підстав дії доказової презумпції визнання факту, для якого була призначена експертиза, суддя повинен її використати. А якщо цю презумпцію не буде спростовано, то її презюмований факт повинен бути покладений в обґрунтування судового рішення. Інша ситуація може призвести до зловживання з боку суду в процесі використання такої доказової презумпції.

Однією з особливостей використання доказової презумпції визнання факту, для якого була призначена експертиза, є наявність відкритого переліку фактів-підстав дії цієї презумпції, а це обумовлює необхідність використання судового розсуду для встановлення таких фактів.

Проте існування відкритого переліку фактів-підстав дії цієї доказової презумпції не означає, що норма права, у якій міститься ця презумпція, повинна бути диспозитивною. Якщо суд конкретні факти не кваліфікував такими, що свідчать про “ухилення від іншої участі в експертизі”, то він не повинен використовувати презумпцію, оскільки не були підтверджені факти-підстави її дії. А якщо, виходячи з конкретної ситуації, такі факти були встановлені за допомогою доказів, то суд повинен використати таку презумпцію. Саме це й мав на увазі О. Т. Боннер, називаючи цю презумпцію умовно-обов’язковою. Отже, *вибір суду* спрямовано не на можливість чи неможливість використання цієї доказової презумпції, а на *кваліфікацію наявності чи відсутності фактів-підстав дії цієї презумпції*. Аналогічний механізм дії тих доказових презумпцій, які закріплено в імперативних нормах. Тому норма права, яка містить презумпцію визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза, повинна бути закріплена в імперативній формі.

Презумпції з визначеними в законі фактами-підставами дії та презумпції з фактами-підставами, які конкретизуються за розсудом суду. Таку класифікацію презумпцій виділяє Ю. О. Серіков, який проводить її у поєднанні з класифікацією презумпцій на імперативні та диспозитивні [6, с. 52-53].

Критерій для класифікації презумпцій на такі, що мають визначені у законі факти-підстави своєї дії, чи такі, що вимагають конкретизації з боку суду, очевидний. Тому існують усі вихідні дані для такої класифікації, оскільки можна навести випадки як одного, так і другого виду доказових презумпцій.

Більшість доказових презумпцій закріплено у нормі права таким чином, що факти-підстави їхньої дії чітко окреслено і немає потреби у процесі правозастосування використовувати судовий розсуд. Наприклад, доказова презумпція вини батьків, яка закріплена у ст. 1178 ЦК України, вказує, що фактами-підставами її дії є завдання шкоди малолітніми особами, які виступають дітьми цих батьків. Такі юридичні факти є очевидними, й важливе значення матиме, у першу чергу, саме доведення таких фактів, а не їхня кваліфікація як таких.

Але деякі доказові презумпції може бути закріплено іншим чином — закон у гіпотезі правової норми вказує не всі факти-підстави дії доказової презумпції: деякі з загального ряду визначає чітко, а інші — ні. Наприклад, це може бути доказова презумпція визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза (ст. 146 ЦПК України). У цій нормі права вказується на загальний (родовий) факт-підставу дії цієї презумпції — ухилення від участі в експертизі, який у цій же нормі конкретизується двома випадками — неподання експертам матеріалів або документів. У подальшому перелік таких випадків припиняється і вказується, що це також можуть бути й інші випадки ухилення від участі в експертизі.

О. А. Папкова, розглядаючи види судового розсуду, виходячи з видів правових норм, називає ситуативний розсуд, коли відбувається застосування ситуативної правової норми [106, с. 331-339]. Доказову презумпцію визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза, може бути віднесено саме до такого виду судового розсуду, оскільки у нормі права міститься оціночний юридичний факт-підстава дії цієї презумпції.

Характерним є те, що у процесі використання доказової презумпції, де факти-підстави її дії конкретизуються за розсудом суду, завдання останнього

більш ускладнюється, ніж при використанні презумпції з визначеними у законі фактами-підставами дії. Під час застосування оціночних норм, де міститься доказова презумпція, спочатку необхідно визначитися з тим, які фактичні обставини справи потрапляють під дію оціночного юридичного факту, що є підставою дії доказової презумпції. Причому суд повинен мотивувати, якими доводами він керувався у процесі здійснення дискреційного вибору. І тільки після визначення обставини справи, яка може бути підведена під оціночний юридичний факт-підставу дії презумпції, необхідно досліджувати докази, що спрямовані на підтвердження відповідного факту.

Важливе значення при конкретизації судом фактів-підстав дії доказової презумпції має те, що в нормі права дається загальна характеристика родового юридичного факту-підстави дії презумпції. Це виступає своєрідною межею судового розсуду [106, с. 67-199]. А конкретизація родового юридичного факту певними випадками (наприклад, неподання експертам необхідних матеріалів або документів при дії презумпції визнання факту, для якого була призначена експертиза) показує напрямок регулювання відносин. Як правильно вказують науковці, ситуаційні норми не містять у собі вичерпного переліку дій суду, їхнє застосування багато в чому залежить від конкретної ситуації [107, с. 51].

До запропонованої Ю. О. Серіковим класифікації презумпції на презумпції із визначеними у законі фактами-підставами дії та презумпції із фактами-підставами, які конкретизуються за розсудом суду, хотілося б вказати на декілька уточнень та не вирішених автором питань.

По-перше, якщо для визначення факту-підстави дії доказової презумпції необхідно використовувати судовий розсуд, то це не означає, що норма закону взагалі не містить у собі вказівку на юридичний факт-підставу дії такої презумпції. Ю. О. Серіков, як автор цієї класифікації презумпцій, чітко вказує її критерій: наявність чи відсутність прямої вказівки у нормі закону на те, з яким юридичним фактом пов'язується дія презумпції [6, с. 44]. Тут же наводиться єдиний приклад: презумпція визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза [6, с. 44]. На нашу думку, у вказаному випадку є визначений чітко у нормі закону

юридичний факт, що виступає підставою дії презумпції, але він має родовий характер. Таким фактом виступає факт ухилення від участі в експертизі, що в нормі закону пояснюється тільки двома випадками: неподання експертам матеріалів та документів, а далі вказується на можливість суду визнати й інші подібні випадки, що може бути розцінено як ухилення від участі в експертизі. Отже, факт-підставу дії доказової презумпції визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза, у нормі закону прямо закріплено, але йому надано статус родового факту, що й дає можливість шляхом використання судового розсуду підвести під нього не тільки ті випадки, що описані у нормі закону, але й інші життєві ситуації.

По-друге, не тільки факти-підстави дії доказових презумпції можуть у процесі використання презумпції вимагати конкретизації за допомогою судового розсуду, але й факти спростування самої презумпції теж може бути закріплено у нормі закону таким чином, що для їхнього встановлення спочатку необхідно буде зробити висновок про їх кваліфікацію як таких. Наприклад, у ст. 176 КТМ України закріплено презумпцію вини перевізника за втрату, нестачу та пошкодження прийнятого до перевезення вантажу, де міститься доволі широкий перелік юридичних фактів, що спростовують вказану презумпцію (п. 1-12 ст. 176). Серед вказаних фактів у п. 11 ст. 176 КТМ України називають “страйки та *інші обставини* (курсив наш — В. Ф.), що спричинили зупинку або обмеження роботи повністю чи частково”.

Ще на одне невирішене питання хотілося б звернути увагу при обговоренні цього виду класифікації доказових презумпцій. Чи варто закріплювати в нормах цивільного процесуального права доказові презумпції із фактами-підставами дії, які конкретизуються за розсудом суду? Видається, що не слід уникати можливості запровадження оціночних юридичних фактів-підстав дії доказових презумпцій та фактів спростування презумпції, оскільки у багатьох випадках законодавець позбавлений можливості детального регулювання суспільних відносин. Європейський Суд з прав людини з цього приводу зазначив: «Суд визнає, що формулювати закони із абсолютним ступенем визначеності ... буває складно, а

тому деяка гнучкість може бути допущена й навіть бажана, з тим щоб дозволити національним судам розвивати право у світлі їхніх уявлень про те, які заходи є необхідними в інтересах справедливості» [108, с. 184].

Договірні та законні презумпції. Класифікація доказових презумпцій на договірні та законні проводиться за формою їхнього закріплення: якщо вона закріплена у нормі права, то перед нами є законна презумпція, а якщо у договорі — договірна.

Вперше на можливість існування договірних презумпцій звернув увагу Б. І. Пугінський у доволі революційній у радянські часи праці, яка ставила під сумнів використання нормативного методу вивчення права з огляду на його емпіричну вузькість, віддаючи перевагу системному методу. Автор, вказуючи на систему неоднорідних цивільно-правових засобів впливу на господарські відносини, виділяє серед них презумпції: хоча в законі відсутні вказівки на можливість запровадження презумпцій згодою сторін, але подібні домовленості в цілому не виключені [104, с. 155-156]. Тут же вказується, що договірні презумпції можуть стосуватися тільки відносних суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, що утворюються у локальних відносинах. Ставити під умову реалізацію приписи закону суб'єкти не мають права. Ідею Б. І. Пугінського пізніше підтримали й інші вчені [44, с. 57; 6, с. 48].

На нашу думку, точка зору щодо існування доказових презумпцій у договорі як результат домовленості його сторін необґрунтована.

Виходячи з принципу свободи договору, сторони справді можуть встановлювати для себе різні умови договору, у тому числі змінювати диспозитивні положення норми права. Тому правила їхньої поведінки, що впливають з умов договору, нібито можна описати за допомогою припущення. Так, аналізуючи п. 1 ст. 510 Цивільного кодексу Російської Федерації (далі — ЦК РФ), який визначає, що поставка товарів здійснюється постачальником шляхом відвантаження їх транспортом, передбаченим договором поставки, і на визначених у договорі умовах, М. М. Броннікова пропонує таку договірну презумпцію, за якою покупець несе затрати при поставці кожної партії товару, а її порядок

визначає постачальник самостійно, де презюмується, що постачальник вибрав найбільш вигідний маршрут поставки вантажу [44, с. 59-60].

Якщо оцінювати вказану “договірну презумпцію” вигідного маршруту поставки вантажу постачальником із точки зору теорії цивільного права, то очевидно, що маємо справу із визначенням певних умов конкретного договору. М. М. Броннікова в своїй дисертаційній роботі поставила завдання провести розмежування між умовами індивідуального договору та “договірними презумпціями”, але це завдання не виконала повною мірою [44, с. 85-88], особливо, якщо зіставляти у вказаних нею прикладах структурні елементи “договірної презумпції” з умовами договору, які теж визначаються шляхом вказівки на певні обставини ситуації.

При аналізі “договірних презумпцій” із цивільної процесуальної точки зору не спостерігається їх вплив на перерозподіл обов’язків сторін у процесі доказування обставин цивільної справи. Наприклад, розглянемо “договірну презумпцію” вигідного маршруту поставки вантажу постачальником. Якщо покупець після отримання товару відмовляється оплачувати понесені затрати постачальником із посиланням на їх значний розмір, який зумовлений невиконанням обраним маршрутом поставки вантажу, то постачальник як позивач у справі повинен довести, що за договором він повинен зробити поставку вантажу, він має право самостійно визначити маршрут поставки, а покупець повинен оплатити затрати, пов’язані з поставкою, в той час як покупець, який заперечує неналежне виконання постачальником свого обов’язку в обранні найвигіднішого маршруту поставки, повинен саме цей факт довести. Жодного *правового значення* закріплення у тексті договору, що маршрут поставки презюмується як вигідний, для розгляду цієї цивільної справи не має. Не постачальник повинен доводити, що він виконав належним чином свій обов’язок при обранні найвигіднішого маршруту поставки вантажу, а покупець повинен підтвердити, що маршрут було обрано невиконанням, який і призвів до збільшення витрат. Постачальник доводить певну сукупність правовстановлюючих фактів, що свідчать про виконання ним свого обов’язку поставки товару належним чином, і тому вимагає відшкодувати

понесені ним транспортні витрати, а покупець, якщо вимагає їх сплати у меншому розмірі, повинен доказати, що обраний маршрут поставки був не вигідним, бо саме цей факт буде обґрунтовувати його заперечення у справі. Отже, використання “договірних презумпцій” у процесі розгляду цивільної справи повністю вписується у загальне правило розподілу обов’язків доказування між сторонами цивільного процесу.

З точки зору логічної природи доказової презумпції ще одним аргументом на неможливість існування “договірних презумпцій” виступає те, що презумпції закріплюються у нормі права законодавцем як результат спостереження за стійкими, повторюваними зв’язками між певними явищами, процесами, що набули закономірного характеру. Учасники договірних відносин на індивідуальному рівні робити такі судження не в змозі, оскільки їх власні відносини є специфічними, вони можуть і не бути характерними для інших учасників подібних же відносин. Саме цей суб’єктивний фактор ніколи не дасть змоги сформувати стійку систему “договірних презумпцій” для певного виду договірних відносин. У той час як презумпції, які закріплено у нормах права, не залежать від цього суб’єктивного фактору, оскільки сфера спостереження за повторюваними зв’язками не обмежувалася індивідуальною поведінкою тільки двох учасників договірних відносин.

Таким чином, те, що називають “договірні презумпції”, виступає лише умовами індивідуального договору. Якщо в умовах цього договору певна обставина визначається шляхом припущення, то це ще не дає підстави стверджувати, що перед нами є презумпція.

2.2. Система доказових презумпцій із матеріальними та процесуальними фактами-підставами дії

Оскільки у науці цивільного процесуального права класифікація доказових презумпцій на презумпції з матеріальними та процесуальними фактами-підставами дії раніше не виділялася, то, з метою продовження авторської точки

зору, варто, враховуючи класифікаційний критерій у цьому підході, сформувані систему доказових презумпцій із матеріальними фактами-підставами дії та доказових презумпцій із процесуальними фактами-підставами дії.

Для належного усвідомлення особливих рис кожного виду доказових презумпцій у межах цієї системи необхідно проаналізувати фактичну основу доказових презумпцій із матеріальними та процесуальними фактами-підставами їх дії. Адже виділення саме такого виду доказових презумпцій пов'язується з характером структурних елементів їхньої фактичної основи. Саме це дасть змогу повною мірою побачити, в чому виражається особливість використання вказаної системи доказових презумпцій у процесі розгляду та вирішення цивільних справ.

Доказові презумпції з матеріальними фактами-підставами дії. У нормах права набагато більше представлено доказових презумпцій із матеріальними фактами-підставами дії, ніж доказових презумпцій із процесуальними-фактами-підставами дії. Такий стан обумовлений тим, що об'єкти спостереження, на підставі яких і робиться узагальнююче судження загалом, представлено у матеріальних правовідносинах. Саме у таких відносинах, що складаються безпосередньо між їх учасниками в процесі здійснення своїх суб'єктивних прав та виконання юридичних обов'язків, формувалася така закономірна поведінка, що виступала взірцем для оцінювання аналогічної поведінки в діях інших суб'єктів. Окремі презумпції з матеріальними фактами-підставами дії виступають наслідком багатовікового людського спостереження у тих відносинах, що є актуальними й сьогодні. Наприклад, відносини щодо відшкодування завданої шкоди, де класичним прикладом виступає презумпція вини заподіювача шкоди.

Якщо виділення доказових презумпцій із процесуальними фактами-підставами дії не буде створювати жодних труднощів, то вказати на всі доказові презумпції з матеріальними фактами-підставами дії в цивільному процесі не можливо в силу великого обсягу того законодавства, що має відношення до приватного права. Але тим не менше можна вказати на наступні доказові презумпції з матеріальними фактами-підставами дії, що закріплені в чинному законодавстві України: 1) презумпція добросовісності та презумпція розумності

поведінки особи (ч. 5 ст. 12 ЦК України); 2) презумпція правомірності правочину (ст. 204 ЦК України); 3) презумпція недостовірності негативної інформації, що поширена про особу (ч. 3 ст. 277 ЦК України); 4) презумпція правомірності набуття права власності (ст. 328 ЦК України); 5) презумпція рівності часток у спільній частковій власності (ч. 1 ст. 357 ЦК України); 6) презумпція права спільної сумісної власності на майно подружжя (ч. 3 ст. 368 ЦК України); 7) презумпція згоди співвласника на розпорядження спільним майном (ч. 2 ст. 369 ЦК України); 8) презумпція рівності часток у спільній сумісній власності (ч. 2 ст. 370 та ч. 2 ст. 372 ЦК України); 9) презумпція правомірності володіння майном (ч. 3 ст. 397 ЦК України); 10) презумпція вини (ст. 614, ст. 1166 ЦК); 11) презумпція відсутності вини перевізника (ч. 1 ст. 178 КТМ України); 12) презумпція відсутності спеціальних знань у споживача про властивості та характеристики продукції (ч. 9 ст. 15 Закон України “Про захист прав споживачів”) [109]; 13) презумпція належності майна до власності батьків (ч. 2 ст. 173 СК України); 14) презумпція згоди одного з батьків на вчинення правочину другим із батьків щодо майна малолітньої дитини (ч. 4 ст. 177 СК України) тощо.

Для того, щоб показати особливості використання у цивільному процесі доказових презумпцій із матеріальними фактами-підставами дії, не обов’язково піддавати аналізу всі вищевказані презумпції. Достатньо взяти тільки певні види, наприклад, презумпцію вини і презумпції добросовісності та розумності особи, які виступають базовими презумпціями цивільного права.

Презумпція вини. Презумпцію вини цивільного права можна віднести до важливих процесуальних гарантій захисту суб’єктивних прав, свобод та інтересів [110, с. 184; 111, с. 249-250], використання якої передбачено багатьма нормами цивільного законодавства України.

Незважаючи на те, що цивільне право знає випадки відповідальності без вини, основним постулатом (принципом) цивільно-правової відповідальності залишається відповідальність особи тільки за наявності в її діях вини [42, с. 341-342; 112, с. 189; 113, с. 335]. Як зазначається у правовій літературі, вина особи у

цивільному праві не доводиться, а припускається, тобто вважається наявною, поки ця особа її не спростує [114, с. 147; 115, с. 117; 116, с. 98; 117, с. 120].

У загальному вигляді презумпцію вини закріплено у ст. 614 ЦК України, де зазначається, що особа є невинуватою, якщо вона доведе, що вжила всіх залежних від неї заходів щодо належного виконання зобов'язання, причому мова йде як про договірні, так і позадоговірні зобов'язання, де положення вказаної статті конкретизуються до всіх випадків договірної та позадоговірної відповідальності. Як правильно вказується, презумпція вини серед усіх інших базових презумпцій цивільного права володіє найбільшою сферою дії [1, с. 135].

Презумпція вини, як і інші доказові презумпції, має свою фактичну основу, де можна виділити її систему юридичних фактів. Для належного розуміння цієї системи варто спочатку розібратися з умовами цивільно-правової відповідальності, оскільки остання теж має свою фактичну основу [118, с. 126], яка з юридичними фактами презумпції вини перетинається.

У теорії цивільного права вказується, що загальною підставою для цивільної відповідальності є наявність складу цивільного правопорушення [119, с. 57], який представлено сукупністю певних ознак (умов), що формують його структурні елементи [120, с. 6]. До таких умов цивільно-правової відповідальності відносять протиправний характер поведінки (дію чи бездіяльність) особи, завдання нею шкоди, причинний зв'язок між протиправною поведінкою та завданою шкодою й вина правопорушника [121, с. 439]. Причому протиправний характер поведінки, шкоду та причинний зв'язок між ними відносять до об'єктивних умов цивільно-правової відповідальності, а вину — до суб'єктивних [122, с. 716].

Єдиної норми в ЦК України, яка б визначала елементи цивільного правопорушення як підстави цивільно-правової відповідальності, немає, хоча варто вказати, що відносно позадоговірної відповідальності законодавець чітко вказав на дані елементи. Так, у ч. 1-2 ст. 1166 ЦК України визначаються загальні умови позадоговірної відповідальності при завданні майнової шкоди, а в ч. 1 ст. 1167 ЦК України — при завданні моральної шкоди.

Значення вказаних вище елементів складу цивільного правопорушення полягає в тому, що за загальним правилом тільки при їх спільній наявності може виникати питання про притягнення особи до цивільно-правової відповідальності (окремо взяті і незалежно один від одного дані елементи не будуть зумовлювати настання цивільно-правової відповідальності) [120, с. 190]. А звідси випливає, що їх встановлення у цивільній справі покладається на особу, яка стверджує про їх наявність (ч. 1 ст. 60 ЦПК України). Але норми ЦК України передбачають, що один із елементів складу цивільного правопорушення — вина — має презюмоване значення, зумовлюючи перенесення обов'язку доказування протилежного на іншу сторону справи (ч. 2 ст. 614 ЦК України). Отже, тільки суб'єктивний елемент складу цивільного правопорушення презюмується, у той час як об'єктивні елементи повинні бути доведені.

Таким чином, нерозривний взаємозв'язок структурних елементів складу цивільного правопорушення, а також їх роль у процесі доказування у цивільній справі наочно показує, що протиправна поведінка, настання шкоди та причинний зв'язок між такою поведінкою і шкодою виступають фактами-підставами дії презумпції вини, а сама вина виступає презюмованим фактом. Між фактами-підставами дії презумпції вини та презюмованим фактом існує взаємообумовлюючий зв'язок, що дає можливість робити припущення. Але за межами системи елементів складу цивільного правопорушення залишилися факти спростування презумпції вини, що показує розбіжність структурних елементів складу цивільного правопорушення та системи юридичних фактів презумпції вини. Факти спростування презумпції вини можуть безпосередньо або опосередковано заперечити наявність презюмованого факту. Так, можна вказати на завдання шкоди протиправною поведінкою внаслідок казусу (звичайно, окрім тих ситуацій, коли цивільна відповідальність настає при випадковому завданні збитків, напр., ч. 2 ст. 612 ЦК України), що зумовить безпосереднє заперечення презюмованого факту; або заперечити наявність хоча б одного з фактів-підстав дії презумпції вини, що буде виступати опосередкованою формою заперечення вини.

Належне визначення та доказування юридичних фактів презумпції вини виступає запорукою того, що рішення у цивільній справі, за рівності всіх інших умов, буде обґрунтованим.

Презумпція вини закріплюється в нормах права, які за своїм характером є імперативними, що має важливе значення для обов'язковості тих функцій цієї доказової презумпції, які визначають поведінку сторін у цивільному процесі. У попередньому розділі роботи зверталася увага на випадки із судової практики, коли суд подекуди не враховував перерозподіл обов'язків доказування при дії презумпції вини (фактично неправомірно вимагалось доказування позивачем того факту, від доказування якого його звільнено, а доведення протилежного покладено на протилежну сторону). На ці випадки звертають увагу й самі судді [123].

Хоча формування презумпції вини має багатовікову історію та ефективність її використання при закріпленні цієї презумпції в імперативній нормі права є очевидною, окремі науковці пропонують, на наш погляд, безпідставно закріпити цю презумпцію у диспозитивній нормі права [124].

У доктрині цивільного права неодноразово наголошують на тому, що поняття “вини” у цивільному праві набуває особливого значення на відміну від поняття “вини” у кримінальному праві, а тому механічне перенесення теоретичних розробок із кримінального права до цивільного неприпустиме [121, с. 448; 120, с. 183]. До такої специфіки (особливості) можна віднести: “відповідальність без вини”, “вина юридичної особи”, “відповідальність за чужу вину”, “спільна вина” тощо. Все сказане має відношення до особливості використання презумпції вини у цивільних справах, де існують вищезазначені ситуації.

По-перше, слід сказати, що не у всіх випадках цивільно-правової відповідальності використовується презумпція вини. Загалом вказані випадки можна класифікувати на три групи: 1) перша група випадків обумовлена дією преюдиції, яка різниться залежно від того, яке саме судове рішення отримує преюдиційне значення (рішення, вирок чи постанова — ч. 3-4 ст. 61 ЦПК України); 2) друга група випадків говорить про винятки цивільно-правової відповідальності, де в силу прямої вказівки в нормах закону відповідальність

настає незалежно від вини (напр., ст. 1187 ЦК України). Характерним для сучасного вітчизняного законодавства є тенденція до розширення сфери дії безвинної відповідальності [125; 126, с. 104]; 3) третя група випадків обумовлена необхідністю прямого доказування вини тією особою, яка про неї стверджує, в силу покладення таких обов'язків саме на неї положеннями норм закону (напр., ст. 230 ЦК України).

По-друге, використання презумпції вини при відповідальності юридичної особи або відповідальності за чужу провину (відповідальність за дії третіх осіб) може обумовити особливі факти спростування цієї презумпції, які в інших ситуаціях, як правило, не будуть мати правового значення. Якщо мова йде про цивільно-правову відповідальність юридичної особи, то використання презумпції вини юридичної особи дає можливість використати специфічні факти спростування презумпції вини, залежно від того, чи була завдана шкода органом юридичної особи або її працівником (як слушно вказується, діями юридичної особи є дії, що виходять від осіб, які організують її діяльність, а також від осіб, що входять до її складу [120, с. 231]). Так, якщо шкода була завдана органом юридичної особи, що перевищив свою компетенцію, юридична особа не несе відповідальності [127, с. 9], якщо доведе, що потерпілий знав чи за усіма обставинами справи не міг не знати про таке перевищення (ч. 3 ст. 92 ЦК України). Стосовно відповідальності за чужу провину або, як її ще називають, відповідальності за дії третіх осіб (напр., відшкодування батьками шкоди, завданої їх малолітніми дітьми — ч. 1 ст. 1178 ЦК України), то умовою цивільно-правової відповідальності є наявність вини в діях безпосередніх заподіювачів шкоди, а для перекладення її на інших суб'єктів (у нашому прикладі на батьків) — при наявності вини у діях тих осіб, на кого за законом покладається така відповідальність (у нашому випадку вона проявляється у несумлінному здійсненні або ухиленні від здійснення виховання та нагляду за малолітньою особою). Фактично при відповідальності за чужу провину мова йде про вину двох суб'єктів: вину заподіювачів шкоди та вину тих осіб, які за законом повинні нести цивільно-правову відповідальність. Така диференціація вини має важливе практичне

значення, оскільки можна доказувати як відсутність вини в діях малолітньої особи, так і відсутність вини у діях її батьків. В обох випадках це буде усувати цивільно-правову відповідальність, але саме в останньому випадку проявляється специфіка використання презумпції вини, де відповідальна особа (особи), якщо вона вважає себе невинуватою в тому, що її малолітня дитина завдала шкоду, повинна доказати, що вона сумлінно ставилася до виховання дитини та здійснювала на належному рівні за нею нагляд у момент завдання шкоди.

По-третє, якщо шкода настала у результаті винної поведінки обох сторін (боржника та кредитора, порушника та потерпілого), то презумпція вини діє тільки відносно боржника (порушника), у той час як винна поведінка кредитора (потерпілого) повинна бути встановлена боржником (порушником), оскільки такі обов'язки покладені на нього нормами закону (напр., ст. 616 та ст. 1193 ЦК України). Можливо, таке вирішення питання зумовлене тим, що хоча і має місце винна поведінка двох осіб, але шкода настає тільки для одного — потерпілого (кредитора). Саме такий розподіл доказових обов'язків між сторонами при цивільно-правовій відповідальності має важливе значення для встановлення розміру відповідальності, оскільки неможливо встановити за наявності змішаної вини частину шкоди, завданої кожним із учасників правовідношення окремо. Тому їх винна поведінка береться до уваги тільки для зменшення відповідальності боржника (порушника) [122, с. 718].

Науковці, що вказують на специфіку використання презумпції вини, часто порушують питання про те, чи може презюмуватися форма та ступінь вини у цивільному праві [1, с. 140]. На наш погляд, відповідь на це питання повинна бути однозначною: якщо при встановленні цивільно-правової відповідальності правове значення буде мати форма та ступінь вини (для усунення відповідальності чи для зменшення розміру відшкодування), то вони повинні бути доказані тією особою, в інтересах якої такий правовстановлюючий факт побудовано. Аналогічної позиції дотримуються інші вчені [42, с. 380], але деякі із них з цього роблять сумнівні теоретичні та практичні висновки [1, с. 149; 23, с. 124]. Так, В. А. Ойгензіхт та О. А. Кузнецова вважають, що при неспростуванні презумпції вини конкретна

форма та ступінь вини, якщо вони мають значення для відповідальності, повинні бути встановлені судом. У теоретичному плані, на наш погляд, якщо необхідно встановити форму чи ступінь вини, говорити про використання презумпції вини взагалі безпідставно. Адже, якщо необхідно встановити умисну вину чи грубу необережність, то така вина не презюмується, а повинна бути доказана (слухно підмічають, що презумпція вини діє тільки у тих правовідносинах, де для відповідальності достатньо вини будь-якого ступеня [42, с. 380]). А звідси впливає важливий практичний висновок про розподіл обов'язків доказування: раз у правовідносинах, де необхідно встановити певну ступінь вини, презумпція відсутня, то діє загальне правило розподілу обов'язків доказування між сторонами. Жодного перерозподілу обов'язків доказування не відбувається, тому важко погодитися з позицією О. А. Кузнецової, враховуючи ч. 1 ст. 56 Цивільного процесуального кодексу Російської Федерації (далі — ЦПК РФ) [128], про те, що обов'язок встановлення форми вини покладається на всіх учасників процесу, в тому числі й на суд.

Презумпція добросовісності та розумності у загальному вигляді закріплена у ч. 5 ст. 12 ЦК України, де вказано, якщо законом встановлено правові наслідки недобросовісного або нерозумного здійснення особою свого права, вважається, що поведінка особи є добросовісною та розумною, якщо інше не встановлено судом.

Насамперед слід відзначити, що у ст. 12 ЦК України закріплено дві презумпції: презумпцію добросовісності та презумпцію розумності. На необхідність розмежування цих двох категорій, яким норма права надає презюмоване значення, з теоретичних позицій вказує ряд науковців [129, с. 14; 1, с. 123].

Домінуючим у юридичній літературі залишається положення про те, що добросовісність як презумпція належить до суб'єктивної сторони правовідносин, а точніше, до його суб'єкта [130, с. 135]. Ця категорія передбачає, що суб'єкт не знає та не може знати про права третіх осіб на відповідне майно або про іншу свою неправомочність [125, с. 12]. Тобто мова йде про знання суб'єктом певних

обставин, із якими закон пов'язує ті чи інші юридичні наслідки. Розумність передбачає оцінку об'єктивної сторони поведінки особи [129, с. 14], де розумною вважається така поведінка, яку зробила б особа, що володіє нормальним, середнім рівнем інтелекту, знань та життєвого досвіду [131, с. 115]. Як і добросовісність, розумність характеризує суб'єкта правовідносин, але в останньому випадку мова йде про перевірку певних дій не конкретної особи, а середньої людини (точніше, еталонних дій середньої людини), бо розумними є такі дії, які здійснила б у цій ситуації більшість людей, а це говорить про середню величину. Можливість розмежування добросовісності та розумності проводять також і у тому, що суд повинен визначити: у першому випадку необхідно встановити знання особою певних обставин, що буде показувати її недобросовісність, а в другому випадку зіставлення конкретних дії певної особи з абстрактною, еталонною поведінкою середньої особи, що буде показувати розумність чи нерозумність конкретної поведінки [1, с. 124]. Якщо виявляється, що вони менш необхідні чи більш згубні для зазначеної в законі особи (найпевніше, ним є контрагент у зобов'язальних правовідносинах), ніж дії у цій ситуації розумної людини, отже, вимога розумності дотримана не була [132].

Розмежування презумпцій добросовісності та розумності можна також провести на підставі аналізу норм ЦК України. Хоча ч. 5 ст. 12 ЦК України говорить про добросовісність та розумність *поведінки* (курсив наш — В. Ф.) особи це не означає, що добросовісність характеризує об'єктивну сторону поведінки особи. Більшість норм ЦК України, які закріплюють добросовісність, вказують на інтелектуальний момент цієї категорії, що однозначно показує її суб'єктивну природу. Цей момент виражається терміном “не знав і не міг знати” (ч. 1 ст. 388 ЦК України). У той час як норми ЦК України, що говорять про розумність, співвідносять цю категорію з поведінкою суб'єктів, наприклад, щодо визначення розумного розміру відшкодування (ч. 2 ст. 23 ЦК України), розумного ведення справ (ч. 3 ст. 122 ЦК України), розумних строків (ч. 1 ст. 666 ЦК України), розумної ціни (ч. 1 ст. 874 ЦК України) тощо.

Презумпція добросовісності та презумпція розумності, як й інші доказові презумпції, мають свою фактичну основу. Тут насамперед слід наголосити на тому, що ці дві презумпції мають спільні факти-підстави їх дії, що й обумовило їх закріплення в одній нормі права у загальному вигляді. У юридичній літературі наголошується, що єдиних думок із приводу фактів-підстав дії вказаних презумпцій не має [44, с. 143-144]. Вважається, що виявлення фактів-підстав їх дії зумовлює необхідність розібратися з такими важливими питаннями, як сфера використання презумпцій добросовісності та розумності.

Якщо буквально тлумачити ч. 5 ст. 12 ЦК України, де містяться презумпції добросовісності та розумності, то виходить, що підставою їх дії є здійснення особою свого цивільного права. Але, як справедливо зауважують науковці, ці презумпції можуть мати місце також і при виникненні та припиненні цивільних прав, а не тільки при їхньому здійсненні [133, с. 153]. Презумпції добросовісності та розумності можуть бути використані також відносно цивільно-правових обов'язків, а не тільки стосовно цивільних прав [1, с. 126]. Якщо аналізувати норми ЦК України, то вище висловлені тези щодо сфери використання презумпцій добросовісності та розумності підтверджуються. Зокрема, якщо взяти до уваги презумпцію добросовісності, яку закріплено в ч. 1 ст. 344 ЦК України, то видно, що добросовісність має важливе значення при набутті права власності на чуже майно за набувальною давністю. А якщо аналізувати ч. 1 ст. 688 ЦК України, бачимо, що презумпція розумності сформована щодо цивільно-правового обов'язку (обов'язок інформування у розумний строк).

Таким чином, фактами-підставами дії презумпції добросовісності та розумності є набуття, здійснення та припинення суб'єктом (фізичною чи юридичною особою) цивільних правовідносин суб'єктивних прав та обов'язків.

Презюмованим фактом презумпції добросовісності та розумності є добросовісність та розумність як певні юридичні факти, що повинні характеризувати суб'єкта цивільних правовідносин та його поведінку. Легального визначення, що таке добросовісність та розумність, чинне законодавство не дає, а, враховуючи морально-етичне походження цих категорій, наведені презюмовані

факти набувають оціночного характеру, що обумовлює їх використання, виходячи з конкретної ситуації. Саме ця конкретна ситуація має дуже важливе значення, бо факт добросовісності та розумності не доводиться, виходячи з їх презюмованого характеру, а суд повинен *встановити* тільки *недобросовісність* та *нерозумність*, вказуючи, на підставі чого ним був зроблено такий висновок. Тому конкретна ситуація береться до уваги для визначення фактів спростування презумпцій добросовісності та розумності. Якщо у рішенні суду не буде вказівки на те, на підставі чого він прийшов до висновку про недобросовісність та нерозумність, то воно є необґрунтованим, що дає всі підстави для оскарження такого рішення суду.

Одним із спірних питань стосовно використання презумпцій добросовісності та розумності є питання, чи можна їх використовувати у всіх випадках, чи тільки тоді, коли закон пов'язує захист цивільних прав залежно від здійснення права добросовісно та розумно. Одні вчені підтримують першу позицію [134, с. 52; 1, с. 127; 135, с. 123-125], а інші — другу [129, с. 13; 44, с. 144; 133, с. 154].

На нашу думку, слушною є та точка зору, що пов'язує використання презумпцій добросовісності та розумності тільки у тих випадках, коли норми закону ставлять захист суб'єктивних прав у залежність від цих категорій. По-перше, такий висновок випливає з буквального тлумачення ч. 5 ст. 12 ЦК України, де чітко зазначається, що презумпція добросовісності та розумності буде діяти тільки у тому разі, коли *закон* (курсив наш — В. Ф.) з цими фактами пов'язує певні правові наслідки. По-друге, якщо суд повинен встановлювати у кожному випадку розгляду цивільної справи факти недобросовісного та нерозумного здійснення особою свого права, то це зумовить непомірне розширення предмета доказування там, де цього не вимагається; покладення на учасників доказового процесу додаткових процесуальних обов'язків щодо спростування добросовісності та розумності (при тому, що це не мало б жодного правового значення); у кінцевому результаті розгляд цивільної справи затягнеться. По-третє, якщо суд пов'язуватиме захист цивільних прав та інтересів такими оціночними категоріями, як добросовісність та розумність, там, де певний вид цивільних правовідносин

(договірних чи позадоговірних) цього не вимагає, то це може бути причиною для зловживання з боку суду, що виносить рішення у такій справі.

Доказові презумпції з процесуальними фактами-підставами дії. Дуже рідко узагальнює судження для формування презумптивного висновку проводиться з урахуванням поведінки суб'єктів як учасників цивільного процесу, а ще рідше йому надається значення доказової презумпції. Так, на сьогоднішній день у системі права України представлена тільки одна доказова презумпція з процесуальними фактами-підставами її дії: презумпція визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза (ст. 146 ЦПК України). Таке обережне поводження законодавця з формуванням у нормах цивільного процесуального права доказових презумпцій скоріш за все викликано необхідністю повного дотримання тих формальних процедур, що забезпечують винесення обґрунтованого рішення у справі. Адже не слід забувати, що саме доказові презумпції впливають на вирішення справи по суті. Можливо, тому єдина в Україні доказова презумпція із процесуальними фактами-підставами дії сформульована у диспозитивній, а не в імперативній формі.

У деяких країнах у системі права представлено більше доказових презумпцій із процесуальними фактами-підставами дії, ніж в Україні. Так, у процесуальному законодавстві Російської Федерації існували закріплені з 1995 року три доказові презумпції з процесуальними фактами-підставами дії: 1) презумпція визнання стороною факту, якщо вона утримує та не подає на вимогу суду письмові докази, що містять інформацію про обставини справи (ч. 1 ст. 65 ЦПК РФ 1964 р.); 2) презумпція визнання стороною факту, якщо вона утримує та не подає на вимогу суду речові докази, що містять інформацію про обставини справи (ч. 1 ст. 70 ЦПК РФ 1964 р.); 3) презумпція визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза (ч. 3 ст. 74 ЦПК РФ 1964 р.) [136, с. 16-19]. Згодом ці презумпції було змінено на дві, які нині закріплено у ч. 1 ст. 68 та ч. 3 ст. 79 чинного ЦПК РФ (2002 р.) [128].

Презумпція визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза. Як зазначається у правовій літературі, поява презумпції визнання

факту, для встановлення якого була призначена експертиза, пов'язана з кардинальною модернізацією цивільного судочинства у напрямку перетворення його із радянської моделі в цивілізовану змагальну, що існує у країнах із розвиненим громадянським суспільством [6, с. 142].

Для успішного проведення судової експертизи у цивільній справі важливе значення має визначення та отримання експертом необхідних об'єктів для проведення експертного дослідження, інакше провести експертизу з метою встановлення обставин цивільної справи неможливо. Слід наголосити, що у правовій літературі неодноразово зазначалося, що одним із недоліків цивільного процесуального права є наявність прогалин у ЦПК України щодо способів отримання експертом необхідних об'єктів для дослідження [137, с. 109; 105, с. 158]. Новий ЦПК України певною мірою ці питання вирішив, де поряд із традиційними методами, які існували раніше, ст. 146 ЦПК України закріпила доказову презумпцію визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза, як реакцію на випадки ухилення від участі в експертизі певної сторони, хоча на необхідність закріплення цієї презумпції вказувалося раніше [138, с. 10]. Як зазначає В. Григор'єв, добросовісна сторона отримала своєрідний “ключ”, за допомогою якого можна уникнути безпідставного затягування вирішення справи та не допустити порушення прав добросовісної сторони [139].

У теоретичному плані одним із принципів питань дослідження правового явища, що закріплено в ч. 1 ст. 146 ЦПК України, є визначення його юридичної природи: являє воно собою презумпцію, як вважають одні вчені [14, с. 263; 140, с. 72; 6, с. 144-145] чи виступає правовою фікцією, як зазначають інші [141, с. 35; 12, с. 35]. Науковці, які вказують, що визнання судом факту, для встановлення якого була призначена експертиза, виступає правовою фікцією, аргументують свої позиції тим, що висновок суду не відповідає реальній дійсності, бо засіб доказування (висновок експерта) не досліджується [141, с. 35]. Прихильники існування у вказаному правилі презумпції вважають, що висновок суду необхідно класифікувати як вірогідний, а не як фіктивний, бо з логічних позицій фікція відображає тільки одну лінію взаємодії юридичного факту та реальності — вони

не збігаються один з одним [6, с. 144-145]. На нашу думку, аргументи представників вірогідного, а не фіктивного напрямку вивчення правила, закріпленого в ч. 1 ст. 146 ЦПК України, заслуговують на більшу увагу, оскільки вірогідність того, що визнаний судом факт, для встановлення якого призначалася експертиза, мав місце насправді, не виключається. Як слушно вказує Ю. О. Серіков, навіть якщо б за рішенням вищестоящої інстанції справа була направлена на повторний розгляд, де дійсно була б уже проведена експертиза, внаслідок чого висновок експерта не збігся би з раніше зробленим висновком суду, то ми мали б спростування презумпції [6, с. 145], що в принципі відповідає її природі — можливість бути спростованою. Крім того, вважає Д. Д. Луспеник, правильніше, коли суд виходить із ймовірного, аніж проголошує, нехай і згідно з законом, явно недостовірне [17, с. 665].

У вітчизняній правовій літературі не знайшло свого опрацювання питання аналізу структурних елементів фактичної основи вказаної презумпції, що, на нашу думку, є упущенням щодо дослідження практичних аспектів використання презумпції визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза.

Якщо аналізувати ч. 1 ст. 146 ЦПК України, де закріплена презумпція визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза, то можна виділити з конструкції цієї презумпції два види фактів: факти-підстави дії презумпції та презюмований факт.

До фактів-підстав дії презумпції визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза, можна віднести ухилення сторони від участі в експертизі (неподання експертам матеріалів, документів, інші випадки ухилення від участі в експертизі) та неможливість її проведення іншим чином.

Факти-підстави дії вказаної презумпції можна умовно поділити на дві групи: суб'єктивні та об'єктивні.

Суб'єктивні факти-підстави дії, пов'язані саме з недобросовісною поведінкою сторони: ухилення особи від неподання експертам необхідних матеріалів, документів або від іншої участі в експертизі. Характерним є те, що суб'єктивні факти складаються із одного родового факту: ухилення від участі в

експертизі, який у подальшому на практиці повинен бути підведений під певну конкретну життєву обставину. Норма права, де закріплюється ця презумпція, називає альтернативний, але відкритий перелік випадків, які може бути розцінено як ухилення від участі в експертизі, що дає можливість суду використовувати власний розсуд при встановленні відповідного суб'єктивного факту-підстави дії цієї доказової презумпції. Виділення у нормі права тільки двох випадків, що свідчать про ухилення сторони від участі в експертизі, — неподання експертам необхідних матеріалів чи документів — показує, що така недобросовісна поведінка сторони часто має місце у судовій практиці.

В. Григор'єв недобросовісну поведінку сторони, яка може зумовити використання доказової презумпції визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза, поділяє на активну та пасивну [139]. *Активна недобросовісна поведінка* сторони полягає в діях, спрямованих на затягування судового процесу (так, з метою ухилення від експертизи сторона може подати суду документи про відсутність у неї витребуваних письмових чи речових доказів, направити до суду службові чи медичні довідки про перебування її нібито у відрядженні чи на лікуванні). *Пасивна недобросовісна поведінка* сторони полягає в утриманні від скоєння процесуальних дій, які вона повинна була б вчинити (ігнорування судових повісток про її явку в експертні установи, неподання експертам необхідних матеріалів чи документів) [139].

Слід звернути увагу на те, що чинне процесуальне законодавство України не пов'язує настання суб'єктивних фактів-підстав дії цієї презумпції з їх системністю. Достатньо одного встановленого епізоду, який свідчитиме про ухилення від експертизи, і тоді суд має можливість використати презумпцію, якщо експертизу не можливо провести іншим чином. На нашу думку, відсутність системності в поведінці особи, що ухиляється від експертизи як необхідної умови використання презумпції, сприяє недопущенню затягування розгляду цивільної справи.

Т. В. Сахнова висловлює думку, що суб'єктивні факти-підстави дії вказаної презумпції слід пов'язувати з винною поведінкою особи, яка ухиляється, оскільки

причини ухилення від участі в експертизі суд не виявляє, а ними можуть виявитися небажання втручання в організм людини із міркувань безпеки або в приватну сферу життя [105, с. 158]. На нашу думку, вводити елемент вини в суб'єктивні факти-підстави дії описуваної презумпції недоцільно. Складно буде встановити, чи ухиляється сторона від проведення судової експертизи з тим, щоб приховати певний факт, встановлення якого не відповідає її інтересам, чи її відмова пов'язана з питаннями особистої безпеки або ж небажанням втручатися в особисте життя.

Якщо говорити про втручання в особисте життя, то сам судовий розгляд уже являє собою публічне втручання у приватне життя сторін у силу дії принципу гласності. Тому обумовлювати непроведення судової експертизи тим, що особа бажає приховати своє приватне життя, не повинно братися до уваги. Крім того, суд може у цьому випадку проводити закритий судовий розгляд (ст. 6 ЦПК України). Стосовно іншого випадку, який може спонукати особу до ухилення від участі в експертизі, — питання особистої безпеки, то його доцільно враховувати при конструюванні фактів, які спрямовані на спростування презумпції. Якщо об'єктом експертного дослідження виступає сама людина або продукти її життєдіяльності, то, звичайно, необхідно забезпечити права такої особи при її участі в експертизі. Тому в якості фактів, що не будуть давати суду можливість зробити висновок про наявність суб'єктивних фактів-підстав дії презумпції, можуть бути факти, які свідчать про загрозу життю чи здоров'ю особи, яка направляється на експертизу (називати поведінку сторони в цьому разі недобросовісною не можна). Те, що ця особа повинна доводити такі факти цілком правомірно, оскільки, стверджуючи про них, вона повинна мати для цього відповідні підстави, що тільки їй відомі.

Об'єктивні факти-підстави дії презумпції визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза, стосуються можливості чи неможливості проведення цієї експертизи, незважаючи на поведінку особи, яка ухиляється. Так, рівень розвитку наукових знань дає можливість провести декілька видів експертиз групової спорідненості для виключення факту

батьківства: експертиза крові та слини [105, с. 271]. Якщо особа, з необґрунтованих міркувань особистої безпеки відмовляється давати свою кров на аналіз, але, наприклад, не проти надати слину, то існує можливість проведення такого виду експертизи. Тому використовувати вказану презумпцію немає жодних підстав.

При встановленні об'єктивного факту-підстави дії цієї презумпції необхідно враховувати рівень розвитку відповідної галузі знань та її практичні можливості. Адже застосовувати науково необґрунтовані методики, які не дають із достовірністю встановити певний факт об'єктивної реальності, експерт не має права.

Специфічною рисою презумпції визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза, є те, що у правовій нормі, де закріплено вказану презумпцію, не виділяється чітко презюмований факт. Він згадується як абстрактне поняття: факт, для встановлення якого була призначена експертиза. Це не дивно, оскільки вказана правова норма побудована стосовно всіх видів можливих експертиз, де правове значення для кваліфікації спірних правовідносин може мати будь-яка обставина, яка для свого встановлення потребує діяльності експерта з його багажем спеціальних знань. Презюмований факт презумпції визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза, має матеріально-правовий характер, що зумовлює вплив вказаної презумпції на вирішення цивільної справи по суті.

У правовій нормі, яка міститься у ч. 1 ст. 146 ЦПК України, абсолютно не відображаються факти спростування презюмованого факту. Така позиція є правильною, адже наперед невідомо, що саме може змінити висновок суду про встановленість факту, для якого призначалася експертиза, саме в силу дії презумпції. Вважається, що ці факти може бути поділено на дві групи, залежно від того, на спростування чого вони спрямовані. *Перша група фактів* може бути спрямована на доведення добросовісності поведінки сторони, а відтак вважати її поведінку ухиленням від експертизи неможливо. У такій ситуації питання про встановлення презюмованого факту остаточно не вирішено. *Друга група фактів*

може стосуватися безпосереднього заперечення презюмованого факту. Наприклад, при поданні позову про встановлення батьківства відповідач ухиляється від судово-біологічної експертизи, але він може з успіхом доказати, що в період зачаття дитини перебував за кордоном і, таким чином, об'єктивно не може виступати батьком цієї дитини. Факти із другої групи, що спростовують презюмований факт, виступають аргументованим свідченням безпідставності позовних вимог і не дають можливості суду застосовувати презумпцію та робити висновок про наявність презюмованого факту.

Одним із важливих питань, яке потребує нагального врегулювання у процесі використання цієї презумпції, є питання *повноваження суду*, які повинні бути однозначними. Зі змісту ч. 1 ст. 146 ЦПК України виходить, що суд може визнати або може не визнати факт, для встановлення якого була призначена експертиза. Одразу слід відзначити, що тільки повноваження суду щодо визнання вказаного факту зумовлене дією презумпції, у той час як його невизнання не завжди пов'язано з використанням доказової презумпції.

Якщо від проведення експертизи ухиляється особа, в інтересах якої і повинен бути доказаний факт висновком експерта, то не слід використовувати презумпцію, яка зумовлює перерозподіл обов'язків доказування між сторонами, а необхідно використовувати загальне правило щодо розподілу обов'язків доказування (ч. 1 ст. 60 ЦПК України). Наприклад, якщо за позовом особа вимагає визнати правочин недійсним, оскільки в момент його укладення не розуміла значення своїх дій та (або) не могла керувати ними, а в подальшому цей позивач буде ухилятися від проведення судово-психіатричної чи судово-психологічної експертизи, то, оскільки проведення експертизи необхідно для встановлення обґрунтованості позовних вимог, то така відмова повинна розцінюватися як *невиконання своїх обов'язків доказування*. Якщо ж від судової експертизи ухиляється особа, не в інтересах якої буде встановлення факту висновком експерта, саме тоді й повинна використовуватися така доказова презумпція. Так, якщо подається позов про зменшення розміру відшкодування шкоди у зв'язку із підвищенням рівня працездатності потерпілого і цей потерпілий буде ухилятися

від проведення експертизи, яка б могла підтвердити даний факт, то суд *може* визнати такий факт наявним, і це буде пов'язано саме з дією презумпції. Якщо потерпілий подасть докази, які підтверджуватимуть, що рівень працездатності не змінився, то це теж можна вважати дією презумпції, оскільки факти, які спростовують презюмований факт, входять у конструкцію доказової презумпції.

Таке вирішення питання дає можливість суду самостійно оцінювати подані докази на встановлення фактів із конструкції доказової презумпції та при їх оцінці приходити до висновку, чи є потреба ставити презумпцію в обґрунтування судового рішення, чи ні.

Особливістю повноважень суду щодо використання доказової презумпції визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза, є те, що вказані повноваження мають альтернативну природу. Альтернативні начала, які містяться в ч. 1 ст. 146 ЦПК України, пояснюють тим, що ця презумпція містить низький рівень вірогідності існування презюмованого факту [6, с. 144-145]. Це дає підстави окремим науковцям називати її квазіпрезумпцією, оскільки вона не закріплюється на підставі загальних припущень і формулюється виключно заради завдань правового регулювання [6, с. 14-15].

На нашу думку, право, а не обов'язок суду використати презумпцію визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза, зумовлено існуванням відкритого переліку фактів-підстав дії вказаної презумпції (неподання експертам матеріалів, документів, *інші випадки* ухилення від участі в експертизі), що вимагає необхідність використання судового розсуду для кваліфікації певних життєвих обставин як таких, що потрапляють під розуміння “ухилення від експертизи”.

Можливість суду використати чи не використати доказову презумпцію визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза, може бути причиною зловживання з боку суду, який розглядає цивільну справу. Так, в Апеляційному суді м. Києва оскаржувалося рішення по цивільній справі, яким було задоволено позов про відшкодування збитків, завданих підпалом автомобіля. Скасовуючи вказане рішення та виносячи нове, яким повністю було відмовлено в

задоволенні позову, апеляційна інстанція вказала, що факт ухилення позивача від судово-пожежної експертизи не знайшов належної правової оцінки у суді першої інстанції [142]. Аналогічна ситуація мала місце під час розгляду цивільної справи про встановлення батьківства [143].

У Росії випадок неналежного використання презумпції визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза, став безпосередньою причиною для подання скарги до Конституційного Суду. У своїй ухвалі Конституційний Суд РФ вказував, що громадянин Д. Л. Тіхоміров звертався до суду про стягнення заробітної плати, але справа так і не була вирішена, оскільки відповідач ухилився від судово-бухгалтерських експертиз. Всупереч ч. 3 ст. 74 ЦПК Російської РФСР суд не використовував презумпцію визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза. Звертаючись до Конституційного Суду, Д. Л. Тіхоміров вказував, що, оскільки не передбачено *обов'язок* (курсив наш — В. Ф.) суду використати презумпцію при недобросовісності однієї з сторін, це зумовило затягування вирішення справи (1993-2001 рр. — В.Ф.), і отже, вказана правова норма не відповідає Конституції РФ, бо порушується конституційне право громадян на судовий захист. Конституційний Суд РФ відмовив у задоволенні скарги Д. Л. Тіхомірова, вказавши, що мова йде не стільки про конституційність ч. 3 ст. 74 ЦПК Російської РФСР, як про законність та обґрунтованість дій та рішень суду під час проведення судово-бухгалтерської експертизи, де при *явному* (курсив наш — В. Ф.) ухиленні відповідача від участі в експертизі суд, не використавши презумпцію, порушив розумні строки розгляду трудового спору [144].

Огляд даної судової практики обумовлює одне запитання: чому при *доведенні* фактів-підстав дії цієї презумпції, які свідчать, з одного боку, про недобросовісність сторони, яка ухиляється, а з другого – показують, що іншої можливості (іншою експертизою) встановити цей факт немає, суд повинен мати можливість на власний розсуд вирішувати питання про використання чи невикористання такої презумпції? На нашу думку, якщо суд конкретні факти *не кваліфікував* такими, що свідчать про “ухилення від участі в експертизі”, то він не

повинен використовувати презумпцію. Але якщо, виходячи з конкретної ситуації, такі факти було *встановлено* за допомогою доказів і презюмований факт *не був* заперечений іншими доказами у справі, то суд *повинен* використати таку презумпцію й поставити її в обґрунтування рішення по справі. Таке вирішення питання зовсім не означає, що суд втрачає самостійність у питаннях оцінки доказів у справі, бо висновок суду про встановлення презюмованого факту формуватиметься у нарадчій кімнаті, якщо іншими доказами у цивільній справі не буде спростовано презюмованого факту.

Отже, доцільно в ч. 1 ст. 146 ЦПК України передбачити не альтернативні, а імперативні повноваження суду щодо використання вказаної презумпції, щоб добросовісна сторона мала можливість належним чином захистити свої інтереси при недобросовісності поведінки іншої сторони у процесі проведення судових експертиз, а також захиститися від затягування вирішення цивільної справи. Це пропонується досягти шляхом внесення відповідних змін до чинного ЦПК України (Див. Додаток А).

Презумпція визнання факту, для встановлення якого призначається експертиза, повинна бути сформульована виключно відносно сторін, а не осіб, які беруть участь у справі. Це важливо, оскільки використання презумпції щодо прокурора, представників та інших суб'єктів цієї групи, які не володіють *матеріально-правовою заінтересованістю*, неможливо. З іншого боку, вказані суб'єкти, матеріальні права та обов'язки, які не зачіпає рішення суду, виконують його розпорядження щодо передачі певних документів і матеріалів для експертного дослідження добровільно. Але це не виключає можливості використати до цих учасників процесу механізм витребування та вилучення доказів. Стосовно продуктів життєдіяльності людини, то від суб'єктів, що характеризуються процесуально-правовою заінтересованістю, вони не вимагаються, оскільки вказані особи не є безпосередніми учасниками спірних матеріальних відносин. Винятком із цього правила є ситуація стосовно законного представника, проте щодо такої категорії цивільних справ, як встановлення (оспорення) батьківства (материнства). У цій категорії цивільних справ вбачається

за можливе використання доказової презумпції визнання факту, для встановлення якого призначена експертиза.

Презумпція визнання факту, якщо сторона утримує та не подає на вимогу суду письмові (речові) докази, що обґрунтовують вимоги протилежної сторони. Судове доказування, як би його не визначали науковці, спрямоване на отримання достовірної інформації щодо обставин цивільної справи, без яких її вирішити по суті неможливо. Як доречно зауважив В. В. Молчанов, судове доказування є об'єктивно існуючою реальністю, яка володіє певними рисами, незалежно від того, які б структурні елементи в ньому не виділяли [145, с. 15]. Загальновизнаним елементом (етапом) процесу судового доказування у цивільних справах є збирання доказів, який, будучи підготовчим за своїм характером, забезпечує процес пізнання засобами доказування.

У науці цивільного процесуального права обґрунтовано виділяють дві групи способів збирання доказів: 1) залучення у процес джерел доказової інформації; 2) отримання та процесуальне закріплення доказової інформації [145, с. 35]. Перший спосіб збирання доказів пов'язано із вчиненням такої процесуальної дії, як витребування письмових та речових доказів.

Витребування доказів у цивільній справі розглядається як спосіб залучення джерел доказової інформації, які надають суду засоби пізнання та створюють умови для обґрунтування своїх висновків. Тому така процесуальна дія має неабияке значення для суті вирішення цивільної справи.

Якщо письмові та речові докази витребуються в осіб, які не зацікавлені в результатах розгляду справи, то наявний у цивільному процесуальному законодавстві України нормативний механізм доволі ефективно вирішує це питання. Так, ці докази буде витребувано на підставі ухвали суду (ст. 137 ЦПК України), невиконання якої дає можливість суду застосувати до таких осіб заходи процесуального примусу: тимчасово вилучити письмові та речові докази (ст. 93 ЦПК України).

Але зовсім по-іншому складається ситуація, коли письмові або речові докази, що можуть підтвердити факти обґрунтування вимог (заперечень) однієї

сторони, перебувають у володінні протилежної сторони. Фактично одна сторона справи повинна наповнювати доказову базу протилежної сторони *проти себе*. Наскільки це правомірно і чи відповідає положенням ст. 63 Конституції України [146] про відсутність відповідальності за відмову давати показання чи пояснення щодо себе?

У ч. 3 ст. 27 ЦПК України вказується, що особи, які беруть участь у справі, зобов'язані *добросовісно* здійснювати свої процесуальні права та виконувати процесуальні обов'язки. В умовах змагального процесу, можливо, недопустимо спонукання сторони до отримання від неї доказів, що може бути використано проти неї. Але, з іншого боку, цінність змагального процесу проявляється там, де законом гарантуються процесуальні можливості сторін *доказати* суду обґрунтованість своїх вимог чи заперечень [147, с. 172-173]. Зокрема, у ст. 129 Конституції України гарантується свобода сторін у поданні доказів та доведеності перед судом їх переконливості. Можливо, з цих міркувань передбачено, що механізм витребування доказів та їх тимчасового вилучення при неподанні витребуваних доказів має відношення і до сторони, яка володіє доказами, що обґрунтовують вимоги протилежної сторони. Але якщо використання цього механізму є ефективним щодо осіб, які не зацікавлені у результатах розгляду справи, то його використання стосовно зацікавленого учасника процесу є не настільки ефективним, як може здатися на перший погляд. Так, якщо докази, які тримає в себе протилежна сторона, можуть істотно вплинути на результат розгляду справи по суті, то очевидно, що суб'єкт не буде спокійно миритися із фактом вилучення в нього таких доказів. Він буде створювати всі можливі з його боку перепони для того, щоб не допустити залучення таких доказів у справу. Його не злякають незначні штрафні санкції, що може бути застосовано до нього, якщо без сторони, яка тримає в себе докази, неможливо їх вилучити (ст. 87 Закону України "Про виконавче провадження") [148]. Звичайно, можна говорити про притягнення правопорушника до кримінальної відповідальності, але тільки в тому разі, якщо він є службовою особою (ст. 382 Кримінального кодексу України) [149], а тому питання отримання таких доказів від осіб, які не відносяться до

службових, дією кримінального закону не забезпечується. Отже, може скластися патова ситуація, коли сторону неможливо притягнути до кримінальної відповідальності й вилучити без неї такі докази також неможливо (ст. 76 Закону України “Про виконавче провадження”).

Також може виникнути ситуація, коли сторона просто знищить докази чи іншим чином їх позбудеться і після цього заявить, що вони в неї відсутні. У такому разі існуючий у процесуальному законодавстві України механізм залучення письмових та речових доказів від однієї сторони на підтвердження фактів другої сторони просто не буде діяти в силу того, що не буде чого вилучати. У цьому зв'язку російські вчені, які теж цікавляться питанням вилучення доказів у протилежної сторони, називають випадок із судової практики, коли орендодавець вигнав з орендованого приміщення орендаря, захопивши його майно та документи. Під час розгляду справи суд відмовив у задоволенні вимог орендаря, бо він не підтвердив прав на своє майно, оскільки правовстановлюючі документи на витребуване майно знаходилися в орендованому приміщенні, а орендодавець відмовився їх видати, мотивуючи, що такими документами не володіє [150].

У судовій практиці України мали місце випадки, коли процедура отримання від відповідача письмових доказів, які могли б підтвердити факти обґрунтування вимог позивача, ставала *самостійним предметом судового розгляду*. Так, Київський районний суд м. Полтави в серпні 2005 р. розглянув цивільну справу про стягнення вартості майнового паю в сумі 14 912 грн., де вказаний позов було задоволено частково, оскільки рішенням відповідача на позивача було накладено відшкодування збитків у сумі 14 268 грн. З даним рішенням відповідача позивач не погодився та клопотав перед судом *зобов'язати відповідача* (курсив наш — В. Ф.) надати копію рішення та Статуту підприємства, на підставі якого воно було прийняте. Це зобов'язання суду виконано не було, а тому позивач звернувся до того самого суду в жовтні 2005 року з іншим позовом: про зобов'язання надати копії статутних документів [151].

Отже, можна констатувати, що існуючий механізм витребування письмових або речових доказів від однієї сторони цивільної справи на підтвердження фактів

обґрунтування вимог (заперечень) іншої сторони є неефективним і потребує своєї модернізації.

На недосконалість існуючого в Україні механізму забезпечення виконання ухвали суду про витребування письмових чи речових доказів уже звертали увагу. Так, Я. П. Зейкан, аналізуючи досвід Франції стосовно цього питання, вважає за доцільним запровадити його в Україні: передбачити прогресивно наростаючу пеню (астрент) при неподанні доказів [94, с. 222]. Але запровадження астренту, на нашу думку, у цивільне процесуальне законодавство України не вирішить усіх проблемних питань, пов'язаних із виконанням ухвали суду про витребування чи тимчасове вилучення доказів. Тим більше, якщо стороні вигідно заплатити штраф, а неподання доказів зумовить її виграш у цивільній справі, де б довелося платити більше.

Інший вчений, Я. В. Грель, пропонує питання витребування доказів від протилежної сторони вирішити за допомогою спростовної фікції: суд може встановити, що інформація, яка містилася в неподаному доказі за обставинами справи, стороною визнана. Відзначаючи складність вирішення цього питання, він тільки наголошує на загальних акцентах майбутньої моделі правового регулювання цієї ситуації [147, с. 173-174]. Зокрема, витребування доказів від сторони не повинно суперечити нормам матеріального права, що стосуються охорони інформації комерційного, приватного характеру тощо; використання фікції можливе при доведеності вини особи при неподанні доказів; застосування наслідків фікції проводиться за розсудом суду.

К. В. Гусаров, говорячи про право-обов'язковий характер доказової діяльності сторін та третіх осіб, пропонує, що у разі відмови сторони від пред'явлення тих чи інших доказів обставина, що повинна бути встановлена на підставі ненаданих доказів, має вважатися встановленою [152, с. 14].

На нашу думку, з позицією К. В. Гусарова слід погодитися й запропонувати вирішення питання витребування доказів від протилежної сторони за допомогою доказової презумпції, доцільність запровадження якої у чинний ЦПК України має під собою всі підстави. Мова йде про *презумпцію визнання факту, якщо сторона*

утримує та не подає на вимогу суду письмові (речові) докази, що обґрунтовують вимоги протилежної сторони.

Використання цієї презумпції повинно відбуватися тільки після того, якщо заходи процесуального примусу у вигляді тимчасового вилучення письмових або речових доказів виявилися безрезультатними. Така обумовленість дії доказової презумпції має дуже важливе значення: перед її використанням необхідно пересвідчитися у тому, що письмові (речові) докази *дійсно перебувають у сторони*, яка відмовляється їх надати. Адже для задоволення заяви про витребування доказів у ній необхідно вказати, який доказ вимагається, *підстави*, за яких особа вважає, що доказ знаходиться в сторони, обставини, які може цей доказ підтвердити (ч. 2 ст. 137 ЦПК України). Відсутність такої обумовленості може призвести до зловживання у використанні вказаної презумпції. Так, сторона може заявити про наявність таких доказів у протилежної сторони, і тепер нехай вона доказує, що в неї такі докази відсутні. У той час, як обумовленість використання цієї презумпції механізмом витребування та тимчасового вилучення доказів буде надавати впевненості суду у використанні цієї презумпції. Адже у сторони, від якої вимагають докази, до використання презумпції є багато часу та можливостей пояснити судді причини відсутності в неї доказів взагалі або неможливості їх подачі у визначені в ухвалі строки (ч. 4 ст. 137 ЦПК України). До речі, Я. П. Зейкан, коментуючи ст. 137 ЦПК України, вказує на нормативне вирішення цієї ситуації в ст. 11 ЦПК Франції: відмова надати доказ або виконати цей обов'язок дає можливість суду зробити з цього *будь-який висновок* [94, с. 222].

Отже, важливою умовою використання доказової презумпції визнання факту, якщо сторона утримує та не подає на вимогу суду письмові (речові) докази, що обґрунтовують вимоги протилежної сторони, є винесення ухвали про витребування доказів та ухвали про їх тимчасове вилучення (остання ухвала виноситься, коли сторона не інформує суд про причини неподання доказів або суд визнає їх неповажними — ч. 1 ст. 93 ЦПК України). Якщо ж ухвалу про тимчасове вилучення доказів не вдалося виконати в силу того, що їх не можливо вилучити без сторони, у якій вони перебувають, або ці докази нею було знищено чи вона їх

іншим чином позбулася, тоді є можливість використати вказану доказову презумпцію.

До речі, саме вищевказана послідовність процесуальних дій дає змогу говорити про необхідність вирішення цієї ситуації за допомогою презумпції, а не фікції, як це пропонує Я. В. Грель [147, с. 173], оскільки очевидно з поведінки сторони, яка відмовляється виконувати обов'язок щодо передачі доказу, що вона намагається щось приховати.

Юридичні факти у конструкції цієї презумпції повинні бути сконструйовані як для неповної форми прямого закріплення доказової презумпції.

Факти-підстави дії цієї презумпції повинні пов'язуватися з наявністю двох юридичних фактів: 1) невиконання ухвали суду про тимчасове вилучення письмових або речових доказів; 2) недобросовісна поведінка сторони, яка зумовила неподання витребуваних доказів у справу. Ці факти є процесуальними за своїм характером, оскільки вони формуються у процесі виконання ухвали суду під час розгляду цивільної справи. Встановлюються ці факти постановою державного виконавця, який виконував ухвалу суду про тимчасове вилучення письмових (речових) доказів, де він повинен вказати причину неможливості виконання цієї ухвали.

Презюмуючий факт презумпції визнання факту, якщо сторона утримує та не подає на вимогу суду письмові (речові) докази, що обґрунтовують вимоги протилежної сторони, має матеріально-правовий характер, бо письмові чи речові докази містять у собі інформацію про юридичні факти, які мали місце у рамках спірних матеріальних правовідносин між сторонами, що є предметом судового розгляду. Тобто за їх допомогою можна було б встановити ті обставини справи, які мали б значення для вирішення справи по суті.

Факти спростування презумпції в нормі права закріплювати недоречно, оскільки в нормативному порядку всі їх визначити просто неможливо. Це можуть бути факти добросовісності сторони, у якої не змогли вилучити докази, або вказівка на іншу встановлену обставину справи, що буде безпосередньо заперечувати презюмований факт цієї презумпції тощо.

Не менш важливим питанням у презумпції визнання факту, якщо сторона утримує та не подає на вимогу суду письмові (речові) докази, що обґрунтовують вимоги протилежної сторони, є питання повноважень суду у процесі використання цієї презумпції. На нашу думку, вони повинні бути аналогічні, як і у випадку використання доказової презумпції визнання факту, для встановлення якого призначалася експертиза. Видно, що між цими презумпціями є багато спільного: 1) неможливість встановлення факту, якому надається презюмоване значення, обумовлено недобросовісною поведінкою тієї сторони, яка не зацікавлена в результатах вчинення таких процесуальних дій, як проведення експертизи чи вилучення письмових (речових) доказів; 2) факти-підстави дії є процесуальними за характером, що робить їх для суду очевидними, оскільки вони формуються під час розгляду цивільної справи. Виходячи зі сказаного, повноваження суду в процесі використання доказової презумпції визнання факту, якщо сторона утримує та не подає на вимогу суду письмові (речові) докази, що обґрунтовують вимоги протилежної сторони, повинні бути однозначними і міститися в імперативній, а не в диспозитивній нормі права.

Тому з урахуванням висловленого необхідно закріпити в чинному ЦПК України ще одну доказову презумпцію із процесуальними фактами-підставами її дії: презумпцію визнання факту, якщо сторона утримує та не подає на вимогу суду письмові (речові) докази, що обґрунтовують вимоги протилежної сторони, шляхом доповнення ст. 137¹ ЦПК України (Див. Додаток А).

Висновки до другого розділу

1. На сьогоднішній день існує чимало підходів щодо класифікації доказових презумпцій, кожен із яких дає можливість виявити певні особливі риси (ознаки) доказових презумпцій у різних аспектах їх використання. Правильно побудований процес класифікації дасть змогу побудувати єдину, стабільну систему доказових презумпцій, яка міститиме важливі теоретичні та практичні рекомендації щодо їх використання у процесі розгляду та вирішення цивільних справ.

2. Серед існуючих підходів у класифікації доказової презумпції варто виділити такий підхід, який раніше у теорії цивільного процесуального права не виділявся: доказові презумпції з матеріальними та процесуальними фактами-підставами дії. Практичне значення виділення цієї класифікації полягатиме в специфіці встановлення матеріальних або процесуальних фактів-підстав дії доказової презумпції. Адже юридичні факти матеріального характеру, як правило, судом пізнаються опосередковано, у той час як юридичні факти процесуального характеру в більшості випадків пізнаються судом безпосередньо.

3. На сьогоднішній день, на нашу думку, немає обґрунтованих потребами судової практики способів виявлення прямих та непрямих доказових презумпцій. Вважаємо, що ним повинен бути спосіб відображення у правовій нормі юридичних фактів із конструкції доказових презумпцій. Практичне значення такий підхід буде мати для законотворчого процесу, оскільки показуватиме критерії закріплення у правових нормах прямих та непрямих презумпцій. Не менш важливе практичне значення вона буде мати й для правозастосовчого процесу: адже перед тим як встановлювати юридичні факти доказових презумпцій, необхідно спочатку їх визначити, де юридична модель фактичної основи доказової презумпції повинна бути зіставлена з фактами об'єктивної реальності, що мають місце у відносинах сторін.

4. У цивільному процесі можливі доказові правила більшої та меншої сфери дії із взаємовиключним характером. Оформлення таких доказових правил у формі презумпції дає підстави говорити про наявність загальних та спеціальних доказових презумпцій, де при дії останньої виключається можливість використання загальної доказової презумпції. Якщо зіставляти конструктивні елементи загальної та спеціальної доказової презумпції, то можна відзначити, що між ними є взаємозв'язок за допомогою одного юридичного факту, який для їхніх конструкцій є спільним. Цей факт можна назвати юридичним фактом комбінованої дії, де під ним слід розуміти такий факт, що одночасно заперечує презюмований факт загальної презумпції та є фактом-підставою дії спеціальної

презумпції. Існування цього юридичного факту пояснюється взаємообумовленістю спеціальної презумпції дією загальної.

5. Хоча критерій для класифікації доказових презумпцій на імперативні та диспозитивні є очевидним, закріплення доказових презумпцій у диспозитивній формі негативно позначиться на практиці застосування правової норми, де міститься така презумпція. Використання диспозитивних доказових презумпцій може створити небезпеку зловживання суду наданими йому повноваженнями у взятті чи не взятті до уваги презюмованого факту.

6. Закріплена у чинному ЦПК України правова модель презумпції визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза, потребує вдосконалення. Необхідно змінити повноваження суду у використанні цієї доказової презумпції: вони повинні бути однозначні, а не альтернативні. Цього можна досягти, закріпивши цю презумпцію в імперативній, а не в диспозитивній правовій нормі. Інше вирішення питання зумовить затягування розгляду цивільної справи та створить умови для зловживання з боку суду щодо використання цієї презумпції.

7. Цивільне процесуальне законодавство України слід доповнити ще однією доказовою презумпцією з процесуальними фактами-підставами дії: презумпцією визнання факту, якщо сторона утримує та не подає на вимогу суду письмові (речові) докази, що обґрунтовують вимоги протилежної сторони. Ця презумпція, поряд з існуючим механізмом витребування та тимчасового вилучення письмових або речових доказів, буде виступати у якості ефективного процесуального засобу боротьби з їх приховуванням або знищенням як результату недобросовісної поведінки сторони, від якої ці докази витребовуються.

РОЗДІЛ 3

МЕХАНІЗМ ВИКОРИСТАННЯ ДОКАЗОВИХ ПРЕЗУМПЦІЙ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

3.1. Поняття та структура механізму використання доказових презумпцій

Доказова презумпція виступає засобом урівноваження інтересів сторін у процесі доказування обставин цивільної справи. У якості процесуального засобу, що функціонує у рамках цивільного процесу, доказова презумпція спрямована на досягнення цілей цивільного судочинства. Як слушно зазначається у правовій літературі: мета спрямовує дію засобів, показує основні вимоги до їх використання та організовує всю структуру процесуальної системи [6, с. 62]. Досягнення завдань цивільного судочинства можливе за умов належного використання всіх допустимих нормами цивільного процесуального законодавства процесуальних засобів, у тому числі й доказових презумпцій. Саме це обумовлює необхідність теоретичного розроблення відповідного механізму дії доказової презумпції у цивільному судочинстві.

Згідно з теорією процесуального права процесуально-правовий механізм – це динамічна система правових засобів, за допомогою якої впорядковується охоронна діяльність уповноважених органів у сфері юрисдикційного застосування [153, с. 163]. Аналогічним чином розглядається поняття процесуального механізму в теорії цивільного процесуального права [154]. Виходячи з цього, під *механізмом дії доказових презумпцій* слід розуміти систему правових засобів, що впливають на поведінку суду і сторін та будуть забезпечувати належне використання доказової презумпції під час розгляду та вирішення цивільної справи.

Аналіз механізму дії доказових презумпцій як процесуального засобу, що діє у рамках цивільного процесу, неможливо провести без структурно-функціонального методу.

Будь-який об'єкт, з одного боку, характеризується своєю структурою, елементами, з яких він складається, а з іншого — притаманними йому внутрішніми властивостями, до яких належать функції [6, с. 56]. Функції дають можливість побачити, яким чином об'єкт діє у зовнішньому середовищі. Оскільки доказова презумпція володіє набором своїх функцій, то їх зовнішній прояв буде показувати, у якому напрямку цей об'єкт діє у рамках цивільного процесу та з якими іншими об'єктами цієї системи він взаємопов'язаний. Слід зазначити, що функції залежать від самого об'єкта, внутрішня природа якого буде визначати його вплив у зовнішньому середовищі. Так, структурні елементи фактичної основи доказових презумпцій наочно обґрунтовують необхідність виділення такої функції доказових презумпцій, як функція визначення фактів предмета доказування, у той час як аналіз взаємозв'язків структурних елементів між собою та доказовою презумпцією у цілому показує необхідність виділення ще однієї функції доказової презумпції — функції перерозподілу обов'язків доказування між сторонами цивільної справи. Отже, наявність структурних елементів фактичної основи доказових презумпцій та їх взаємозв'язків забезпечують функціональний вплив самої презумпції.

Враховуючи структурні елементи та функціональний вплив доказових презумпцій, їхній механізм дії повинен складатися з двох взаємообумовлюючих частин: фактичної та юридичної.

Фактична частина механізму дії доказової презумпції направлена на визначення та встановлення за допомогою доказів системи юридичних фактів, що формують фактичну основу будь-якої доказової презумпції. *Юридична частина* механізму дії доказової презумпції спрямована на відображення структурних елементів і функцій доказової презумпції у судовому рішенні як результату розгляду цивільної справи.

Фактичну й юридичну частину механізму дії доказової презумпції можна розглядати як певні *етапи* процесу використання доказової презумпції, що послідовно змінюють один одного. Тільки при визначенні та доведенні юридичних фактів фактичної основи доказової презумпції ті факти, що

залишаться не спростованими іншими доказами у справі, можна ставити в обґрунтування судового рішення.

У кожному з цих етапів використання доказової презумпції суду та зацікавленим учасникам процесу відводиться своя роль, де їхні правила поведінки щодо використання доказової презумпції залежать від функціонального впливу самої презумпції та їх правового статусу.

У рамках фактичної частини механізму дії доказової презумпції суд та сторони акумулюють свої зусилля на визначенні юридичних фактів фактичної основи доказової презумпції, бо це зробить предметним процес їхнього доказування. Важливе значення тут матимуть функції формування фактів предмета доказування та функція перерозподілу обов'язків доказування обставин цивільної справи між сторонами. Крім того, не слід забувати про процесуальне становище суду та сторін у цивільній справі, яке встановлене нормами цивільного процесуального законодавства, адже воно також впливатиме на процес визначення та встановлення юридичних фактів фактичної основи доказової презумпції.

У силу дії принципу змагальності цивільного судочинства у межах фактичної частини механізму дії доказової презумпції на перший план виходить діяльність сторін та інших осіб, які беруть участь у розгляді справи, хоча роль суду в цьому етапі є теж не менш важливою (визначення фактів предмета доказування, сприяння сторонам в отриманні судових доказів тощо).

Не важко помітити, що той зміст фактичної частини механізму дії доказової презумпції, який ми окреслили вище, переплітається зі змістом та елементами судового доказування. Сутність судового доказування, його структурні елементи та роль суду і осіб, які беруть участь у справі, у ньому відповідно до правил доказового процесу є комплексом найбільш складних проблем, що стоять перед наукою цивільного процесуального права [14, с. 8-37; 155; 145, с. 5-13; 18, с. 30-51; 156; 157]. Як відзначають дослідники, роль презумпції у процесі доказування є великою [14, с. 234], і тому саме специфіку використання доказової презумпції через аналіз її механізму дії в процесі доказування й необхідно окреслити.

У межах юридичної частини механізму дії доказової презумпції вирішальне значення віддається суду, який несе відповідальність за винесене судове рішення. На нього покладається обов'язок належним чином аргументувати всі свої висновки у цивільній справі, що стосуються суті розглядуваного спору, в тому числі й щодо юридичних фактів фактичної основи доказової презумпції, яка впливає на суть вирішення цивільної справи. Аргументація щодо вказаних фактів доказової презумпції повинна знайти своє відображення у судовому рішенні, інакше сторони не зможуть зрозуміти хід роздумів суду. Так, якщо суд використовує презумпцію розумності, наприклад щодо строків, але не пояснює, чому саме така тривалість строку є розумною, то його оцінка ситуації залишається сторонам незрозумілою, а це дає їм підстави для оскарження судового рішення. Звідси ще один аргумент щодо вмотивованості висновків суду стосовно юридичних фактів фактичної основи доказової презумпції: хід роздумів суду першої інстанції повинен бути доступний для перевірки судами вищестоящих інстанцій під час оскарження судового рішення. А для цього необхідно цей інтелектуальний процес зовнішньо виразити та зафіксувати процесуально у судовому рішенні.

Крім того, у межах цієї частини механізму дії доказової презумпції важливе значення набуває функція визначення порядку застосування правової норми, що теж повинно знайти своє відображення у судовому рішенні.

Отже, механізм дії доказової презумпції складається з двох частин (послідовних етапів) — фактичної та юридичної, в рамках яких існують відповідні вимоги щодо використання доказових презумпцій у цивільній справі, що адресуються суду та сторонам. Дотримання цих вимог буде обумовлювати адекватне використання доказової презумпції, що забезпечить винесення обґрунтованого та законного рішення у справі.

Оскільки у рамках цивільного процесу вирішуються справи позовного, наказного та окремого провадження, то слід з'ясувати, чи існує можливість застосування механізму дії доказових презумпцій у справах наказного та окремого провадження.

Якщо брати до уваги *справи наказного провадження*, то саме особливість процедури розгляду цих справ не дає можливості використовувати доказові презумпції повною мірою. Якщо виходити з існування тільки спростовних доказових презумпцій, які здійснюють функцію перерозподілу обов'язку доказування обставин цивільної справи, то у наказному провадженні у боржника, на відміну від заявника (стягувача), взагалі відсутній *обов'язок* доказування обставин справи, адже для скасування судового наказу, йому достатньо подати до суду заяву, де буде виражена його незгода із цим наказом. Обґрунтовувати таку заяву, а тим паче доказувати це обґрунтування чинне законодавство не вимагає (ч. 1 ст. 106 ЦПК України). Це прямо підтверджується узагальненням судової практики, яку провів Верховний Суд України, де вказано, що на етапі розгляду заяви про скасування судового наказу суд *не повинен* досліджувати докази [158]. Саме тому не можна погодитись із висловленою в юридичній літературі позицією про необхідність доказування обґрунтованості заяви про скасування судового наказу [159, с. 87-88; 160, с. 274]. Як правильно зауважують науковці: при надходженні вказаної заяви судовий наказ повинен безумовно скасовуватися [161, с. 441].

Виходячи з наведеного, при розгляді справ наказного провадження суд установлюватиме за допомогою доказів тільки факти-підстави доказової презумпції, з яких буде зроблено висновок про встановлення презюмованого факту. Встановлення фактів спростування доказової презумпції не відбувається, оскільки суд не повинен досліджувати докази, подані з боку боржника. Але замість позбавленої можливості доказати факти спростування презумпції ЦПК України надав боржнику іншу процесуальну можливість: подати без обґрунтування та доведення заяву про скасування судового наказу, що й буде зумовлювати врівноваження інтересів у процесі доказування юридичних фактів із конструкції доказової презумпції.

Отже, у рамках фактичної частини механізму дії доказової презумпції суд не буде встановлювати факти спростування презумпції, а надасть правову оцінку

тільки юридичним фактам та доказам тієї особи, в інтересах якої передбачено доказову презумпцію.

Якщо брати до уваги юридичну частину механізму дії доказових презумпцій, то у справах наказного провадження вона відсутня, оскільки судовий наказ за своїм змістом істотно відрізняється від рішення суду. Зокрема, у судовому наказі має бути лише дві частини: вступна та резолютивна (ст. 103 ЦПК України). Законом не передбачено наявності у структурі судового наказу мотивувальної частини, а відтак буде відсутнє зовнішнє вираження позиції суду щодо встановлення юридичних фактів з конструкції доказової презумпції, оцінка поведінки сторін стовно доказування цих фактів, виходячи з функції перерозподілу обов'язків доказування.

В узагальненні судової практики розгляду судами цивільних справ наказного провадження Верховний Суд України прямо заявника та боржника наказного провадження називає *сторонами* [158]. Це додатково аргументує значення доказової презумпції як процесуального засобу врівноваження інтересів сторін у справах позовного та наказного провадження.

Деякі доказові презумпції не можна використати в наказному провадженні через специфіку доказової бази, яка може бути досліджена у таких категоріях справ: тільки письмові докази (ст. 96 ЦПК України). Ось чому в наказному провадженні не може бути використана доказова презумпція визнання факту, для встановлення якого призначена експертиза.

Таким чином, у наказному провадженні доказові презумпції можуть бути використані, але механізм їх дії відбувається в усіченому варіанті, оскільки особа, не в інтересах якої побудована ця презумпція, позбавлена можливості спростувати презюмований факт. Проте це не буде змінювати сутності та функціонального значення доказової презумпції: вона виступає процесуальним засобом, що врівноважує інтереси сторін (позовного чи наказного провадження) щодо доказування обставини цивільної справи, яка впливає на її вирішення по суті. Похідним аргументом щодо можливості використання доказових презумпцій у справах наказного провадження є та обставина, що при скасуванні судового

наказу заявник (стягувач) може звернутися до суду у звичайному (позовному) порядку, де можливість використання доказових презумпцій під сумнів не ставиться.

У справах окремого провадження доказові презумпції не використовуються взагалі. Доказові презумпції у своїй конструкції містять такі юридичні факти, що свідчать про можливий правовий спір чи мають значення тоді, коли матеріальні відносини набувають спірного характеру (вина, правомірність укладеного правочину, відсутність спеціальних знань у споживача про властивості та характеристики продукції, рівність часток у спільній сумісній власності тощо). Оскільки справи окремого провадження є безспірними [162, с. 84], то і можливість використання у них доказових презумпцій відсутня. Дехто вважає, що до презумпцій можна віднести презумпцію смерті [23, с. 43-49; 8, с. 114-117], коли розглядається цивільна справа про оголошення фізичної особи померлою. До цього випадку “презумпцій”, як і до подібних випадків “презумпцій” батьківства, авторства, можна поставитися як до юридичного факту, де, наприклад, авторство та батьківство не вимагають судового підтвердження, а смерть особи буде його вимагати.

Отже, тільки у двох категоріях цивільних справ можливе застосування механізму дії доказової презумпції: справи позовного та наказного провадження. У той час як для справ окремого провадження вказана можливість, у силу специфіки цих справ, не передбачена.

3.2. Визначення та доказування структурних елементів фактичної основи доказових презумпцій

Визначення юридичних фактів, що складають фактичну основу доказових презумпцій, прямо пов'язано з формуванням *предмета доказування* у цивільній справі.

Цивільне процесуальне законодавство дає легальне визначення, що таке предмет доказування: факти, що обґрунтовують заявлені вимоги чи заперечення

або мають інше значення для вирішення справи і підлягають встановленні при ухваленні судового рішення (ч. 1 ст. 179 ЦПК України). Крім того, ЦПК України також визначає, що доказуванню підлягають ті обставини, які обґрунтовують вимоги та заперечення сторін, а також інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи (ч. 1 ст. 57); доказуванню підлягають обставини, які мають значення для ухвалення рішення у справі і щодо яких у сторін та інших осіб, що беруть участь в справі, виникає спір (ч. 3 ст. 60). Причому під обставинами, що підлягають доведенню, розуміються якраз юридичні факти [163, с. 233; 164, с. 357; 8, с. 6].

Під час аналізу функцій доказових презумпцій було обґрунтовано тезу про те, що всі юридичні факти фактичної основи доказової презумпції входять до предмета доказування у цивільній справі. Проте слід вказати, що у доктрині цивільного процесу єдиних думок, які саме юридичні факти повинні входити до предмета доказування у цивільній справі, немає. Представники вузького напрямку розуміння предмета доказування вважають, що предмет доказування повинен складатися тільки з юридичних фактів матеріально-правового характеру, оскільки тільки вони мають значення для вирішення цивільної справи *по суті*, оскільки обґрунтовують вимоги та заперечення сторін [165, с. 223; 66, с. 214-215; 166, с. 117-118; 18, с. 16]. Прихильники широкого напрямку вважають, що предмет доказування формується всіма юридичними фактами, які *необхідно встановити* у процесі розгляду цивільної справи; до них слід віднести юридичні факти матеріально-правового характеру, доказові факти, факти, які мають виключно процесуальне значення, факти виховного характеру [58, с. 217-218; 167, с. 43-44; 53, с. 4-7].

На нашу думку, до предмета доказування необхідно включати всі юридичні факти, що мають значення для вирішення цивільної справи. Таке положення прямо випливає з буквального тлумачення ч. 1 ст. 179 ЦПК України, а також із того, що не тільки юридичні факти матеріально-правового характеру можуть впливати на вирішення справи по суті. Аналіз доказової презумпції визнання факту, для встановлення якого була призначена судова експертиза, наочно

демонструє значення процесуальних фактів-підстав дії цієї презумпції у встановленні факту матеріально-правового характеру, який спрямований на вирішення цивільної справи по суті. На значення процесуальних фактів, що можуть впливати на кінцеве рішення у справі (факти права на позов, факти, що свідчать про закриття провадження у справі чи залишення заяви без розгляду), також вказує І. В. Решетнікова [89, с. 133]. Отже, предмет доказування складає сукупність неоднорідних за характером фактів, встановлення яких забезпечує законне та обґрунтоване вирішення цивільної справи.

Оскільки юридичні факти доказової презумпції входять до кола юридичних фактів предмета доказування в цивільній справі, то значення його формування буде пояснювати й значення необхідності виділення юридичних фактів-підстав дії презумпції, презюмованого факту та фактів спростування презумпції. Якщо у цивільній справі предмет доказування визначено правильно, то весь доказовий процес щодо збору, дослідження та оцінки доказів буде спрямовано в потрібне русло, забезпечивши таким чином встановлення тих обставин цивільної справи, які необхідні суду для її правильного вирішення. Отже, правильне визначення юридичних фактів фактичної основи доказової презумпції поряд з іншими фактами предмета доказування зумовить винесення обґрунтованого судового рішення, що базуватиметься на повному та всебічному дослідженні обставин цивільної справи. Саме в цьому й полягає необхідність правильної кваліфікації структурних елементів фактичної основи доказової презумпції з конкретних правовідносин сторін.

Як було зазначено вище, предмет доказування складається з чотирьох груп юридичних фактів: фактів матеріально-правового характеру, доказових фактів, юридичних фактів процесуального характеру та фактів виховного характеру. Їх розмежування проводиться за їх значенням для результатів розгляду справи та тієї ролі, яку вони виконують у процесі судового доказування. Першочергова роль відводиться фактам матеріально-правового характеру, що обумовлюють матеріальні відносини між сторонами і, таким чином, впливають на результат розгляду справи по суті. Юридичні факти фактичної основи доказової презумпції

формується теж у матеріальних відносинах між сторонами, тобто є матеріально-правовими, а тому їх визначення та встановлення спрямоване на результати вирішення цивільної справи по суті. Наприклад, якщо взяти до уваги презумпцію вини, то вся її фактична основа представлена юридичними фактами матеріально-правового характеру: протиправна поведінка, шкода та причинний зв'язок між такою поведінкою та шкодою (факти-підстави дії презумпції), вина (презюмований факт), вжиття особою усіх залежних від неї заходів щодо належного виконання зобов'язання (факт спростування презумпції). Таким чином, видова належність юридичних фактів фактичної основи доказових презумпцій до матеріально-правових фактів чітко визначає їхню роль серед системи юридичних фактів предмета доказування. Така ситуація характерна для абсолютної більшості доказових презумпцій (напр., презумпція добросовісності [133], презумпція невідповідності дійсності негативної інформації, що поширена про особу [79], презумпція згоди співвласників на розпорядження майном [168, с. 7] тощо). Але, разом з тим, існують доказові презумпції, де фактична основа може бути представлена юридичними фактами матеріально-правового та процесуального характеру. Зокрема, презумпція визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза (ч. 1 ст. 146 ЦПК України), складається з фактів-підстав дії презумпції та фактів спростування презумпції, які є процесуальними за своїм характером, у той час як презюмований факт — матеріально-правовим. Хоча факти-підстави дії цієї презумпції та факти спростування її формуються у процесуальних відносинах між сторонами, але їх взаємопов'язаність із презюмованим фактом, який існує у матеріальних відносинах сторін, обумовлює вплив цієї презумпції на результати вирішення цивільної справи по суті.

Крім того, видова належність юридичних фактів фактичної основи доказової презумпції показує їхнє значення для вирішення цивільної справи, а також обумовлює специфіку процедури їх доказування. Адже, як зазначається у правовій літературі, якщо матеріально-правові факти в більшості випадків пізнаються судом опосередковано, то процесуальні, навпаки, безпосередньо, у зв'язку з чим

перші факти вимагають більш складну та формалізовану процедуру доказування [14, с. 65].

У системі юридичних фактів фактичної основи доказових презумпцій доказові факти відсутні в силу того, що факти-підстави дії презумпції, презюмований факт та факти спростування презумпції *визначено* нормами права, що регулюють спірні правовідносини, а тому саме вони підлягають встановленню у справі. У той час як доказові факти не здатні породжувати, змінювати та припиняти матеріальні правовідносини; їх коло визначається не нормами матеріального права, а їх належністю до матеріально-правових фактів [169]. На недопустимість введення до складу презумпції доказових фактів прямо вказував Я. Л. Штутін, оскільки така ситуація відкрила б широкі можливості для суддівського розсуду, що негативно позначилося б на захисті прав та інтересів сторін [8, с. 86]. Аналогічної думки дотримувався й С. І. Чернооченко [170, с. 168]. Але це не означає, що за допомогою доказового факту не можна встановити наявності чи відсутності фактів-підстав дії презумпції чи фактів спростування презумпції (зрозуміло, що презюмований факт, наявності чи відсутності якого обумовлюється фактами-підставами дії презумпції чи фактами спростування презумпції, з цієї схеми повністю випадає).

Цей висновок підтверджується судовою практикою. Так, у лютому 1996 р. Г. пред'явила позов до Н. Б. та Н. Т. про виселення, де аргументація вимог позивачки зводилася до того, що відповідачі систематично порушують правила співжиття (*факт матеріально-правового характеру, що обумовлює дію презумпції вини — В. Ф.*) і це робить проживання в одному з нею будинку неможливим, а всі вжиті заходи виявилися безрезультатними. Під час розгляду справи було встановлено, що між сторонами склалися вкрай негативні стосунки, постійно виникають сварки (*доказовий факт, що встановлює факт порушення правил співжиття — В. Ф.*) [171].

Четвертий вид юридичних фактів предмета доказування — факти виховного характеру – в силу специфіки свого призначення [164, с. 255] в склад доказової презумпції, як і доказові факти, не входять.

Яким чином відбувається визначення юридичних фактів фактичної основи доказової презумпції – безпосередньо залежить від питання *джерел формування предмета доказування*. Джерелом предмета доказування у теорії цивільного процесу традиційно називають підстави позову і заперечення проти нього та норму матеріального права [97, с. 39; 163, с. 152; 18, с. 17]. Підстава позову та заперечення проти нього виводиться з пояснень сторін, позивача та відповідача у справі. А норму матеріального права, яка має застосовуватися до спірних правовідносин, повинен визначити суд.

Пояснення сторін, звідки виводяться обставини справи, є важливим джерелом формування предмета доказування, оскільки сторони, будучи учасниками матеріальних правовідносин, краще за всіх знають підстави їх правового конфлікту. Таке джерело формування предмета доказування називають суб'єктивним, оскільки визначення юридичних фактів залежить виключно від позицій сторін. У якості об'єктивного критерію визначення предмета доказування розглядається зміст норми чи комплексу норм матеріального права, де її (їх) гіпотеза буде прямо вказувати на умови реалізації того, чого просить позивач чи відповідач [14, с. 68-69]. І саме тут виділяють важливу ділянку роботи суду — належно проаналізувавши норми матеріального права, заповнити прогалини сторін у визначенні предмета доказування, яких вони помилково чи свідомо припустилися.

У відношенні до юридичних фактів фактичної основи доказових презумпцій джерела формування предмета доказування чітко вказують, з якого джерела проводиться визначення юридичних фактів доказових презумпцій. Так, факти-підстави дії презумпції та презюмований факт виводяться з пояснення сторони, в інтересах якої вона побудована, а факти заперечення презумпції формуються з пояснення протилежної сторони. Але необхідність дотримання сторонами умов щодо використання доказової презумпції перевіряється судом, який повинен ще на попередньому засіданні проаналізувати норму права, де міститься презумпція, та визначити чи справді з тими обставинами, на які вказують сторони, пов'язана дія або спростування презумпції (п. 3 ч. 6 ст. 130 ЦПК України). Так, у лютому

2007 року П. В. В. звернувся до Фрунзенського районного суду м. Харкова із позовом про захист честі, гідності, ділової репутації та відшкодування моральної шкоди, посилаючись на те, що у газеті “В.” від 2 лютого 2007 року № 18 опублікована стаття журналіста Ш. Н. І. під заголовком “Вконец разбушевавшийся судья Плетнев ...”. У цій справі позивач вважав наявними факти-підстави дії презумпції недостовірності негативної інформації, що була розповсюджена про особу, довів їх за допомогою доказів, поставив їх в обґрунтування позовних вимог разом із презюмованим фактом (відомості не відповідають дійсності) та вимагав спростування таких відомостей і відшкодування моральної шкоди. Суд першої інстанції з вказаною позицію погодився повністю, а суд апеляційної інстанції частково. У той час як суд касаційної інстанції у своєму рішенні відзначив, що відсутній факт поширення фактичних даних, а має місце припущення; вислови журналіста мають оціночний характер, що не можна вважати поширенням недостовірної інформації за змістом ст. 277 ЦК України [172]. Таким чином, позиція позивача, судів першої та другої інстанції не збіглася з позицією касаційної інстанції щодо наявності у відносинах між сторонами фактів-підстав дії доказової презумпції, що і вплинуло на результати вирішення цивільної справи. А звідси бачимо важливість роботи судді в процесі підготовки справи до її судового розгляду чи її перегляду у визначенні юридичних фактів фактичної основи доказової презумпції.

У цивільному процесуальному законодавстві прямо вказано на визначальну роль суду у формуванні предмета доказування. При підготовці справи до судового розгляду суду адресується обов’язок *визначити* (курсив наш — В. Ф.) факти, які необхідно встановити для правильного вирішення справи (п. 3 ч. 6 ст. 130 ЦПК України). Така позиція обумовлена не тільки тим, що сторони як заінтересовані учасники процесу можуть ввести суд в оману або, будучи юридично неграмотними, можуть припуститися помилок, але й тим моментом, що предмет доказування інколи визначити буває доволі складно [173]. Сказане стосується і юридичних фактів фактичної основи доказових презумпцій. Правильне визначення таких фактів із конкретних правовідносин сторін сприятиме

належному використанню доказових презумпцій у процесі розгляду цивільної справи, де дія презюмованого факту та його спростування буде обумовлюватися тими юридичними фактами, які вказані в нормі права, що закріплює цю презумпцію.

У цілому визначення юридичних фактів доказової презумпції мало чим відрізняється від визначення інших фактів предмета доказування. Абстрактно сформульований юридичний склад правової норми слід розтлумачити та зіставити його з фактами (обставинами) із конкретної ситуації, що має місце у відносинах між сторонами. Як відзначають дослідники, пошук, встановлення та розмежування юридичного складу правової норми, що регулює ситуацію, з одного боку, та ознак певної ситуації, тобто конкретного випадку з життя, що й потребує правового вирішення, — з іншого боку, є одним із складних завдань судочинства [98, с. 125]. Не заперечуючи цього твердження, відзначимо, що визначення структурних елементів фактичної основи доказової презумпції має певну особливість, яка дійсно ускладнює процес кваліфікації юридичних фактів доказової презумпції. Врахування цієї особливості допоможе розробити своєрідну *методику* у визначенні структурних елементів доказових презумпцій.

По-перше, визначення фактів-підстав дії презумпції, презюмованого факту та фактів спростування презумпції повинно проводитися не абстрактно, а виходячи зі специфіки категорій цивільної справи. У цьому відношенні слід розрізняти *ідеальну модель* фактичної основи доказової презумпції та *конкретну*, яка фігурує у певній категорії цивільної справи. Зокрема, презумпція вини має дуже широку сферу своєї дії, але її ідеальна модель структурних елементів, яка виділяється на теоретичному рівні, корегується залежно від характеру матеріальних правовідносин (договірних чи позадоговірних); їх виду (відносини купівлі-продажу, міни, дарування, представництва, конкурсу, спадкування тощо); суб'єкта цих відносин (фізична чи юридична особа); їх об'єкта (матеріальні чи нематеріальні об'єкти); строковості даних відносин тощо. Фактори, які необхідно враховувати при визначенні структурних елементів доказової презумпції, умовно можна назвати *конкретизуючими елементами*. У цьому зв'язку Р. Циппеліус,

говорячи про тлумачення норми права, зазначив: норми права слід розуміти й уточнювати з огляду на регульовані ними сфери життя [98, с. 143].

Значення конкретизуючих елементів для визначення юридичних фактів фактичної основи доказової презумпції полягає у тому, що вони створюють для структурних елементів доказової презумпції індивідуальні ознаки, впливаючи на їх якість та кількість, що властиво тільки для певної категорії цивільної справи.

Сказане можна проілюструвати зіставленням такого структурного елемента доказової презумпції вини, як факти її спростування у договірних відносинах купівлі-продажу та будівельного підяду, де для порівняння можна взяти ситуацію відповідальності продавця та підрядника за порушення зобов'язання щодо якості продажу товару та якості виконаного замовлення відповідно при наявності гарантійного строку.

Якщо продавець продав покупцю товар неналежної якості, щодо якого було встановлено гарантійний строк, то продавець буде звільнятися від відповідальності при доведенні одного з наступних фактів спростування презумпції вини: 1) недоліки товару виникли після його передачі покупцеві внаслідок порушення ним правил користування товаром; 2) недоліки товару виникли після його передачі покупцеві внаслідок порушення ним правил зберігання товару; 3) дія третіх осіб, що зумовила недоліки товару; 4) дія непереборної сили; 5) наявність випадку (ч. 2 ст. 679 ЦК України). Якщо в об'єкті будівництва після його прийняття замовник виявив дефекти, то підрядник буде звільнятися від відповідальності, якщо доведе один із наступних фактів спростування презумпції вини: 1) дефекти сталися внаслідок природного зносу будівельного об'єкта або його частини; 2) дефекти виникли через неправильність експлуатації об'єкта будівництва; 3) неправильність складених інструкцій із експлуатації об'єкта будівництва, що розроблені самим замовником чи залученими ним іншими особами; 4) дефекти виникли через неналежний ремонт об'єкта, який здійснено самим замовником або залученими ним третіми особами (ч. 2 ст. 884 ЦК України). Отже, зіставлення тільки одного виду юридичного факту доказової презумпції вини — фактів спростування цієї презумпції — показує,

наскільки можуть бути неоднорідними за своїм змістом ці факти й не збігатися між собою у типовій ситуації щодо недотримання якості переданого товару та якості виконаного замовлення.

Таким чином, врахування конкретизуючих елементів для визначення юридичних фактів фактичної основи доказової презумпції буде сприяти їхній індивідуалізації при використанні однієї доказової презумпції у типових цивільних справах.

У ряді випадків конкретизуючі елементи можуть надати інформацію, чи існує взагалі можливість використати у цивільній справі доказову презумпцію. У цьому плані показовими є випадки, коли не використовується доказова презумпція вини.

По-друге, при визначенні юридичних фактів доказових презумпцій слід звернути увагу на те, чи не надала їм норма закону *оціночний характер*, адже у такому разі треба використовувати певні критерії, за якими той чи інший факт із відносин сторін може бути включено у це оціночне поняття.

У судовій практиці використовуються такі доказові презумпції, як презумпція добросовісності та презумпція розумності, де презюмований факт має оціночний характер. Це означає, що дати яке-небудь визначення поняттям “добросовісності” та “розумності”, враховуючи широкий спектр матеріальних відносин, де вони використовуються, просто неможливо, а тому вибір того, *що* треба доказувати, звичайно ускладнюється.

Характерним для доказових презумпцій, де презюмований факт має оціночний характер, є те, що при використанні таких презумпцій на перший план виходить визначення фактів спростування презумпції. Так, аналізуючи презумпції добросовісності та розумності, О. А. Кузнецова слушно відзначила, що судом повинні з’ясовуватися саме недобросовісність та нерозумність, оскільки завдяки дії презумпцій добросовісність та розумність вважається наявною, допоки не буде доказано інше [1, с. 117]. Аналогічної позиції дотримуються інші вчені [174, с. 54].

Для визначення фактів спростування оціночного презюмованого факту (наприклад, добросовісності) слід мати на увазі певний *загальний критерій*, який

дасть можливість із відносин сторін вивести конкретні факти, що можуть бути протиставлені презюмованому факту. О. А. Кузнєцова для презумпції добросовісності пропонує використовувати в якості такого критерію незнання суб'єктом певних обставин [1, с. 122]. І. Е. Берестова цей критерій більш конкретизує: «... особа, яка не знала і не повинна була знати, що набула майно у відчужувача, який не мав права ним розпоряджатися, тобто особа діяла невинно» [175, с. 208]. М. М. Броннікова прямо вказує на складність доказування фактів, виведених щодо цього критерію [44, с. 160-161].

Якщо взяти до уваги конкретизуючі елементи, що повинні сприяти визначенню юридичних фактів доказової презумпції, де презюмований факт має оціночний характер, то в ряді випадків необхідність у використанні загального критерію для визначення фактів спростування презумпції *може відпасти* в силу того, що оціночному поняттю дається легальне визначення. Зокрема, у ст. 1 Закону України “Про рекламу” подано визначення, що таке недобросовісна реклама [176], виходячи з цього, в нормі права дається легальний перелік фактів спростування презумпції добросовісності реклами у відносинах споживачів, держави та рекламодавців, а тому правозастосовчий орган не повинен використовувати загальний критерій визначення фактів спростування оціночного презюмованого факту. Так, позивачка Г. Л. звернулася з позовом до НАСК “О” і газети “ПВ”, вимагаючи виплатити 2 тис. грн. страхової суми та 1 тис. грн. як моральної компенсації. Позивачка вважала, що, оформивши передплату газети “ПВ”, вона є застрахованою в НАСК “О”, бо про це йшлося в рекламному оголошенні. Проте в цьому оголошенні нічого не говорилося про вік застрахованих осіб, а тому це й призвело до введення в *оману* (виділено нами — В. Ф.) позивачки. Виходячи зі встановлених фактів, суд ухвалив задовольнити позов частково: страхову суму не виплачувати (оскільки громадянка не була застрахована відповідно до чинного законодавства), але моральну шкоду виплатити (500 грн. — від НАСК “О” та 100 грн. — від газети “ПВ”) [177].

По-третє, при визначенні юридичних фактів фактичної основи доказової презумпції слід враховувати, що в нормі закону, де вони закріплені, можуть бути

абсолютно визначені структурні елементи доказової презумпції, а можуть бути визначені *відносно*.

Абсолютне визначення юридичних фактів доказової презумпції має місце у тій ситуації, коли норма закону чітко вказує, зі встановленням яких фактів-підстав дії презумпції слід виводити презюмований факт, крім того, має місце чітке визначення презюмованого факту та застережені факти спростування презумпції. Зокрема, презумпція вини батьків за шкоду, яку завдала їх малолітня дитина, містить у собі факти-підстави дії презумпції вини — завдання шкоди їхньою малолітньою дитиною (ч. 1 ст. 1178 ЦК України), презюмований факт — наявність вини в діях батьків (ч. 2 ст. 1166 ЦК України) та факти спростування презумпції — батьки сумлінно здійснювали або не ухилялися від здійснення виховання та нагляду за дитиною (ч. 1 ст. 1178 ЦК України). У цьому випадку можна говорити про пряме закріплення структурних елементів доказової презумпції, причому у повній формі, що для кваліфікації юридичних фактів фактичної основи доказової презумпції має важливе практичне значення, оскільки з очевидністю визначено юридичний склад, із яким пов'язується цивільно-правова відповідальність батьків за шкоду, яку завдали їх малолітні діти.

При абсолютному визначенні юридичних фактів доказової презумпції у нормах закону можливі альтернативні варіанти відображення фактів-підстав дії презумпції та фактів спростування презумпції. Зокрема, ч. 1 ст. 178 КТМ України містить у собі презумпцію відсутності вини перевізника за нестачу товару, де вказуються наступні альтернативні факти-підстави дії цієї презумпції: 1) вантаж прибув у справних суднових приміщеннях, ліхтерах, контейнерах зі справними пломбами відправника; 2) вантаж прибув у цілій і справній тарі без слідів її розпакування у дорозі; 3) вантаж прибув у супроводі провідника відправника або одержувача. Може мати місце також альтернативне перерахування фактів спростування презумпції (ч. 2 ст. 679 ЦК України). Таким чином, альтернативність у формулюванні структурних елементів фактичної основи доказової презумпції дає можливість вибирати з переліку юридичних фактів-підстав дії та фактів спростування презумпції тільки один, як правило, той, встановлення якого для

особи, в інтересах якої така альтернативність передбачена, не буде створювати певних труднощів.

Поряд із абсолютним визначенням юридичних фактів доказової презумпції може мати місце їх відносне визначення, що прямо пов'язано з класифікацією доказових презумпцій на презумпції із визначеними в законі фактами-підставами дії (фактами спростування презумпції) та презумпції з фактами-підставами (фактами спростування презумпції), які конкретизуються за розсудом суду.

Відносне визначення фактів-підстав дії презумпції та фактів спростування презумпції виникає у тій ситуації, коли норма закону не містить у собі повного переліку тих юридичних фактів, із якими пов'язується дія та спростування доказової презумпції. Характерним для такої форми закріплення у нормі закону вищенаведених юридичних фактів доказової презумпції є те, що вказуються відправні юридичні факти, які найбільш часто виникають у судовій практиці, але суд має можливість пов'язати дію чи спростування презумпції з іншим юридичним фактом, що в нормі закону не відображено, але він входить за родовою ознакою у загальний ряд відправних юридичних фактів. Така можливість прямо впливає із положень норм закону. Так, у ч. 1 ст. 146 ЦПК України, де закріплено презумпцію визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза, вказано такі факти-підстави дії презумпції, як "... ухилення особи від подання експертам необхідних матеріалів, документів або *від іншої участі* (курсив наш — В. Ф.) в експертизі".

При відносному визначенні юридичних фактів доказової презумпції для визначення тих юридичних фактів, які є підставою дії презумпції або її спростування, що у нормі права *не відображено*, слід використовувати судовий розсуд. О. О. Папкова, аналізуючи спеціальні обмеження вибору при використанні судового розсуду, вказує, що специфіка застосування ситуаційної відносно-визначеної норми полягає в тому, що вибір проводиться із урахуванням спеціальних умов, які вказано у нормі залежно від конкретної ситуації [106, с. 72]. Законодавець встановлює загальну норму, застосування якої залежить від

конкретної ситуації, але у нормі передбачається основний напрямок регулювання [106, с. 72] (у нашому випадку перераховуються відправні юридичні факти).

Отже, при визначенні юридичних фактів доказової презумпції, що закріплена в ситуаційній правовій нормі, слід враховувати наявність родового юридичного факту, що показуватиме напрямок регулювання (наприклад, ухилення від експертизи — ч. 1 ст. 146 ЦПК України), під який будуть підводитися ті факти з поведінки сторін, що не описані ситуаційною правовою нормою.

По-четверте, при визначенні юридичних фактів доказової презумпції слід врахувати, чи не надана можливістю нормою закону в диспозитивному порядку сторонам усунути необхідність встановлення певного юридичного факту презумпції. Зокрема, якщо аналізувати презумпцію вини виконавця перед замовником у договірних відносинах щодо надання послуг, то виконавець може для звільнення від цивільно-правової відповідальності послатися на такий факт спростування презумпції вини, як непереборна сила, якщо *договором не встановлено інше* (ч. 1 ст. 906 ЦК України). Тому при наявності такої домовленості посилатися на цей факт спростування презумпції вини виконавець не має права, оскільки він взяв на себе зобов'язання нести відповідальність навіть при завданні шкоди внаслідок непереборної сили.

Отже, питання визначення юридичних фактів фактичної основи доказових презумпцій є вкрай актуальним не тільки в теоретичному, але і в практичному плані. Визначення фактів-підстав дії презумпції, презюмованого факту та фактів спростування презумпції безпосередньо пов'язане з категорією “предмета доказування”, де аналіз пояснень сторін щодо характеру та обумовленості їх правовідносин і належне розуміння судом змісту норми права, яка містить презумпцію, виступає джерелом виявлення юридичних фактів фактичної основи доказової презумпції. Визначення юридичних фактів доказової презумпції загалом відбувається таким чином, що й визначення інших фактів предмета доказування, але, попри це, існує специфіка визначення вказаних елементів, врахування якої зумовить правильну кваліфікацію фактів-підстав дії презумпції, презюмованого факту та фактів спростування презумпції.

Якщо визначення юридичних фактів доказових презумпції успішно проведено, то наступним, не менш важливим питанням є їхнє встановлення за допомогою процесуальних засобів доказування.

Визначення та встановлення юридичних фактів доказової презумпції є пов'язаними між собою складовими фактичної частини механізму дії доказової презумпції, що логічно ідуть одна за одною. Адже для того, щоб доказувати певні обставини цивільної справи (в нашому випадку юридичні факти фактичної основи доказової презумпції), спочатку необхідно їх визначити.

Специфіка встановлення юридичних фактів фактичної основи доказової презумпції безпосередньо пов'язана з двома важливими аспектами судового доказування:

- 1) визначення ролі суб'єктів доказового процесу у встановленні юридичних фактів фактичної основи доказової презумпції;
- 2) визначення тих процесуальних засобів судового доказування, за допомогою яких відбувається встановлення юридичних фактів доказової презумпції.

Якщо розгляд цивільної справи відбувається без використання доказової презумпції, то, як правило, суб'єкти доказування обставин цивільної справи визначаються на підставі загального правила розподілу обов'язків доказування, що закріплено у ч. 1 ст. 60 ЦПК України: “кожна сторона зобов'язана довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог і заперечень”.

Використання у цивільній справі доказової презумпції зумовлює перерозподіл обов'язків доказування обставин цивільної справи. Це прямо пов'язано з однією із функцій доказової презумпції.

При аналізі системи юридичних фактів доказової презумпції видно, що факти-підстави дії презумпції та презюмований факт обґрунтовують вимоги того, в інтересах кого побудована презумпція. У той час як факти спростування презумпції обґрунтовують вимоги протилежної сторони справи. Кожна зі сторін повинна доказати факти, що відповідають її інтересам, окрім презюмованого факту, — тут спрацьовує презумпція, що перерозподіляє обов'язок доказування

цього факту. У контексті сказаного Р. Циппеліус говорить про т. з. “операційні правила”, які містяться у нормах цивільного права й визначають, хто відповідальний за доведення тих чи інших обставин [98, с. 138].

Отже, використання у цивільній справі доказової презумпції дійсно позначається на специфіці визначення суб’єктного складу у встановленні юридичних фактів доказової презумпції порівняно з тими випадками, коли доказова презумпція у справі не використовується. Перерозподіл обов’язків доказування презюмованого факту створює правові наслідки для обох сторін: одна звільняється від його доведення, а інша — несе тягар його неспростування.

Стосовно ролі суду, який також виступає суб’єктом судового доказування, то він однаковою мірою повинен сприяти обом сторонам у рамках цивільного процесуального законодавства щодо доказування юридичних фактів доказової презумпції (сприяти у витребуванні доказів, надавати доручення щодо збирання доказів, проводити забезпечення доказів, викликати свідків тощо). У цьому відношенні жодної специфіки не спостерігається, адже правило щодо перерозподілу обов’язків доказування сформульовано тільки стосовно сторін цивільного процесу. Але разом з тим, суд повинен враховувати такий перерозподіл обов’язків доказування між сторонами, оскільки у рішенні суду він повинен дати свій висновок стосовно доведення чи недоведення презюмованого факту в силу дії доказової презумпції відносно сторін справи. Неврахування судом такого перерозподілу в силу дії доказової презумпції може сторонам дорого коштувати, якщо суд буде вимагати від особи, в інтересах якої передбачено презумпцію доведення презюмованого факту.

Встановлення юридичних фактів фактичної основи доказової презумпції відбувається за допомогою доказів, які повинні зібрати та подати до суду сторони цивільної справи, відповідно до того, хто з них які факти доказової презумпції повинен довести чи оспорити. Отже, докази виступають саме тими процесуальними засобами, що повинні встановити юридичні факти фактичної основи доказової презумпції. Цей висновок підтверджується поширеним положенням у теорії цивільного процесу про судові докази як процесуальні засоби

встановлення обставин справи, що виконують інформаційну функцію, оскільки вони відображають факти реальної дійсності [145, с. 12-13; 18, с. 73].

Жодної особливості стосовно встановлення юридичних фактів матеріально-правового характеру фактичної основи доказової презумпції порівняно із встановленням інших аналогічних фактів предмета доказування немає. Всі вони можуть бути встановлені тим колом доказів, які передбачено у ч. 1 ст. 57 ЦПК України, з дотриманням правил належності та допустимості доказів. Також діють загальні правила стосовно збору, дослідження та оцінки таких доказів. А тому немає сенсу загострювати увагу на висвітленні цих питань стосовно встановлення юридичних фактів фактичної основи доказової презумпції з матеріальними фактами-підставами дії.

Проте встановлення юридичних фактів доказової презумпції з процесуальними фактами-підставами дії має свою особливість, яка виражається у тому, що певні юридичні факти доказової презумпції встановлюються не за допомогою традиційних засобів доказування, що передбачено у ч. 2 ст. 57 ЦПК України.

Так, доказова презумпція визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза (ч. 1 ст. 146 ЦПК України), містить у собі такі юридичні факти:

1) фактами-підставами дії виступають факт ухилення особи від експертизи та факт неможливості провести експертизу без особи іншим чином;

2) презюмований факт у нормі права не визначено, але він має матеріально-правовий характер, бо ним є певна обставина з матеріальних відносин сторін, встановлення якого вимагає діяльності експерта;

3) факти, що спростовують презумпцію, теж у нормі права не виділяються, але ними можуть бути факти двоякого роду: а) одні факти можуть бути направлені на доведення добросовісності поведінки сторони, а відтак вважати її поведінку ухиленням від експертизи неможливо; б) інші факти можуть стосуватися безпосереднього заперечення презюмованого факту.

Насамперед слід відзначити, що специфіка доказування стосується тільки одного виду юридичного факту цієї презумпції: фактів-підстав її дії. Презюмований факт, у силу його припущення, не встановлюється, а факти спростування презумпції встановлюються у звичайному порядку за допомогою передбачених судових доказів.

При аналізі юридичних фактів доказової презумпції визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза, вказувалося, що факти-підстави дії цієї презумпції умовно можна поділити на дві групи: суб'єктивні та об'єктивні. Суб'єктивні факти-підстави дії пов'язано саме з недобросовісною поведінкою сторони: ухилення особи від неподання експертам необхідних матеріалів, документів або від іншої участі в експертизі. Причому недобросовісна поведінка сторони при ухиленні може бути активна, тобто вчинення дій, спрямованих на затягування судового процесу (так, з метою ухилення від експертизи сторона може подати суду неправдиві документи про відсутність у неї витребуваних письмових чи речових доказів, про її перебування у відрядженні чи на лікуванні), та пасивна, яка полягає в утриманні від вчинення процесуальних дій (ігнорування судових повісток про її явку в експертні установи, неподання експертам необхідних матеріалів чи документів). Об'єктивні факти-підстави дії презумпції визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза, стосуються можливості чи неможливості проведення цієї експертизи, незважаючи на поведінку особи, яка ухиляється.

Специфіка встановлення стосується як суб'єктивних, так і об'єктивних фактів-підстав дії цієї доказової презумпції.

Якщо суб'єктивні факти-підстави дії виражаються у формі активної поведінки, то вони доказуються у загальному порядку, оскільки до відома суду доводяться певні обставини, що повинні пояснити неявку сторони для проведення експертизи, а це може бути підтверджено звичайними доказами у справі. Але при пасивній поведінці особи щодо ухилення від участі в експертизі цей об'єктивний факт-підстава дії може встановлюватися за допомогою процесуальної презумпції неповажності причин неявки. Так, якщо ухилення від участі в експертизі

проявилось в ігноруванні судової повістки про виклик, якою особа викликала для проведення експертизи, то *виходять з того*, що причина неявки була неповажною, якщо особа була належним чином повідомлена про час і місце проведення експертизи (ст. 76 ЦПК України) і від цієї особи не надійшло жодних відомостей про причини неявки (ст. 169 ЦПК України). У цій ситуації суд не повинен з'ясовувати причину неявки, а виходити з того, що вона є неповажною.

Процесуальна презумпція неповажності причин неявки фактами-підставами своєї дії має факт належного інформування особи про явку для проведення судової експертизи (як правило, підтверджується цей факт розпискою про одержання судової повістки про виклик — ч. 1 ст. 76 ЦПК України) та факт відсутності інформації про причини неявки від цієї особи (якщо експертиза проводиться у залі суду, то про наявність чи відсутність такої інформації суд інформує секретар судового засідання — ч. 2 ст. 163 ЦПК України, а якщо в експертній установі, то цю інформацію суду доповідає її керівник у письмовій формі — п. 4.3 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень [178]). Деякі науковці обмежують факти-підстави дії процесуальної презумпції неповажності причин неявки тільки фактом належного інформування [2, с. 57], що є неприпустимим, виходячи з аналізу положень ст. 169 ЦПК України.

При встановленні вище вказаних фактів-підстав дії процесуальної презумпції презюмується факт неповажності причини неявки, який *встановлює* факт ухилення від участі в експертизі. Особі, що не з'явилася до суду, надається можливість доказати добросовісність своєї поведінки через посилання на факт поважної причини неявки до суду та його встановлення за допомогою доказів у загальному порядку.

Отже, за допомогою процесуальної презумпції неповажності причин неявки встановлюється наявність одного з фактів-підстав дії доказової презумпції визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза. Як видно, встановлення факту ухилення від проведення експертизи у формі ігнорування судової повістки про виклик не пов'язано із дослідженням судових доказів. Тому

процесуальним засобом, який використовується у цій ситуації для встановлення факту ухилення від участі в експертизі, виступає процесуальна презумпція.

Об'єктивні факти-підстави дії презумпції визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза, теж встановлюються не за допомогою судових доказів. У ст. 146 ЦПК України абсолютно не вирішується питання про те, яким чином суд повинен встановити факт неможливості проведення експертизи без особи, яка ухиляється. Адже наявність цього факту поряд з фактом ухилення дає підстави використати доказову презумпцію, визначену в ст. 146 ЦПК України.

Вважаємо, що встановлення цього виду факту повинно бути пов'язано з консультацією судді з експертом, який може констатувати, що, незважаючи на відмову особи від участі в проведенні експертизи, існує можливість її проведення іншим чином.

Необхідність консультації суду з експертом для встановлення об'єктивного факту-підстави дії описуваної презумпції є очевидною, оскільки тільки експерт, якому доручили проведення експертизи, може мати спеціальні знання щодо можливих варіантів проведення дослідження, незважаючи на ухилення сторони від експертизи. Усе це пов'язано із гносеологічними межами застосування судової експертизи [105, с. 100-101]. Сказане також підтверджується деякими положеннями відомчого нормативного акту. Так, у п. 3.5 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень зазначається, що у виняткових випадках, коли об'єкт дослідження не може бути представлений експертові, експертиза може проводитись за фотознімками та іншими копіями об'єкта, його описами та іншими матеріалами, доданими до справи в установленому законом порядку.

Якщо експерт підтвердить неможливість іншого проведення експертизи без участі особи, яка ухиляється, то виникає практичне питання: яким чином це підтвердження повинно бути оформлене? Точніше: у якій *процесуальній формі* повинен бути закріплений даний факт? Навряд чи мова йде про висновок експерта, адже останній не повинен своїм змістом вирішувати процесуальні (службові) питання щодо можливості проведення чи не проведення судової експертизи. В

Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень у п. 2.1.4 вказується, що експерт повинен з'явитися за викликом органу, що призначив експертизу, для надання *роз'яснень* (виділено нами — В. Ф.) з приводу причин повідомлення про неможливість проведення судової експертизи. Якщо експерт у формі роз'яснень інформує суд про причини неможливості проведення експертизи, то такі ж роз'яснення повинні експертом надаватися суду щодо можливості чи неможливості проведення судової експертизи без особи, яка ухиляється. Але роз'яснення експерта, що не пов'язані з його висновком, не можуть розглядатися судовими доказами, виходячи з положення ч. 2 ст. 57 та ч. 2 ст. 189 ЦПК України.

Певною мірою роз'яснення експерта стосовно можливості чи неможливості проведення судової експертизи без участі особи, яка ухиляється, нагадує висновок спеціаліста, що залучається у процес для надання консультацій під час вчинення процесуальних дій. Він, як відомо, не є доказом. Але навряд чи таке просте вирішення питання обґрунтовано, бо не можна змішувати в одній особі, яка сприяє розгляду справи, різні процесуальні фігури.

У теорії цивільного процесу, говорячи про судові пізнання, розрізняють опосередковане та безпосереднє пізнання судом обставин справи. Причому безпосереднє пізнання встановлює факти, які здійснюються тепер і можуть судом сприйматися безпосередньо. У той час як опосередковане пізнання стосується фактів, що мали місце в минулому [64, с. 38-39]. У формі безпосереднього пізнання судом пізнається більшість процесуально-правових фактів, що відбуваються під час процесу розгляду справи й сприймаються судом безпосередньо. Вони є очевидними і в більшості випадків не потребують доказування, а звідси обґрунтованість судових рішень на їх підставі не повинна викликати сумнівів [64, с. 39]. У ряді випадків процесуально-правові факти пізнаються опосередковано, але його етапом є безпосереднє сприйняття судом цього факту. Наприклад, факт перебування сторони у відрядженні як підстави для зупинення провадження у справі повинен підтверджуватися доказом.

Стосовно встановлення факту неможливості проведення експертизи при ухиленні особи, то не можна сказати, що цей процесуально-правовий факт суд сприймає безпосередньо, адже у нього немає спеціальних знань, щоб це з'ясувати. Такий факт безпосередньо сприймає судовий експерт, виходячи з власних знань щодо рівня розвитку відповідної галузі знань та її практичної можливості. Після чого така доказова інформація доводиться безпосередньо до суду, який призначив експертизу, у формі роз'яснення.

Вважається, що роз'яснення експерта стосовно неможливості проведення експертизи може бути подано в усній чи письмовій формі. У першому випадку його необхідно зафіксувати в журналі судового засідання, а в другому — приєднати до справи. Навіть якщо роз'яснення експерта щодо неможливості проведення експертизи дається в письмовій формі, неможна цей документ вважати письмовим доказом у справі, оскільки за допомогою експерта формується тільки один засіб доказування — висновок експерта (ч. 3 ст. 53 ЦПК України).

Отже, встановлення факту неможливості проведення експертизи без участі особи, яка від неї ухиляється, відбувається теж не за допомогою засобів доказування, бо вважати роз'яснення експерта щодо цього факту ним неможливо. Таким чином, як суб'єктивний факт (при вище вказаних умовах), так і об'єктивний факт як підстава дії доказової презумпції визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза, встановлюються не за допомогою передбачених засобів доказування, а за допомогою інших процесуальних засобів. У чому й полягає специфіка доведення фактів-підстав дії доказової презумпції, зафіксованої у ст. 146 ЦПК України.

Особливість процесуальних засобів доказування вказаних суб'єктивних та об'єктивних фактів-підстав дії доказової презумпції також показує специфіку суб'єктного складу щодо встановлення цього факту. Так, факт ухилення від участі в експертизі може бути успішно доказано стороною, але у встановленні факту неможливості іншого проведення судової експертизи не бере жодної участі сторона, в інтересах якої передбачена презумпція.

Отже, доказування юридичних фактів доказової презумпції з процесуальними фактами-підставами дії дійсно має своєрідну специфіку, яка не вписується у загальні положення щодо доказування матеріально-правових фактів доказових презумпцій. Така специфіка полягає у тому, що для встановлення беруться до уваги не судові докази як традиційні процесуальні засоби встановлення обставин цивільної справи, а інші процесуальні засоби: процесуальна презумпція та роз'яснення експерта, які назвати судовими доказами аж ніяк не можливо. Крім того, особливість доказування фактів-підстав дії доказової презумпції визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза, показує, що сторона, в інтересах якої побудована дана презумпція, бере участь у доказуванні не всіх фактів-підстав дії вказаної презумпції.

3.3. Відображення доказових презумпцій у правозастосовчих актах цивільного процесу

Розгляд будь-якої цивільної справи завершується винесенням судового рішення, яке виражене в письмовій формі волевиявленням суду щодо питань факту та права як органу державної влади [164, с. 351]. Судове рішення як узагальнююча назва правозастосовчого акту у цивільному процесі ухвалюється в двох формах: рішення та ухвала (ч. 1 ст. 208 ЦПК).

Якщо говорити про відображення доказових презумпцій у правозастосовчих актах судів у цивільних справах, то це питання необхідно розглядати у трьох напрямках:

- 1) у яких процесуальних документах відбувається відображення доказової презумпції;
- 2) у яких формах має місце відображення доказової презумпції;
- 3) які основні проблеми виникають у судовій практиці стосовно відображення доказових презумпцій у правозастосовчих актах у цивільній справі.

Процесуальна фіксація доказової презумпції. Відображення доказових презумпцій відбувається тільки в тих процесуальних документах, якими

завершується розгляд цивільної справи. Якщо мова йде про суд першої інстанції, то доказові презумпції відображаються тільки у його рішеннях, оскільки саме ними вирішується цивільна справа по суті, у той час як ухвала суду вирішує окремі питання, що виникають у процесі розгляду справи або завершує розгляд справи без вирішення її по суті.

Якщо говорити про вищестоящі судові інстанції, то доказові презумпції відображаються у двох процесуальних документах: ухвалі або рішенні.

Можливість відображення у рішеннях суду вищестоящих судових інстанцій доказової презумпції пов'язано з їх компетенцією щодо ухвалення нового рішення у справі по суті позовних вимог (п. 2 ч. 1 ст. 307 та п. 5 ч. 1 ст. 336 ЦПК України). Тому, приймаючи нове рішення у справі, суд апеляційної чи касаційної інстанції дає свою оцінку щодо використання у цивільній справі доказової презумпції, яка може не збігатися з оцінкою нижчестоящих судів, що, звичайно, відобразиться на суті вирішуваного спору. Зокрема, це підтверджується цивільною справою, рішення у якій залежало від правильного використання доказової презумпції недостовірності негативної інформації, яка поширена про особу (ст. 277 ЦК України) [179]. Якщо аналізувати цю справу, видно, що позиція суду апеляційної інстанції не збіглася з позицією суду першої інстанції щодо встановлення фактів-підстав дії вказаної презумпції. Помилка суду першої інстанції зводилася до того, що він не зміг із відносин сторін вивести (визначити) ті факти об'єктивної реальності, що мають ознаки юридичних фактів-підстав дії вказаної презумпції відповідно до аналізу ст. 277 ЦК України. Внаслідок цього виявлені та встановлені конкретні факти не можна було зіставляти з абстрактними фактами, що описані в нормі права, яка містить доказову презумпцію.

Описуючи фактичну частину механізму дії доказової презумпції, вказувалося, що одним із складних завдань правосуддя є визначення тих обставин ситуації, що попадають під юридичний склад тієї норми права, яка регулює відносини між сторонами. Якщо відбулася помилка, то весь доказовий процес щодо встановлення необхідних обставин справи піде хибним шляхом, що і позначилося на позиції касаційної інстанції, яка зробила висновок про

необґрунтованість рішення суду першої інстанції та ухвали суду апеляційної інстанції.

Відображення доказової презумпції в ухвалі суду вищестоящої інстанції обумовлено також повноваженням апеляційної чи касаційної інстанції дати оцінку фактичній та/або правовій стороні справи, яка була розглянута у суді нижчестоящої інстанції, виходячи з тих меж розгляду справи, що передбачена у ст.ст. 303 та 335 ЦПК України. Якщо брати до уваги ці повноваження, то суди апеляційної чи касаційної інстанції можуть прийняти ухвалу, в якій міститиметься оцінка діям судів нижчестоящих інстанцій стосовно використання доказової презумпції у справі. Це положення підтверджується судовою практикою. У грудні 2005 р. І. В. звернувся до Оболонського районного суду м. Києва з позовом до І. О., третя особа — БТІ, про визнання права приватної власності на квартиру, посилаючись на те, що ця квартира хоча й була придбана ним під час шлюбу з відповідачкою, однак за рахунок його власних дошлюбних коштів, отриманих від продажу іншої квартири, яка належала йому на праві приватної власності [180]. При оцінці використання доказової презумпції права спільної сумісної власності на майно подружжя, яка закріплена у ч. 2 ст. 60 СК України, ухвалою суду касаційної інстанції була дана оцінка діям судів першої та апеляційної інстанції стосовно встановленості фактів спростування цієї презумпції: факту належності спірної квартири на праві приватної власності позивачу І. В. Зокрема, судом першої та апеляційної інстанції не були взяті до уваги такі докази у справі, що не підтверджують належність спірної квартири на праві приватної власності позивачу І. В. Крім того, цими судами не було враховано позицію відповідача, оформлену зустрічним позовом, щодо належності спірної квартири подружжю на праві спільної сумісної власності. Вважаючи, що факти спростування цієї презумпції є встановленими, суд першої та апеляційної інстанції взяв їх в обґрунтування судового рішення, але з такими висновками касаційна інстанція не погодилася. Отже, помилковість суду першої та апеляційної інстанції щодо встановленості фактів спростування доказової презумпції права спільної сумісної власності на майно подружжя зумовило нез'ясування дійсного характеру правовідносин сторін

та вибір не тієї правової норми для вирішення справи. У кінцевому результаті це призвело до неправильного її вирішення, а тому ухвалою касаційної інстанції справа була спрямована на повторний розгляд.

Слід відзначити, що ухвала судів вищестоящої інстанції, якою закривається провадження у справі або залишається заява без розгляду, не пов'язана з відображенням доказової презумпції, оскільки встановлювані підстави для винесення цих ухвал абсолютно не пов'язані з юридичними фактами фактичної основи доказової презумпції.

Форма відображення доказової презумпції в правозастосовчих актах.

Форма відображення доказової презумпції показує, які саме аспекти використання доказової презумпції у цивільній справі знайшли своє відображення в правозастосовчих актах. Відображення доказових презумпцій у рішеннях та ухвалах судів у цивільних справах може відбуватися у декількох формах.

Перша форма пов'язана зі структурними елементами доказової презумпції і стосується формування висновків суду щодо юридичних фактів фактичної основи доказової презумпції. Причому висновки суду будуть проводитися щодо визначення цих юридичних фактів та стосовно їх встановлення за матеріалами цивільної справи. Це одна з найбільш очевидних форм відображення доказових презумпцій у судових рішеннях, оскільки при вирішенні цивільної справи по суті повинна бути вирішена фактична сторона цієї справи. Якщо у справі використовується доказова презумпція, то суд не може своєю увагою оминати систему юридичних фактів фактичної основи доказової презумпції.

У цьому зв'язку показовою є цивільна справа, розглянута апеляційною інстанцією, де мало місце одночасне використання доказової презумпції вини та презумпції правомірності вчиненого правочину. Так, у квітні 2005 року приватний підприємець (ПП) звернувся до Київського районного суду м. Полтави з позовом про стягнення збитків, завданих несплатою за договором надання послуг на дії з нерухомістю. У вересні 2005 року відповідачі звернулися до суду із зустрічним позовом про визнання недійсним цього договору [181]. Аналіз цієї справи показує, що позивач обґрунтовував свої вимоги із посиланням на юридичні факти-підстави

дії презумпції вини: неправомірна поведінка (невиконання фінансового зобов'язання за договором надання послуг), збитки (невплата 2 % винагороди від вартості будинку позивачці за умовами даного договору), причинний зв'язок між невиконанням грошового зобов'язання за договором та збитками, які настали внаслідок цього в сторони договору. Відповідальність по даному договору настає за наявності вини. Подавши зустрічний позов про визнання договору недійсним, в інтересах позивача почала діяти ще одна презумпція — презумпція правомірності укладеного правочину. Суд першої інстанції прийшов до висновку, що презумпції залишилися неспростовними, а тому він задовольнив первісний позов та відмовив у задоволенні зустрічного позову. Апеляційна інстанція не піддавала сумнівам висновок суду щодо презумпції правомірності укладеного правочину (як зазначалося: матеріали справи не містять доказів недійсності даного договору), але вона переглянула рішення щодо встановленості фактів-підстав дії презумпції вини: зокрема, апеляційна інстанція не погодилась із висновком щодо встановлення факту неправомірної поведінки відповідачів (у силу того, що договір сторонами був розірваний, а будинок не був у базі даних ПП. та не з її ініціативи оглядався). Відсутність даного факту не дає підстави використовувати презумпцію вини, а тому відбулось відмова у задоволенні позовних вимог за первісним позовом.

Друга форма відображення доказових презумпцій у рішеннях судів пов'язана з функціями презумпцій. Одна з найбільш наочних функцій доказових презумпцій є функція перерозподілу обов'язків доказування обставин цивільної справи між сторонами. Як правило, ця функція судами, що вирішують цивільні справи, розуміється належним чином. Але у судовій практиці України мають місце випадки, коли вищестоящі інстанції вказують судам нижчестоящих інстанцій на необхідність дотримання цієї функції. У цьому відношенні показовою є цивільна справа, розглянута Верховним Судом України. Так, у листопаді 2001 р. М. звернулася до суду із позовом до ТОВ "В" та АСТВТ "Б" про відшкодування матеріальної та моральної шкоди, мотивуючи вимоги тим, що 24.08.2001 р. на екстрім-атракціоні "Шок", який належить ТОВ "В", здійснила стрибок із банжі-

тросом з висоти 40 м., під час якого вдарилась обличчям об воду. Позивачка просила стягнути завдану майнову шкоду в сумі 1 тис. 449 грн. та моральну шкоду — 40 тис. грн. Суди першої та апеляційної інстанцій у задоволенні позову відмовили, оскільки вину відповідача не було встановлено. Касаційна інстанція направила справу на новий розгляд та вказала, що норми матеріального права містять вказівку про *перерозподіл обов'язку доказування* (виділено нами — В. Ф.), де *припускається наявність вини* (виділено нами — В. Ф.) заподіювача шкоди, доки він не доказав інше [87].

Таким чином, належне розуміння функції перерозподілу обов'язків доказування обставин цивільної справи, де використовується доказова презумпція, дасть змогу суду чітко визначитися з тим, хто які обставини повинен встановлювати та покласти на цю особу відповідальність у зв'язку з їх недоведенням. Це також не буде давати підстави вищестоящому суду вказувати нижчестоящим судам, які обставини справи сторони повинні були встановлювати в силу дії доказової презумпції. Як зазначається у правовій літературі, правильний розподіл обов'язків доказування допомагає суду з високим ступенем вірогідності встановити відповідність дійсності презюмованих фактів, в той час, як безпідставний відступ від закріплених у законі презумпцій, як правило, призводить до судових помилок і порушення прав осіб, які беруть участь у справі [161, с. 171].

Третя форма відображення доказових презумпцій у судових рішеннях пов'язана з ознаками доказових презумпцій, точніше, ознаками їх правової сторони. Одною з важливих ознак правової сторони доказових презумпцій є ознака нормативності, що надає їм обов'язковий характер. Якщо у справі встановлено факти-підстави дії доказової презумпції, то суддя повинен використати презумпцію при незапереченні презюмованого факту іншими доказами у справі. Так, рішенням Феодосійського міського суду від 21.04.2005 р. був задоволений позов М. до К. про встановлення батьківства та стягнення аліментів. Апеляційний суд Автономної Республіки Крим рішенням від 28.11.05 р. рішення місцевого суду скасував та ухвалив нове рішення про відмову в позові.

Розглядаючи касаційну скаргу позивачки М., касаційна інстанція в роботі апеляційної інстанції знайшла численні порушення норм процесуального права, одне з яких виразилося у неправильному застосуванні ст. 146 ЦПК України, яка дає можливість використати доказову презумпцію визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза. В ухвалі касаційної інстанції, якою справа була направлена на новий розгляд до апеляційного суду, вказується: *“апеляційний суд ... своїх обов’язків, визначених законом, належним чином не виконав”* (курсив наш — В. Ф.) [143].

Отже, як видно з аналізу справи, обов’язок суду апеляційної інстанції використати доказову презумпцію, як це вимагає норма права, при ухиленні відповідача від експертизи (ч. 1 ст. 146 ЦПК України) чи постановити ухвалу про примусовий привід відповідача для проведення експертизи (ч. 2 ст. 146 ЦПК України), не було виконано.

Основні проблеми відображення доказових презумпцій у правозастосовчих актах, що виникають у судовій практиці України. Одним із найбільш важливих питань судової практики у відображенні доказової презумпції в правозастосовчих актах суду є питання вмотивованості висновків суду щодо юридичних фактів фактичної основи доказової презумпції.

Як вказується у правовій літературі, рішення суду в цивільних справах повинно бути законним та обґрунтованим, оскільки тільки тоді суд може правильно вирішити спір і тим самим захистити права сторін [182, с. 9]. Законним вважається таке рішення суду, що характеризується правильним застосуванням норм матеріального та процесуального права судом при розгляді справи. Обґрунтованим буде вважатися таке рішення суду, яке повністю відображає обставини, що мають значення для даної справи, а висновки суду щодо встановлених обставин і правових наслідків є вичерпаними, відповідають дійсності і підтверджуються достовірними доказами, дослідженими в судовому засіданні [183, с. 195-200]. Слід вказати, що існує легальне визначення вимог законності та обґрунтованості судового рішення у справі (ст. 213 ЦПК України).

У наукових джерелах вказується, що цивільні процесуальні норми більшості країн зобов'язують суд мотивувати свої постанови; у ряді країн вмотивованість вказана як принцип цивільного процесу [106, с. 57].

Якщо аналізувати ст. 215 ЦПК України, яка розкриває зміст рішення суду, то у п. 3 цієї статті зазначається, що у мотивувальній частині має бути відображено: 1) мотиви, з яких суд вважає встановленими наявність або відсутність фактів, що обґрунтовують вимоги чи заперечення; 2) мотиви, з яких суд бере до уваги чи відхиляє докази; 3) мотиви, з яких суд застосовує зазначені у рішенні нормативно-правові акти. В іншій статті ЦПК України (ст. 210) більш у загальній формі вимагається мотивування висновків суду при прийнятті ухвал. Аналогічні положення вміщено в п. 6 Постанови Пленуму Верховного Суду України “Про судові рішення”, хоч і розкриваються не через “мотивування висновків суду” [184].

Отже, виходячи з аналізу чинного законодавства та узагальнення судової практики України, обґрунтованим буде вважатися таке рішення суду, де вмотивовується встановленість юридичних фактів та вмотивовується оцінка доказів у справі. Як зауважують науковці, обґрунтованість судового рішення передбачає наявність своєрідної тріади: обставини, докази та висновки [185, с. 346]. У той час як умотивованість вибору правової норми належить до вимог законності судового рішення.

Якщо у цивільній справі використовується доказова презумпція, то, беручи до уваги фактичну сторону справи, суд повинен вмотивовувати встановленість юридичних фактів фактичної основи доказової презумпції та вмотивовувати оцінку доказів, спрямованих на підтвердження таких фактів. З правового боку справи суд повинен умотивовувати вибір правової норми, яка закріплює у собі доказову презумпцію.

Найважливішою проблемою судової практики України у відображенні доказових презумпцій в правозастосовчих актах, як вище було зазначено, є проблема вмотивованості висновків суду щодо юридичних фактів фактичної основи доказової презумпції. Проте мова йде не про всі факти доказової

презумпції, а тільки про один із них: презюмований факт. Дане питання можна розглядати у двох напрямках:

- 1) умотивованість висновків суду щодо встановлення презюмованого факту оціночного характеру;
- 2) умотивованість висновків суду щодо встановлення презюмованого факту, який абсолютно визначений у нормі права.

Умотивованість висновків суду щодо встановлення презюмованого факту оціночного характеру вимагає використання судового розсуду, де у рішенні суду повинно міститися пояснення, з яких мотивів суд виходив, роблячи вибір, при вирішенні правового питання. Судова практика показує, що часто суди такого пояснення не дають. У цьому відношенні показовим є цивільні справи про відшкодування моральної шкоди, грошовий розмір якої згідно зі ст. 23 ЦК України повинен визначатися з урахуванням багатьох факторів, у тому числі виходячи з вимог *розумності*.

Так, у вересні 2000 р. П. звернувся до Подільського районного суду м. Києва із позовом до Б. про відшкодування матеріальної та моральної шкоди, оскільки внаслідок дорожньо-транспортної пригоди було пошкоджено його автомобіль. Розглядаючи дану справу, суд касаційної інстанції вказав, що, визначаючи розмір відшкодування моральної шкоди, суд повинен наводити у рішенні відповідні *мотиви* (виділено нами — В. Ф.). Заявляючи позовні вимоги про відшкодування моральної шкоди у розмірі 10 тис. грн., позивач не зазначив, із яких *міркувань* (виділено нами — В. Ф.) він виходив, визначаючи розмір відшкодування. У матеріалах справи відсутні будь-які докази, що підтверджують зазначені вимоги позивача. Суд, задовольняючи позов у цій частині частково — у розмірі 5 тис. грн., також не навів жодних *мотивів* (виділено нами — В. Ф.) свого висновку. Виходячи з цієї аргументації, касаційна інстанція скасувала рішення та ухвалу нижчестоящих інстанцій у частині задоволення позову про відшкодування моральної шкоди та направила справу на новий розгляд [186].

Отже, аналіз цієї справи показує, що ні позивач, ні суди першої та апеляційної інстанції не вмотивовували свої висновки щодо розміру грошового

відшкодування за завдану моральну шкоду, в тому числі, включаючи вимогу розумності при її визначенні. Використовуючи фактор розумності у справах про відшкодування моральної шкоди, не можна обмежуватися тільки простим посиленням на нього у судовому рішенні, як це має місце у судовій практиці, не тільки нижчестоящих, але й вищестоящих інстанцій [187], бо у такому разі взагалі зі змісту судового рішення не видно ходу міркування суддів стосовно збільшення чи зменшення розміру відшкодування моральної шкоди саме щодо цього юридичного факту. Адже, як вказується, розумність як обмеження судового розсуду полягає у виборі декількох варіантів можливостей, де суд використовує об'єктивні стандарти, точніше, еталонну діяльність об'єктивної людини [106, с. 179], а тому судом повинні бути вказані мотиви, відповідно до яких була визначена сума відшкодування [106, с. 184].

Ще до набрання чинності Цивільним кодексом України 2003 р. окремі науковці вказували на можливість некваліфікованого вирішення цивільних справ, де повинна використовуватися категорія розумності, бо немає обґрунтованих підходів встановлення нерозумної поведінки особи, а вирішення цього питання віддається на відкуп судового розсуду [174, с. 55]. Вважаємо, що проблема полягає не стільки у відсутності науково обґрунтованих підходів щодо визначення нерозумної поведінки особи, скільки у недостатньому рівні правосвідомості окремих суддів, що мають труднощі з визначенням фактів спростування презумпції розумності, а посилаються на неї тільки як на просту формальність. Правильно відзначають дослідники, що при використанні оціночного поняття правозастосовчий орган спочатку встановлює конкретні обставини, а вже потім вирішує для себе, чи підходять вони в те родове поняття, що позначене оціночною категорією [188, с. 104].

Р. Циппеліус вказував, що у момент видання закону часто немає відомостей про майбутні ситуації й неможливо спрогнозувати їхні особливості та обставини, які їх супроводжуватимуть [98, с. 148-149]. Тому законодавець після визначення більш конкретних обставин та їх описування у відповідних складах конкретних норм уповноважує орган влади приймати рішення із урахуванням усіх важливих

особливостей кожної конкретної ситуації [98, с. 149]. Стосовно, наприклад, презумпції розумності, як вказується, ця категорія закріплюється у законодавстві на випадок невизначеності поведінки суб'єкта у тих чи інших конкретних обставинах [106, с. 180]. Тому вмотивованість рішення суду, де відображаються презюмовані факти оціночного характеру, повинна спиратися на конкретні факти, з відносин сторін та враховувати інші обставини, у яких розвивалися ці відносини, що в сукупності даватиме можливість зробити вибір вирішення правового питання (наприклад, дотримання розумних строків).

Отже, умотивованість встановлення презюмованих фактів оціночного характеру повинна базуватися на чітких об'єктивних критеріях, що має знайти своє відображення у тексті правозастосовчого акту у цивільній справі. Якщо вказівка на ці критерії не буде зроблена і така ситуація буде часто мати місце у судовій практиці, то це призведе тільки до спотворення самої доказової презумпції, яке проявиться у тому, що на неї будуть посилалися тільки формально, бо цього вимагає застосовувана правова норма. Говорячи про невмотивоване використання доказової презумпції добросовісності, О. В. Баулін вказував, що краще взагалі обійтися без використання презумпції, ніж використовувати її таким чином [14, с. 234].

Якщо говорити про умотивованість висновків суду про встановлення презюмованого факту, що абсолютно визначений у нормі права, то тут криється проблема іншого характеру. Доволі часто у цивільних справах, де використовується доказова презумпція вини, умотивованість рішення суду про встановлення вини будується таким чином, що складається враження, нібито цей факт необхідно встановлювати за допомогою доказів, а не виводити на підставі встановлення фактів-підстав дії цієї презумпції. Така ситуація притаманна як для судів першої інстанції, так і для судів вищестоящих інстанцій, які інколи прямо вказують на необхідність встановлення цього презюмованого факту. Так, у квітні 2002 р. Ш. звернувся до Фрунзевського районного суду м. Харкова з позовом до М. про відшкодування моральної шкоди, посилаючись на те, що 26.06.2001 р. його покусали бджоли відповідача, внаслідок чого він перебував на стаціонарному

лікуванні й переніс фізичні та моральні страждання. Перша інстанція у задоволенні позову відмовила, але апеляційна частково задовольнила. Розглядаючи цю справу, касаційна інстанція вказала, що суд у рішенні зобов'язаний зазначити про *доведеність чи недоведеність фактів* (виділено нами — В. Ф.), з якими закон пов'язує наявність або відсутність правовідносин. Зокрема, суд у рішенні не зазначив, якими саме неправомірними діями відповідача позивачеві була завдана моральна шкода та *чим підтверджується вина М.* (виділено нами — В. Ф.) [189]. Аналіз цієї справи показує, що суд касаційної інстанції, скасовуючи рішення судів нижчестоящих інстанцій, вказав на недоведеність ряду юридичних фактів, у тому числі й вини. Оскільки в ст. 440¹ ЦК України (1963 р.) містилася доказова презумпція вини (новий ЦК України про неї говорить у ст.ст. 614, 1167), то вказувати у своїй ухвалі на необхідність підтвердження вини касаційна інстанція не повинна була. Їй необхідно було акцентувати увагу судів нижчестоящих інстанцій на необхідність встановлення фактів-підстав дії цієї презумпції, а потім виходити із припущення про вину заподіювача моральної шкоди, якщо відсутні факти її спростування.

Отже, врахування функції перерозподілу обов'язків доказування обставин справи при умотивованості встановлення чи невстановлення презюмованого факту має важливе значення, оскільки буде показувати, якими способами суд повинен оперувати, роблячи висновок про встановлення юридичних фактів фактичної основи доказової презумпції. Факти-підстави дії презумпції та факти спростування презумпції повинні встановлюватися за допомогою доказів, а презюмований факт повинен виводитися із встановлення фактів-підстав дії доказової презумпції.

Взагалі, якщо аналізувати судові рішення чи ухвали по цивільних справах, в яких має місце відображення доказових презумпцій, рідко коли зустрінеш у тексті судового акту термін “презумпція”. У кращому випадку має місце цитування статей закону, де використовується термінологія “вважається”, “якщо не доведе” і т.д., що опосередковано приводить до думки про наявність у даній справі презумпції. Але у більшості випадків навіть і такого не зустрінеш: вказується на

встановлення чи невстановлення обставин справи, а специфічний спосіб встановлення презюмованого факту взагалі замовчується. Вочевидь, ця ситуація зумовлена тим, що у ч. 4 ст. 60 ЦПК України безпосередньо вказується, що доказування не може ґрунтуватися на припущеннях. Проте використання саме доказових презумпцій цією статтею не охоплюється. Тим більше, що у судових документах неодноразово вказується на необхідність врахування судами положень норм матеріального права, які проводять перерозподіл обов'язків доказування обставин цивільної справи.

Отже, положення теорії цивільного процесу доволі повільно входять у судову практику. Сподіваємось, що з часом невпевненість судів у використанні терміна “презумпція” у правозастосовчих актах буде подолана й відображення у цих документах доказового процесу у цивільній справі не оминатиме своєю увагою доказові презумпції.

Висновки до третього розділу

1. Механізм дії доказових презумпцій являє собою систему правових засобів, що впливають на діяльність суду і сторін, спрямованих на визначення та встановлення юридичних фактів доказових презумпцій, а також відображення використання доказової презумпції у правозастосовчих актах у цивільній справі.

2. Якщо динамічно дивитися на цивільний процес як діяльність щодо розгляду та вирішення цивільної справи, то механізм дії доказових презумпцій можна поділити на два послідовні етапи: фактичний та юридичний (або фактичну та юридичну частину). У рамках кожного етапу перед судом та сторонами цивільної справи стоять відповідні завдання (процесуальні обов'язки), обумовлені не тільки їх правовим статусом у справі, але й функціональним впливом самої доказової презумпції.

3. Фактична частина механізму дії доказових презумпцій безпосередньо пов'язана з системою юридичних фактів презумпції й функціями визначення фактів предмета доказування та перерозподілу обов'язків доказування. Такий

висновок обґрунтовується тим, що у рамках цієї частини механізму дії доказової презумпції перед судом та сторонами у справі стоять завдання, пов'язані з визначенням та встановленням юридичних фактів фактичної основи доказової презумпції.

4. Визначення юридичних фактів доказової презумпції безпосередньо пов'язано з категорією предмета доказування у цивільній справі, де у процесі такого визначення необхідно враховувати видову належність фактів предмета доказування та зіставляти їх з юридичними фактами самої доказової презумпції. Це буде показувати роль (значення) юридичних фактів доказової презумпції для розглядуваної справи та специфіку їх встановлення. При визначенні юридичних фактів доказової презумпції слід виходити з необхідності визначення конкретної моделі фактичної основи доказової презумпції у певній категорії цивільних справ, що залежить від багатьох факторів; зі специфіки визначення юридичних фактів доказової презумпції оціночного характеру за певними критеріями; з абсолютної чи відносної визначеності юридичних фактів доказової презумпції; з наявністю диспозитивних засад у нейтралізації необхідності встановлення певного юридичного факту презумпції. Оскільки таке завдання у більшості випадків для сторін є явно складним, то відповідальна роль у визначенні юридичних фактів доказової презумпції повинна покладатися на суд, який розглядає цивільну справу.

5. Встановлення юридичних фактів доказової презумпції безпосередньо пов'язано з доказовим процесом у цивільній справі, де специфіка використання доказової презумпції буде впливати на одне із загальних правил доказового процесу: правила розподілу обов'язків доказування обставин цивільної справи. Крім того, слід враховувати особливість встановлення процесуальними засобами юридичних фактів доказової презумпції із процесуальними фактами-підставами дії. Така особливість проявляється у тому, що факти-підстави дії вказаної презумпції будуть встановлюватися при певних умовах не за допомогою звичних засобів доказування.

6. Юридична частина механізму дії доказової презумпції покликана забезпечити правильне відображення всіх аспектів використання доказової

презумпції у правозастосовчих актах у цивільній справі. Суд повинен чітко відображувати у змісті правозастосовчого акту висновки щодо визначення та встановлення юридичних фактів фактичної основи доказової презумпції. Він також повинен вказувати виконання сторонами своїх обов'язків у встановленні цих фактів у силу перерозподілу їхніх обов'язків доказування у справі. У цьому зв'язку слід пам'ятати про необхідність вмотивованості висновків суду щодо встановлення юридичних фактів доказової презумпції, де презюмований факт має оціночний характер.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні здійснено теоретичне узагальнення наукових положень, які сформовані у рамках теорії права, матеріального та цивільного процесуального права, і запропоноване нове вирішення наукового завдання, яке полягає в розробці концепції доказових презумпцій, що використовуються в цивільному судочинстві. На підставі вказаної концепції запропоновано ряд наукових висновків, які матимуть значення не тільки для пізнання доказових презумпцій у рамках цивільного процесуального права, але й для використання їх з метою правового регулювання у галузях приватного права. Крім того, зроблено практичні висновки, які повинні посприяти ефективному використанню доказових презумпцій під час розгляду та вирішення цивільних справ.

До найважливіших наукових та практичних результатів опрацьованої дисертації можна віднести: систематизацію підходів щодо вивчення юридичної природи правових презумпцій; визначення місця доказових презумпцій у системі правових; формування системи характерних ознак доказових презумпцій, виходячи з їх логічної та правової природи; розробку наукових положень щодо структурних елементів доказових презумпцій, враховуючи їх фактичну основу; обґрунтування сутності доказових презумпцій із використанням новітніх теорій у науці цивільного процесуального права; визначення системи функцій доказових презумпцій, що здійснюють вплив на поведінку суду та сторін, аналіз їхнього змісту; проведення класифікацій доказових презумпцій, за наслідками яких визначено фактори, які перешкоджають побудувати цілісну систему доказових презумпцій, а також практичне значення виділення того чи іншого виду доказових презумпцій; розроблено механізм дії доказових презумпцій для потреб судової практики у цивільних справах; з'ясовано специфіку використання ряду доказових презумпцій у цивільному судочинстві, внаслідок чого формулюються пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства України, норми якого містять такі презумпції.

На основі проведеного дослідження сформульовані наступні висновки та рекомендації.

1. На сучасному етапі вчення про доказові презумпції проводиться у межах двох наукових підходів: філософсько-логічного та правового, де останній диференціюють на юрисдикційний, матеріально-правовий та нормативний. Найбільш перспективним напрямком вивчення природи доказової презумпції, як і раніше, залишається юрисдикційний підхід, який обґрунтовано визначає місце та роль доказової презумпції, що безпосередньо пов'язано з виконуваними нею функціями. Причому на сучасному етапі цей підхід набув ще більшого значення, у зв'язку із використанням нових наукових підходів у науці цивільного процесуального права, посиленням змагальності цивільного судочинства, а також появою нових доказових презумпцій.

2. У науці цивільного процесуального права зміст доказових презумпцій сприймається неоднозначно, де можна виділити широкий підхід, що під доказовими розуміє будь-які правові презумпції, які використовуються у цивільному судочинстві, та вузький, який пов'язує їх тільки з матеріально-правовими презумпціями. Обґрунтованим слід визнати вузький підхід, оскільки не можна змішувати в одному понятті різні за конструкцією (характер презюмованого факту) та функціональним впливом (наявність чи відсутність функції перерозподілу обов'язків доказування) правові презумпції. Доказова презумпція здійснює вплив на вирішення цивільної справи по суті, оскільки презюмований факт має матеріально-правовий характер, а також проводить перерозподіл обов'язків доказування обставин цивільної справи між сторонами. В силу такої особливості доказових презумпцій їх завжди слід відрізнити від процесуальних презумпцій, що дасть можливість диференційовано накопичувати наукові знання за цим видом презумпцій із урахуванням тих правових значень, які їм притаманні.

3. Серед виділених характерних ознак правової сторони доказових презумпцій обов'язково слід виділяти ознаку наявності у конструкції доказової презумпції презюмованого факту, що має матеріально-правовий характер, де

виділення цієї ознаки зумовлено розумінням змісту доказових презумпцій як матеріально-правових. Крім того, у якості ще однієї ознаки правової сторони варто виділяти ознаку закріплення доказової презумпції у правових нормах, які є синтезуючими за своїм характером, тобто у змісті такої норми міститься матеріально-правовий (вказівка на юридичний факт матеріального характеру) та процесуальний аспект (виділення суб'єкта доказування цього факту). Врахування вказаних характерних ознак доказових презумпцій дозволяє додатково обґрунтовувати наявність у них матеріально-правового значення.

4. Будь-яка доказова презумпція будується на фактичній основі, де виділяють три види юридичних фактів, що дає підстави говорити про систему юридичних фактів доказової презумпції. До таких фактів можна віднести факти-підстави дії доказової презумпції, зі встановленням яких починає діяти доказова презумпція; презюмований факт, який має матеріально-правовий характер, а тому поряд з іншими фактами матеріально-правового характеру ставиться в обґрунтування судового рішення у справі; факти спростування презумпції, які спрямовані на заперечення дії доказової презумпції, і тому їх встановлення не дає можливості вважати презюмований факт встановленим. Значення цих фактів показує, що вони перебувають у взаємозв'язку між собою та впливають на дію доказової презумпції. Саме тому структурними елементами доказової презумпції слід визнати не тільки самі неоднорідні юридичні факти, а й зв'язки даних фактів як частин цілого між собою та доказовою презумпцією як цілим. Врахування в якості структурних елементів доказової презумпції не тільки юридичних фактів, а й характеру зв'язків допоможе правильно вивчати та зіставляти між собою обставини цивільної справи, що входять до системи юридичних фактів доказової презумпції, та показуватиме їх відношення до дії цієї презумпції.

5. Доказову презумпцію необхідно розглядати як процесуальний засіб, що врівноважує інтереси сторін у процесі доказування обставин цивільної справи. Таке врівноваження проявляється у тому, що презюмований факт, як правило, важко доказується, а тому одній стороні надається можливість доказати інші факти, які й будуть обумовлювати дію доказової презумпції, а протилежна

сторона повинна буде доказувати факти, що заперечують дію презумпції. Такий погляд на сутність доказової презумпції більше відповідає змагальній моделі цивільного судочинства, чітко показує роль сторін у процесі доказування юридичних фактів з конструкції доказової презумпції та безпосередньо пов'язаний із структурними елементами та функціями доказової презумпції.

6. Поряд з існуючими способами виявлення прямих та непрямих доказових презумпцій слід брати до уваги, як найбільш ефективний, спосіб відображення фактичного складу доказових презумпцій у змісті норми права. Для прямих презумпцій характерно закріплення у змісті норми права усіх трьох видів юридичних фактів з конструкції доказової презумпції (повна форма прямого закріплення доказової презумпції) або тільки двох видів юридичних фактів без вказівки на факти спростування презумпції (неповна форма прямого закріплення доказової презумпції). Непрямі презумпції пов'язані з очевидним закріпленням у нормі права тільки презюмованого факту, у той час як інші види юридичних фактів є неочевидними і повинні виводитися в процесі тлумачення правової норми, де міститься доказова презумпція. Такий підхід у класифікації прямих та непрямих доказових презумпцій матиме значення для законотворчого процесу, бо буде показувати можливі та найбільш привабливі напрямки формулювання у змісті правової норми юридичних фактів доказової презумпції. Крім того, виділений вище спосіб виявлення прямих та непрямих доказових презумпцій також буде мати значення для правозастосування, оскільки дасть можливість під час тлумачення правової норми виділити юридичні факти доказової презумпції для формування предмета доказування у цивільній справі.

7. Слід визнати обґрунтованою ідею про конкуренцію загальної та спеціальної доказової презумпції в силу їх взаємовиключаючого характеру. Разом з тим, необхідно врахувати наявність спеціальних умов використання цих видів презумпцій у цивільній справі: вони повинні закріплюватися тими нормами права, які регулюють однорідні матеріальні правовідносини; повинна бути спеціально передбачена нормами права можливість їх спільної дії у конфліктній ситуації між сторонами. Крім того, характерним для цих видів доказових презумпцій є

наявність у їхній структурі спільного юридичного факту, який, з одного боку, заперечує презюмований факт загальної презумпції, а з іншого – виступає фактом-підставою дії презюмованого факту спеціальної презумпції. Висловлені вище рекомендації щодо загальних та спеціальних доказових презумпцій покликані забезпечити їхнє ефективне використання у судовій практиці у цивільних справах.

8. Серед існуючих у науці цивільного процесуального права підходів щодо класифікації доказових презумпцій варто виділити такі види доказових презумпцій, як доказові презумпції з матеріальними та процесуальними фактами-підставами дії. Вказана класифікація проводиться на підставі характеру фактів-підстав дії доказової презумпції: є вони процесуальні чи матеріальні за своєю природою. Практичне значення такого поділу доказових презумпцій обумовлене необхідністю врахування специфіки встановлення матеріальних та процесуальних фактів-підстав дії доказової презумпції, де юридичні факти матеріального характеру судом пізнаються опосередковано, у той час як юридичні факти процесуального характеру, що формуються у рамках розгляду цивільної справи, у більшості випадків пізнаються судом безпосередньо.

9. З метою недопущення створення можливостей для зловживання з боку суду щодо використання у цивільних справах доказової презумпції визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза, необхідно замінити право суду на обов'язок стосовно використання цієї презумпції при доведенні фактів-підстав дії цієї презумпції та відсутності фактів її спростування. Саме тому ч. 1 ст. 146 ЦПК України слід викласти у такій редакції: “У випадку недобросовісного ухилення сторони від участі в експертизі (неподання необхідних матеріалів, документів тощо) та неможливості проведення без цього експертизи інакшим чином, суд повинен визнати факт, для встановлення якого була призначена експертиза, якщо сторона, яка ухиляється, не доведе зворотне”. Крім того, дану презумпцію слід формулювати відносно сторін як матеріально зацікавлених учасників цивільного процесу, і тільки у одному випадку її варто поширювати на поведінку законних представників, зокрема при розгляді цивільної справи щодо встановлення (оспорення) батьківства чи материнства.

Саме тому ст. 146 ЦПК України варто доповнити ще однією частиною такого змісту: “Вищевказані наслідки настають у випадку недобросовісного ухилення одного з батьків як законного представника дитини від проведення судово-біологічної (судово-генетичної) експертизи при розгляді справ про встановлення (оспорення) батьківства чи материнства”.

10. Одним із проблемних питань, що наразі так і не знайшло свого ефективного вирішення, є питання формування механізму отримання доказів від однієї сторони справи для підтвердження фактів, що обґрунтовують позовні вимоги (заперечення проти позову) іншої сторони. Вихід із цієї ситуації вбачається у необхідності запровадження доказової презумпції визнання факту, якщо сторона утримує та не подає на вимогу суду письмові (речові) докази, що обґрунтовують вимоги протилежної сторони. Ця презумпція стимулюватиме сторін ставитися добросовісно до вимог суду щодо подання доказів та не буде створювати можливостей для недобросовісного затягування вирішення цивільної справи. Із урахуванням вказаного положення та пропозицій ЦПК України доцільно доповнити ст. 137¹ такого змісту: “Якщо недобросовісна поведінка сторони зумовила неможливість виконання ухвали про тимчасове вилучення письмових або речових доказів, то суд в інтересах іншої сторони повинен визнати встановленими ті обставини справи, на підтвердження яких вилучалися дані докази, якщо вказані обставини не заперечуються іншими доказами по справі”.

11. Успішне вирішення цивільної справи за допомогою доказової презумпції безпосередньо залежить від її правильного використання, що й обумовлює необхідність теоретичного розроблення механізму дії доказових презумпцій у цивільній справі. Під механізмом дії доказової презумпції слід розуміти систему правових засобів, що впливають на поведінку суду і сторін та будуть забезпечувати належне використання доказової презумпції під час розгляду та

вирішення цивільної справи. Цей механізм можна поділити на два послідовні етапи: фактичний та юридичний (або фактичну та юридичну частину). Важливість фактичної частини механізму дії доказових презумпцій полягає в необхідності визначення та встановлення всіх юридичних фактів доказової презумпції, оскільки без цього вирішити дану справу по суті не можливо. У той час як юридична частина механізму дії доказової презумпції покликана забезпечити правильне відображення всіх аспектів її використання в правозастосовчих актах по цивільній справі. Врахування розроблених рекомендацій у межах механізму дії доказових презумпцій у цивільному судочинстві дасть більшу можливість виносити обґрунтовані та/або законні судові рішення у тих цивільних справах, де використовується доказова презумпція.

Достовірність наукових та практичних результатів дисертаційного дослідження обумовлена вибором об'єкта, предмета та методів дослідження, а також використання відповідної джерельної бази при виконанні роботи.

ДОДАТКИ**Додаток А.****ПРОЕКТ****ЗАКОН УКРАЇНИ****Про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України**

Верховна Рада України **п о с т а н о в л я є**:

1. Внести до Цивільного процесуального кодексу України (Відомості Верховної Ради України, 2004 р., №№40-42, ст. 492) такі зміни:

1) доповнити статтею 137¹ наступного змісту:

“Стаття 137¹. Наслідки неподання сторонами доказів

1. Якщо недобросовісна поведінка сторони зумовила неможливість виконання ухвали про тимчасове вилучення письмових або речових доказів, то суд в інтересах іншої сторони повинен визнати встановленими ті обставини справи, на підтвердження яких вилучалися дані докази, якщо вказані обставини не заперечуються іншими доказами у справі”.

2) Статтю 146 викласти в такій редакції:

“Стаття 146. Наслідки ухилення від участі в експертизі

1. У випадку недобросовісного ухилення сторони від участі в експертизі (неподання необхідних матеріалів, документів тощо) та неможливості проведення без цього експертизи інакшим чином суд повинен визнати факт, для встановлення якого була призначена експертиза, якщо сторона, яка ухиляється, не доведе зворотне.

2. Вищевказані наслідки настають у випадку недобросовісного ухилення одного з батьків як законного представника дитини від проведення судово-

біологічної (судово-генетичної) експертизи при розгляді справ про встановлення (оспорення) батьківства чи материнства.

3. У разі ухилення відповідача від проведення судово-біологічної (судово-генетичної) експертизи у справах про визнання батьківства, материнства суд має право постановити ухвалу про примусовий привід на проведення такої експертизи”.

2. Закон набирає чинності з дня його офіційного опублікування.

ПОРІВНЯЛЬНА ТАБЛИЦЯ

до проекту Закону України
“Про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України”
(щодо неподання сторонами доказів та ухилення їх від експертизи)

Статті Закону, до яких вносяться зміни та доповнення	Зміни і доповнення, що пропонуються	Нова редакція
<p>Глава 3. ПРОВАДЖЕННЯ У СПРАВІ ДО СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ</p>	<p>1) включити нову статтю 137¹</p>	<p>Глава 3. ПРОВАДЖЕННЯ У СПРАВІ ДО СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ Стаття 137¹. Наслідки неподання сторонами доказів Якщо недобросовісна поведінка сторони зумовила неможливість виконання ухвали про тимчасове вилучення письмових або речових доказів, то суд в інтересах іншої сторони повинен визнати встановленими ті обставини справи, на підтвердження яких вилучалися дані докази, якщо вказані обставини не заперечуються іншими доказами у справі.</p>
<p>Стаття 146. Наслідки ухилення від участі в експертизі 1. У разі ухилення особи, яка бере участь у справі, від подання експертам необхідних матеріалів, документів або від іншої участі в експертизі, якщо без цього провести експертизу неможливо, суд залежно від того, хто із цих осіб</p>	<p>2) викласти у новій редакції статтю 146</p>	<p>Стаття 146. Наслідки ухилення від участі в експертизі 1. У випадку недобросовісного ухилення сторони від участі в експертизі (неподання необхідних матеріалів, документів тощо) та неможливості проведення без цього експертизи інакшим чином, суд повинен визнати факт, для встановлення якого була призначена експертиза, якщо сторона, яка ухиляється, не доведе зворотне. 2. Вищевказані наслідки настають у</p>

<p>ухиляється, а також яке для них ця експертиза має значення, може визнати факт, для з'ясування якого експертиза була призначена, або відмовити у його визнанні.</p> <p>2. У разі ухилення відповідача від проведення судово-біологічної (судово-генетичної) експертизи у справах про визнання батьківства, материнства суд має право постановити ухвалу про примусовий привід на проведення такої експертизи.</p>		<p>випадку недобросовісного ухилення одного з батьків як законного представника дитини від проведення судово-біологічної (судово-генетичної) експертизи при розгляді справ про встановлення (оспорення) батьківства чи материнства.</p> <p>3. У разі ухилення відповідача від проведення судово-біологічної (судово-генетичної) експертизи у справах про визнання батьківства, материнства суд має право постановити ухвалу про примусовий привід на проведення такої експертизи.</p>
---	--	---

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до проекту Закону України

“Про внесення змін та доповнень до Цивільного процесуального кодексу України”

1. Обґрунтування необхідності прийняття проекту акта

Одним із важливих завдань цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд цивільних справ, де рішення суду в такій справі повинно бути обґрунтованим і законним. Важливе значення для винесення обґрунтованого рішення по справі має правова регламентація доказової діяльності, що направлена на встановлення обставин цивільної справи. Одним із незавершених, на даний момент, завдань правової регламентації доказової діяльності залишається питання отримання доказів від сторін як зацікавлених учасників цивільного процесу. Саме з цих міркувань важливим буде наділення суду повноваженнями щодо визнання факту встановленим, якщо сторона не подає на вимогу суду письмові або речові докази, що підтверджують обґрунтування протилежної сторони. Такі зміни зроблять більш ефективним механізм витребування доказів від однієї сторони на підтвердження вимог (заперечень) протилежної сторони.

З тим щоб уникнути затягування у вирішенні цивільних справ та не допустити зловживання з боку суддів, що такі справи вирішують, слід передбачити однозначні повноваження суду при визнанні факту, якщо сторона утримує та не подає на вимогу суду письмові (речові) докази або при визнанні факту, для встановлення якого призначалася експертиза. З метою забезпечення об'єктивності та всебічності у розгляді цивільної справи вказані повноваження судді повинні реалізовувати тільки в тому разі, якщо буде встановлений факт недобросовісної поведінки сторони, яка не подає докази або ухиляється від участі в експертизі, а також якщо іншими доказами по справі факт, який суд визнає, не заперечується.

Реалізація судом повноважень, направлених на визнання факту, повинна відбуватися тільки внаслідок недобросовісної поведінки однієї зі сторін цивільної справи. Як виняток аналогічні процесуальні наслідки повинні наставати, якщо один із батьків у якості законного представника ухиляється від участі в експертизі при встановленні або оспоренні батьківства чи материнства, оскільки він буде виступати безпосереднім учасником спірних матеріальних відносин.

Запропоновані вище зміни до чинного Цивільного процесуального кодексу України покликані на засадах змагальності вирішити складне питання щодо отримання доказів однією стороною від іншої у цивільній справі та вдосконалити повноваження суду у процесі вирішення цього питання.

2. Цілі та завдання прийняття акта

Метою прийняття цього законопроекту є забезпечення своєчасності у вирішенні цивільних справ та створення умов для винесення обґрунтованих рішень по цивільних справах.

Завданням прийняття законопроекту виступає забезпечення інтересів сторін у процесі доказування обставин цивільної справи, якщо докази на їх підтвердження знаходяться у протилежній стороні.

3. Загальна характеристика і основні положення акта

Законопроект спрямований на захист інтересів сторін цивільної справи, якщо докази на підтвердження їх обґрунтування позовних вимог чи заперечень проти них знаходяться у протилежній сторони.

4. Стан нормативно-правової бази у даній сфері правового регулювання

Процесуальні дії суду, що спрямовані на сприяння сторонам у всебічному та повному з'ясуванні обставин цивільної справи, загалом описані в главі 3 “Проведення у справі до судового розгляду”, де цьому питанню присвячено ст. 132 ЦПК України, а також ст.ст. 133-137, 140-141, 143-150 ЦПК України.

5. Фінансово-економічне обґрунтування

Прийняття законопроекту не вимагає додаткового фінансування з державного бюджету.

6. Прогноз соціально-економічних та інших наслідків прийняття акта

Прийняття закону сприятиме підвищенню процесуальних гарантій судового захисту прав, свобод та охоронюваних законом інтересів фізичних і юридичних осіб, зміцнить змагальні засади цивільного судочинства та обумовить своєчасне вирішення цивільних справ.

Додаток Б.

ЗАТВЕРДЖУЮ
проректор Закарпатського державного
університету з науково-методичної роботи
М. М. Полюжин
4 червня 2009 року

(підпис)

А К Т
про реалізацію результатів наукових досліджень
Феннича Василя Петровича на тему “Доказові презумпції в
цивільному судочинстві”

Комісія у складі: голови комісії в.о. проректора з навчальної роботи ЗакДУ Ханас У.Я., членів комісії завідувача кафедри цивільно-правових дисциплін ЗакДУ, кандидата історичних наук, професора Олексика Х.М., начальника навчальної частини ЗакДУ Мовчан К.М., стверджує цим актом, що розроблені в ході дисертаційного дослідження з теми: “Доказові презумпції в цивільному судочинстві” Фенничем Василем Петровичем наукові положення і висновки були детально вивчені колективом кафедри цивільно-правових дисциплін і реалізовані в навчальному процесі. Зокрема, дисертантом було надано комісії для ознайомлення наступні, перераховані в авторефераті наукові публікації: *Феннич В.* Роль суду у визначенні предмету доказування по цивільним справам // Теорія і практика євроінтеграційних процесів вищої освіти і науки: Науковий вісник Закарпатського державного університету. Спеціальний випуск. – Ужгород: КП “Ужгородська міська друкарня”, 2006. – С. 274-280; *Феннич В.* II. Функції доказових презумпцій // Актуальні проблеми юридичної науки: Збірник тез Міжнародної наукової конференції “Шості осінні юридичні читання” (м. Хмельницький, 26-27 жовтня 2007 року): У 3-х частинах. – Частина друга:

Цивільне право. Сімейне право. Міжнародне приватне право. Комерційне право. Цивільний процес. Трудове право. Право соціального забезпечення. – Хмельницький: Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2007. – С. 268-270; *Феннич В. П.* Юридична природа правових презумпцій цивільного судочинства (теоретичні аспекти дослідження) // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. Випуск 8. – Ужгород: Поліграфцентр “ЛІРА”, 2007. – С. 214-219; *Феннич В. П.* Доказательственные презумпции гражданского судопроизводства с материальными и процессуальными фактами-основания их действия // Развитие процессуального законодательства: к 5-летию действия АПК РФ, ГПК РФ и Федерального Закона РФ "О третейских судах в Российской Федерации". Материалы международной научно-практической конференции, посвященной юбилею Заслуженного деятеля науки РФ, доктора юридических наук, профессора Т. Е. Абовой. Воронеж, 15-16 февраля 2008 г. Серия: Юбилеи, конференции, форумы. Вып. 4 / Под ред.: Носырева Е. И. - Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2008. – С. 350-354; *Феннич В.П.* Прямі та непрямі доказові презумпції цивільного судочинства. // Форум права. – № 1. – 2008. – С. 427-433; *Феннич В. П.* Характерні ознаки доказових презумпцій, які використовуються у цивільному судочинстві // Університетські наукові записки. - №1(25). – 2008. – С. 93-103; *Феннич В. П.* Презумпція вини як процесуальна гарантія захисту суб’єктивного права // Актуальні проблеми конституційного права та державотворення: Зб. наук. Праць. Частина 1 / За заг. ред. В. М. Олуйка. – Хмельницький: Вид-во Хмельницького університету управління та права. – С. 321-32; *Феннич В. П.* Загальні та спеціальні доказові презумпції в цивільному судочинстві // Від громадянського суспільства – до правової держави. Тези III Міжнародної науково-практичної конференції. (м. Харків, 24 квітня 2008 р.). – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2008. – С. 217-220; *Феннич В. П.* Зміст доказових презумпцій цивільного судочинства // Науковий вісник УжНУ. Серія право. Випуск 9. – Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2008 – С. 224-226; *Феннич В. П.* Презумпція визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза // Юридична Україна. – 2008. - №8.– С. 57-63; *Феннич В. П.* Елементи

структури фактичної основи доказових презумпцій // Університетські наукові записки. – 2008. - №3(27).– С. 106-111; *Феннич В. П.* Механізм використання доказових презумпцій в цивільному судочинстві // Університетські наукові записки. – 2008. - №4. – С. 159-165; *Феннич В. П.* Презумпція визнання факту, якщо сторона утримує та не подає на вимогу суду письмові (речові) докази // Вибрані тези учасників I Міжнародного науково-практичного форуму “Принцип верховенства права та права людини”: Наук. зб. – Київ-Донецьк: Норд-Прес, 2009. – С. 212-215; *Феннич В. П.* Вмотивованість судових рішень, в змісті яких використовується доказова презумпція // Проблеми кримінально-процесуального та цивільного процесуального права. – Матеріали міжнародної науково-практичної конференції присвяченої пам’яті професорів кафедри правосуддя М. М. Михиєнка та М. Й. Штефана. – К.: ВГЛ «Обрій», 2009. – С. 249-252.

Наведені наукові публікації були розглянуті науково-педагогічним колективом кафедри цивільно-правових дисциплін ЗакДУ та були включені до матеріалів лекційних занять із наступних дисциплін:

- **навчальна дисципліна «Цивільний процес»** – *Тема 12. «Цивільно-процесуальна відповідальність»* – доповнено положенням про можливість використання поряд з існуючими заходами процесуального примусу доказової презумпції визнання факту, якщо сторона утримує та не подає на вимогу суду письмові (речові) докази; *Тема 14. «Докази та доказування»* – доповнено питаннями стосовно поняття, ознак, структурних елементів, функцій, видів та механізму використання доказових презумпцій, а також особливості використання доказової презумпції визнання факту, якщо сторона ухиляється від експертизи; *Тема 18. «Постанови суду першої інстанції»* – доповнено матеріалом про особливість мотивування судових рішень у справі, де використовується доказова презумпція.

- **навчальна дисципліна «Цивільне право (Загальна частина)»** – *Тема 2. «Цивільне право в системі права»* – доповнено положеннями про презюмований характер таких принципів цивільного права, як добросовісність та розумність учасників цивільного обігу; *Тема 10. «Підстави виникнення цивільних*

правовідносин. Правочин» – доповнено матеріалом про неможливість виконання доказовими презумпціями функцій юридичного факту, а також вказується на значення презумпції правомірності укладеного правочину; *Тема 11. «Здійснення цивільних прав та виконання обов'язків»* – доповнено матеріалом про процесуальне значення добросовісності та розумності як меж здійснення суб'єктивного цивільного права та виконання обов'язку; *Тема 14. «Відповідальність у цивільному праві»* – доповнено матеріалом про процесуальне значення вини як умови цивільно-правової відповідальності.

- **навчальна дисципліна «Цивільне право (Особлива частина)»** – *Тема 33. «Загальні положення про відшкодування шкоди», Тема 34. «Відшкодування моральної шкоди», Тема 35. «Відшкодування шкоди, завданої особою у разі здійснення нею права на самозахист», Тема 36. «Відповідальність за шкоду заподіяну працівником», Тема 39. «Відповідальність за шкоду, заподіяну малолітніми, неповнолітніми, недієздатними, обмежено дієздатними особами», Тема 41. «Відповідальність за шкоду, заподіяну життю та здоров'ю фізичної особи»* – доповнено матеріалом про процесуальні аспекти встановлення вини при відшкодуванні шкоди.

- **навчальна дисципліна «Право інтелектуальної власності»** – *Тема 7. «Захист авторських та суміжних прав», Тема 10. «Захист прав винахідників (авторів) та патентовласників», Тема 11. «Правова охорона торгівельних марок», Тема 12. «Правова охорона географічного зазначення та комерційного найменування», Тема 13. «Правова охорона нетрадиційних права об'єктів інтелектуальної власності»* – доповнено матеріалом про процесуальні аспекти встановлення вини при захисті порушених прав суб'єктів права інтелектуальної власності на результати творчої діяльності.

Реалізація зазначених питань сприяє більш глибокому вивченню навчального матеріалу студентами університету, а також виробленню практичних навичок у застосуванні отриманих теоретичних знань у подальшій професійній діяльності.

Голова комісії:
В.о. проректора з навчальної
роботи ЗакДУ

У. Я. Ханас

Члени комісії:
Завідувач кафедри цивільно-правових
дисциплін кандидат історичних наук, професор

Х. М. Олексик

Начальник навчальної
частини ЗакДУ

К. М. Мовчан

4 червня 2009 року

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кузнецова О. А. Презумпции в российском гражданском праве: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.03 / Кузнецова Ольга Анатольевна. — Екатеринбург, 2001. — 217 с.
2. Луспеник Д. Застосування у судовій практиці доказових презумпцій та фікцій у системі розподілу обов'язків з доказування за новим ЦПК України / Д. Луспеник // Право України. — 2005. — № 8. — С. 56-60.
3. Каранина Н. С. Правовые презумпции в теории права в российском законодательстве: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Каранина Наталья Сергеевна. — М., 2006. — 164 с.
4. Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь / Дворецкий И. Х. — [6-е изд., стереотип.]. — М. : Рус. яз., 2000. — 846 с.
5. Бабаев В. К. Презумпции в советском праве / Бабаев В. К. — Горький : Горьковская высшая школа МВД СССР, 1974. — 124 с.
6. Сериков Ю. А. Презумпции в гражданском судопроизводстве / Сериков Ю. А. ; науч. ред. В. В. Ярков. — М. : Волтерс Клувер, 2006. — 184 с. — (Серия «Гражданский и арбитражный процесс: современный взгляд»).
7. Тофтул М. Г. Логіка : Підручник / Тофтул М. Г. — [Вид. 2-ге, виправлене, доповнене]. — К. : Видавничий центр “Академія”, 2006. — 400 с.
8. Штутин Я. Л. Предмет доказывания в советском гражданском процессе / Штутин Я. Л. — М. : Юрид. лит., 1963. — 187 с.
9. Цивільний кодекс України: від 16 січн. 2003 р. за станом на 3 березн. 2009 р. [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України — 2003. — № 40-44. — Ст. 356. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=435-15>.
10. Гусева С. В. Презумпции в системе философско-правовых категорий / С. В. Гусева // Философская и правовая мысль [альманах]. — 2002. — Вып. 4. — С. 28-30.

11. Каминская В. И. Учение о правовых презумпциях в уголовном процессе / Каминская В. И. ; отв. ред. Н. Н. Полянский. — М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1948. — 131 с.
12. Нахова Е. А. Роль презумпций и фикций в распределении обязанностей по доказыванию: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.15 / Нахова Елена Александровна. — Саратов, 2004. — 176 с.
13. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 11 лип. 2001 р. за станом на 22 травн. 2003 р. [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України — 1994. — № 13. — Ст. 64. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3792-12>.
14. Баулин О. В. Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел / Баулин О. В. — М. : Городец, 2004. — 272 с.
15. Воложанин В. П. Юридические предположения в советском гражданском праве и процессе: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.03 / Воложанин Виталий Петрович. — Свердловск, 1953. — 261 с.
16. Левенталь Я. Б. К вопросу о презумпциях в советском гражданском процессе / Я. Б. Левенталь // Советское государство и право. — 1949. — № 6. — С. 55-64.
17. Проблеми теорії та практики цивільного судочинства: Монографія / [Комаров В. В., Тертишников В. І., Баранкова В. В. та ін.]; за заг. ред. В. В. Комарова. — Х. : Харків юридичний, 2008. — 928 с.
18. Треушников М. К. Судебные доказательства / Треушников М. К. — М. : Городец, 2004. — 272 с.
19. Юдельсон К. С. Проблема доказывания в советском гражданском процессе / Юдельсон К. С. — М. : Госюриздат, 1951. — 295 с.
20. Смышляев Л. П. Предмет доказывания и распределение обязанностей по доказыванию в советском гражданском процессе / Смышляев Л. П. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1961. — 47 с.
21. Теорія і практика судової діяльності: Науково-практичний посібник. — К. : Атіка, 2007. — 624 с.

22. Иоффе О. С. Вопросы теории права / О. С. Иоффе, М. Д. Шаргородский. — М. : Юрид. лит., 1961. — 381 с.
23. Ойгензихт В. А. Презумпции в советском гражданском праве / Ойгензихт В. А. — Душанбе : Издательство “ИРФОН”, 1976. — 191 с.
24. Качур Н. Ф. Презумпции в советском семейном праве: автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 “Гражданское право; семейное право; гражданский процесс; международное частное право” / Н. Ф. Качур. — Свердловск, 1982. — 17, [1] с.
25. Тарасова А. Е. Практическая модификация теории юридических фактов, порождающих гражданские правоотношения / Тарасова А. Е. // Правовые реформы в России. — Ростов-на-Дону : Изд-во СКАГС, 2004. — С. 198-204.
26. Алексеев С. С. О составе гражданского правонарушения / С. С. Алексеев // Правоведение. — 1958. — № 1. — С. 47-53.
27. Качур Н. Ф. Презумпции в советском семейном праве: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Качур Нина Францевна. — Свердловск, 1982. — 199 с.
28. Смолина Л. А. Правовое регулирование отношений супругов и бывших супругов: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Смолина Лариса Александровна. — Челябинск, 2006. — 184 с.
29. Витушко В. А. Курс гражданского права. Общая часть : науч.-практ. пособие : В 5 т. / Витушко В. А. — Мн. : БГЭУ, 2002. — — Т. 2. — 2002. — 717 с.
30. Цивільне процесуальне право України : Підручник для юрид. вузів і фак. [Комаров В. В., Тertiшніков В. І., Пушкар Є. Г. та ін.]; за ред. В. В. Комарова. — Х. : Право, 1999. — 592 с.
31. Цуканов Н. Н. О критериях правовой презумпции / Н. Н. Цуканов // Законотворческая техника современной России: состояние, проблемы, совершенствование: Сборник статей : в 2-х т. ; под ред. В. М. Баранова — Н. Новгород, 2001. — Т. 1. — С. 502-510. — (Ин-т “Открытое общество”, Нижегородская академия МВД РФ).

32. Щёкин Д. М. Юридические презумпции в налоговом праве : Учебное пособие / Щёкин Д. М. ; под ред. С. Г. Пепеляева. — М. : МЗ Пресс, 2002. — 252 с.
33. Горшенев В. М. Нетипичные нормативные предписания в праве / В. М. Горшенев // Советское государство и право. — 1978. — № 3. — С. 113-118.
34. Філософія : Навчальний посібник / [Надольний І. Ф., Андрущенко В. П., Бойченко І. В., Розумний В. П. та ін.] ; за ред. І. Ф. Надольного. — К. : Вікар, 1997. — 584 с.
35. Бержель Ж.-Л. Общая теория права / Бержель Ж.-Л. ; пер. с фр. Г. В. Чуршуква ; под общ. ред. В. И. Даниленко. — М. : Издат. дом NOTA BENE, 2000. — 576 с.
36. Черниловский З. М. Презумпции и фикции в истории права / З. М. Черниловский // Советское государство и право. — 1984. — № 1. — С. 98-105.
37. Ковальський В. С. Правотворчість: теоретичні та логічні засади / В. С. Ковальський, І. П. Козинцев. — К. : Юрінком Інтер, 2005. — 192 с.
38. Справочник по нормотворческой технике: Рекомендации Федерального министерства юстиции Германии по единообразному оформлению законов и нормативных постановлений / [пер. с нем. Н. Г. Елисеев ; общ. ред. Т. Ф. Яковлева]. — [2-е изд., перераб.]. — М. : Издательство БЕК, 2002. — 296 с.
39. Исаков В. Б. Фактический состав в механизме правового регулирования / Исаков В. Б. — Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1980. — 126 с.
40. Синюков В. Н. О понятии юридического факта в общей теории права / В. Н. Синюков // Вопросы теории государства и права, законности и правопорядка. Актуальные проблемы социалистического государства и права, законности и правопорядка : Межвуз. науч. сб. — Саратов, 1986. — Вып. 7. — С. 107-121.

41. Сімейний кодекс України: від 10 січн. 2002 р. за станом на 16 квітн. 2009 р. [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. — 2002. — № 21-22. — Ст. 135. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2947-14>
42. Иоффе О. С. Избранные труды : В 4 т. / Иоффе О. С. — СПб : Юридический центр Пресс, 2003. — — (Антология юридической науки).
Т. 1: Правоотношение по советскому гражданскому праву. Ответственность по советскому гражданскому праву. — 2003. — 574 с.
43. Генкин Д. М. Право собственности в СРСР / Генкин Д. М. — М. : Госюриздат, 1961. — 223 с.
44. Бронникова М. Н. Гражданско-правовая презумпция по российскому законодательству: содержание, правовые формы и применение: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Бронникова Марина Николаевна. — Самара, 2006. — 205 с.
45. Морозов А. С. “Презумпция невиновности налогоплательщика” — фикция налогового права / А. С. Морозов // Законодательство. — 2002. — № 2. — С. 40-42.
46. Гурвич М. А. Доказательственные презумпции в советском гражданском процессе / М. А. Гурвич // Советская юстиция. — 1968. — № 12. — С. 8-10.
47. Рішення Мукачівського міжрайонного суду від 3 січн. 2007 р. по цивільній справі за № 2-243/2007 [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/pls/apex/f?p=200:1:4169019183632159>.
48. Штейнберг А. Предположение как доказательства в гражданском процессе / А. Штейнберг // Советская юстиция. — 1940. — № 13. — С. 12-18.
49. Клейнман А. Ф. Советский гражданский процесс / Клейнман А. Ф. — М. : Изд-во МГУ, 1954. — 407 с.
50. Мохов А. А. Теория и практика использования медицинских знаний в гражданском судопроизводстве России / Мохов А. А. — СПб : Юридический центр Пресс, 2003. — 464 с.

51. Тарбагаева Е. Б. Роль законных презумпций в процессе судебного доказывания и познания / Е. Б. Тарбагаева // Правоведение. — 1982. — № 3. — С. 55-58.
52. Петрухин И. Л. Внутреннее убеждение суда и правовые презумпции / И. Л. Петрухин // Советское государство и право. — 1964. — № 3. — С. 63-71.
53. Справочник по доказыванию в гражданском судопроизводстве / [Дегтяров С. Л., Закарлюка А. В., Звягинцева Л. М. и др.]; под ред. И. В. Решетниковой. — М. : НОРМА, 2004. — 480 с.
54. Федотов А. В. Понятие и классификация доказательственных презумпций / А. В. Федотов // Журнал российского права. — 2001. — № 4. — С. 45-55.
55. Викут М. А. Гражданский процесс России : Учебник / М. А. Викут, И. М. Зайцев. — М. : Юрист, 1999. — 384 с.
56. Цивільний процесуальний кодекс України: від 18 бер. 2004 р. за станом на 19 квітн. 2007 р. [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. — 2004. — № 40-41, 42. — Ст. 492. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1618-15>.
57. Ванеева Л. А. О вероятности в гражданском судопроизводстве / Л. А. Ванеева // Правоведение. — 1969. — № 2. — С. 90-97.
58. Гражданский процесс : Учебник / [Вершинин А. П., Кривоносова Л. А., Митина М. А. и др.]; под ред. В. А. Мусина, Н. А. Чечиной, Д. М. Чечота. — [издание третье, переработанное и дополненное]. — М. : ПБОЮЛ, 2000. — 544 с.
59. Девицкий Э. И. О некоторых вопросах распределения обязанностей доказывания в российском гражданском процессе / Э. И. Девицкий // Академический юридический журнал. — 2006. — № 1. — С. 25-35.
60. Авдюков М. Г. Распределение обязанностей по доказыванию в гражданском процессе / М. Г. Авдюков // Советское государство и право. — 1972. — № 5. — С. 48-54.

61. Федотов А. В. Использование оценочных презумпций в процессе доказывания / А. В. Федотов // Журнал российского права. — 2002. — № 5. — С. 87-96.
62. Веденеев Е. Ю. Роль презумпций в гражданском праве, арбитражном и гражданском судопроизводстве / Е. Ю. Веденеев // Государство и право. — 1998. — № 2. — С. 43-49.
63. Кодекс торговельного мореплавства України: від 23 трав. 1995 р. за станом на 16 квітн. 2009 р. [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. — 1995. — № 47, 48, 49, 50, 51, 52. — Ст. 349. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=176%2F95-%E2%F0>.
64. Ткачев Н. И. Законность и обоснованность судебных постановлений по гражданским делам / Ткачев Н. И. ; под ред. И. М. Зайцева. — Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1987. — 111 с.
65. Васьковский Е. В. Учебник гражданского процесса / Васьковский Е. В. ; под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. — М.: Зерцало, 2003. — 464 с. — (Серия “Русское юридическое наследие”).
66. Гражданский процесс : Учебник / [Абушенко Д. Б., Воложанин В. П., Загайнова С. К. и др.] ; отв. ред. В. В. Ярков. — [5-е изд., перераб. и доп.]. — М. : Волтерс Клувер, 2004. — 720 с.
67. Клейнман А. Ф. Основные вопросы теории доказательств в советском гражданском процессе / Клейнман А. Ф. ; отв. ред. М. А. Гурвич. — М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1950. — 156 с.
68. Феннич В. П. Функції доказових презумпцій у цивільному судочинстві / В. П. Феннич // Актуальні проблеми юридичної науки : Збірник тез Міжнародної наукової конференції “Шості осінні юридичні читання”, 26-27 жов. 2007 р. : У 3-х частинах. — Хмельницький, 2007— Ч. 2: Цивільне право. Сімейне право. Міжнародне приватне право. Комерційне право. Цивільний процес. Трудове право. Право соціального забезпечення. — С. 268-270.

69. Тилле А. А. Презумпция знания законов / А. А. Тилле // Правоведение. — 1969. — № 3. — С. 34-39.
70. Кузнецова О. А. Презумпции в российском гражданском праве : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 “Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право” / О. А. Кузнецова. — Екатеринбург, 2002. — 23, [1] с.
71. Фетисов А. К. Неопровержимые презумпции в праве России / А. К. Фетисов // Юрист. — 2005. — № 6. — С. 18-21.
72. Калиновский К. Б. Отграничение правовых презумпций от обоснования юридических норм [Электронный ресурс] // Философия и право : междунар. науч.-практ. конф., 28 фев. 2006 г. : тезисы докл. — СПб., 2006. — С. 60-62. // Режим доступа: <http://www.kalinovsky-k.narod.ru/p/2006-1.htm>.
73. Ромовська З. Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар. / Ромовська З. — К. : Ін Юре, 2003. — 528 с.
74. Дмитриева О. В. Ответственность без вины в гражданском праве : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 “Гражданское право; семейное право; гражданский процесс; международное частное право” / О. В. Дмитриева. — СПб, 1996. — 21, [1] с.
75. Тархов В. А. Обязательства, возникающие из причинения вреда. Учебное пособие для студентов / Тархов В. А. ; отв. ред. Н. Б. Зейдер. — Саратов : Коммунист, 1957. — 120 с.
76. Грось Л. А. Влияние норм материального права на гражданское процессуальное право (научно-практические проблемы) : автореф. дисс. на соискание науч. степени доктора юрид. наук : спец. 12.00.03 “Гражданское право; семейное право; гражданский процесс; международное частное право”; спец. 12.00.04 “Предпринимательское право; арбитражный процесс” / Л. А. Грось. — М., 1999. — 63, [1] с.
77. Курылев С. В. О достоверности и вероятности в правосудии / С. В. Курылев // Правоведение. — 1968. — № 1. — С. 63-74.

78. Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права) / Керимов Д. А. — [2-е изд.] — М. : Аванта+, 2001. — 560 с.
79. Кохановська О. Захист особистих немайнових прав / О. М. Кохановська // Цивільне право України : Підручник : у 2-х кн. / [Дзера О. В., Боброва Д. В., Довгерт А. С. та ін.] ; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. — К. : Юрінком Інтер, 2005. — Кн.1. — С. 282-290.
80. Домбругова А. Забезпечення свободи слова: проблеми цивільного законодавства [Електронний ресурс] / А. Домбругова // Юридичний вісник України. — 2004. — № 5 (449) // Режим доступу: http://www.yurincom.com/ua/legal_bulletin_of_Ukraine/archive/?jid=25.
81. Якубенко В. Защита свободы слова в суде [Електронний ресурс] / В. Якубенко // Юридическая практика. — 2003. — № 48 (310) // Режим доступу: <http://www.yurpractika.com/article.php?id=10002427>.
82. Гражданский процесс: Учебник / [Боннер А. Т., Гукасян Р. Е., Марышева Н. И. и др.] ; под ред. М. С. Шакарян. — М. : Юрид. лит, 1993. — 559 с.
83. Боннер А. Т. Установление обстоятельств гражданских дел / Боннер А. Т. — М. : Городец, 2000. — 328 с.
84. Тимченко Г. П. Принципи цивільної юрисдикції: Теорія, історія, перспективи розвитку: Монографія / Тимченко Г. П. — К. : Юридична думка, 2006. — 412 с.
85. Цивільне право України : Підручник : у 2 Кн. / [Дзера О. В., Боброва Д. В., Довгерт А. С. та ін.] ; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. — К. : Юрінком Інтер, 2002. — —
Кн. 2. — 2002. — 640 с.
86. Фокина М. А. Льготы в состязательном гражданском процессе / М. А. Фокина // Вестник Саратовской государственной академии права. — 1998. — № 1. — С. 82-90.
87. Малешин Д. Я. Исполнительное производство (функции суда) / Малешин Д. Я. — М. : Городец, 2003. — 240 с.

88. Ухвала Судової палати в цивільних справах Верховного Суду України від 12 травн. 2004 р. // Рішення Верховного Суду України. — 2004. — № 2 (9). — С. 35-36.
89. Решетникова И. В. Курс доказательственного права в российском гражданском судопроизводстве / Решетникова И. В. — М. : НОРМА-ИНФРА, 2000. — 288 с.
90. Лилуашвили Т. А. Предмет и бремя доказывания в советском гражданском процессе / Лилуашвили Т. А. — Тбилиси : Мецниереба, 1957. — 127 с.
91. Шак Х. Международное гражданское процессуальное право: Учебник / Шак Х. ; пер. с нем. Е. В. Гречишникова ; под ред. М. М. Богуславского. — М. : БЕК, 2001. — 560 с.
92. Кузьменко С. Г. Особливості судового розгляду та вирішення справ за позовами про звільнення майна з-під арешту : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 “Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право” / С. Г. Кузьменко. — Х., 2001. — 19, [1] с.
93. Штефан О. О. Позовне провадження у справах з авторських і суміжних правовідносин у цивільному судочинстві України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 “Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право” / О. О. Штефан. — К., 2000. — 19, [1] с.
94. Зейкан Я. П. Коментар Цивільно-процесуального кодексу України / Зейкан Я. П. — К. : Юридична практика, 2006. — 560 с.
95. Рожнов О. В. Принцип оперативності в цивільному процесуальному праві : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 “Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право” / О. В. Рожнов. — Х., 2000. — 20, [1] с.
96. Давтян А. Г. Гражданское процессуальное право Германии / Давтян А. Г. — М. : Городец-издат, 2000. — 320 с.

97. Курылев С. В. Основы теории доказывания в советском правосудии / Курылев С. В. — Мн. : Изд-во Белорусского ун-та, 1969. — 204 с.
98. Циппеліус Р. Юридична методологія / Циппеліус Р. ; [переклад, адаптація, приклади з права України і список термінів Р. Корнута]. — К. : Реферат, 2004. — 176 с.
99. Субботин А. Л. Классификация / Субботин А. Л. — М. : ИФ РАН, 2001. — 353 с. — (РАН. Ин-т философии).
100. Кремер Ю. О санкциях по векселям / Ю. Кремер // Хозяйство и право. — 1997. — № 5. — С. 124-130.
101. Витрянский В. В. Гражданский кодекс и судебная практика / В. В. Витрянский // Хозяйство и право. — 1995. — № 7. — С. 56-72.
102. Смирнов А. В. Модели уголовного процесса / Смирнов А. В. — СПб : Наука, 2000. — 224 с.
103. Гришин И. П. Гражданский процесс: Учебник / Гришин И. П., Коршунов Н. М., Треушников М. К. ; под ред. проф. М. К. Треушникова. — М. : Юриспруденция, 2001. — 400 с.
104. Пугинский Б. И. Гражданско-правовые средства в хозяйственных отношениях / Пугинский Б. И. — М. : Юрид. лит-ра, 1984. — 224 с.
105. Сахнова Т. В. Судебная экспертиза / Сахнова Т. В. — М. : Городец, 2000. — 368 с.
106. Папкина О. А. Усмотрение суда / Папкина О. А. — М. : Статут, 2005. — 413 с.
107. Комиссаров К. И. Судебное усмотрение в гражданском процессе / К. И. Комиссаров // Советское государство и право. — 1969. — № 4. — С. 49-56.
108. Гудвин против Соединенного королевства. Судебное решение от 27 марта 1996 г. // Европейский Суд по правам человека. Избранные решения : В 2 т. ; председатель ред. коллегии В. А. Туманов. — М., 2001. — Т. 2. — С. 182-195.

109. Про захист прав споживачів: Закон України від 1 груд. 2005 р. за станом на 1 груд. 2005 р. [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. — 2006. — № 7. — Ст. 84. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=1&nreg=3161-15>.
110. Государственное право Германии. Сокращенный перевод немецкого семитомного издания / [отв. ред. Топорнин Б. Н.] — М. : Изд-во ИГиП РАН, 1994. — —
Т. 2. — 1994. — 320 с.
111. Рабінович П. М. Права людини і громадянина / П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. — К. : Атіка, 2004. — 464 с.
112. Цивільне право: навч. посібник для студентів юрид. вузів та факультетів / [Підпригора О. А., Боброва Д. В., Дзера О. В. та ін.] ; за ред. О. А. Підпригори, Д. В. Бобрової. — К. : Вентурі, 1995. — 416 с.
113. Васильєв В.А. Проблеми цивільно-правового регулювання відносин з надання посередницьких послуг: дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.03 / Васильєва Валентина Антонівна. — Івано-Франківськ, 2006. — 409 с.
114. Луць А. В. Свобода договору в цивільному праві України: Навч. посіб / Луць А. В. — К. : Школа, 2004. — 160 с.
115. Цивільне право України : Академічний курс : Підруч. : У 2 т. / [Бабаскін А. Ю., Боднар Т. В., Бошицький Ю. Л. та ін.] ; за заг. ред. Я. М. Шевченко. — К. : Ін Юре, 2006. — —
Т. 1: Загальна частина. — 2006. — 696 с.
116. Галянтич М. Захист ділової репутації: цивільно-правові проблеми / М. Галянтич // Право України. — 2001. — № 1. — С. 97-100.
117. Заїка Ю. О. Українське цивільне право: Навчальний посібник / Заїка Ю. О. — 2-ге вид змін і доп. — К. : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. — 368 с.
118. Примак В. Д. Цивільно-правова відповідальність юридичних осіб: Монографія / Примак В. Д. — К. : Юрінком Інтер, 2007. — 432 с.

119. Красавчиков О. А. Юридические факты в советском гражданском праве / Красавчиков О. А. — М. : Госюриздат, 1958. — 182 с.
120. Матвеев Г. К. Основания гражданскоправовой ответственности / Матвеев Г. К. — М. : Юрид. лит-ра, 1970. — 312 с.
121. Гражданское право: Учебник : В 2 т. [Ем В. С., Зенин И. А., Коваленко Н. И. и др.]; отв. ред. проф. Е. А. Суханов. — М. : Волтерс Клувер, 2004. — Том I. — 816 с.
122. Цивільне право України: Підручник: у 2-х кн. / За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. — 2-е вид., доповн. і перероб — К. : Юрінком Інтер, 2004. — Кн. 1. — 722 с.
123. Луспеник Д. Д. Деякі питання судової практики у справах про відшкодування моральної шкоди за ЦК України [Електронний ресурс] / Д. Д. Луспеник // Актуальні питання цивільного та господарського права. — 2007. — № 4-5 // Режим доступу: <http://www.yurpayintel.com.ua/2007/4-5/article01/>.
124. Ткачук А. Л. Значення вини у відносинах відповідальності за порушення договірних зобов'язань : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 “Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право” / А. Л. Ткачук. — К., 2002. — 22, [1] с.
125. Письменна О. П. Правовідносини, що виникають у зв'язку з порушенням прав споживачів внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 “Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право” / О. П. Письменна. — Одеса, 2006. — 19, [1] с.
126. Примак В. Д. Вина і добросовісність у цивільному праві (теорія, законодавство і судова практика) / Примак В. Д. — К. : Юрінком Інтер, 2008. — 432 с.
127. Канзафарова І. С. Договірна відповідальність юридичних осіб у комерційному обігу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид.

- наук : спец. 12.00.03 “Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право” / І. С. Канзафарова. — К., 1999. — 16, [1] с.
128. Гражданский процессуальный кодекс Российской Федерации: за станом на 24 июл. 2007 г. [Электронный ресурс] // Федеральный правовой портал “Юридическая Россия”. — Режим доступа: <http://www.interlaw.ru/law/docs/12028809-006.htm>.
129. Богданов Е. Категория “добросовестности” в гражданском праве / Е. Богданов // Российская юстиция. — 1999. — № 9. — С. 12-14.
130. Моргунов С. В. Виндикация в гражданском праве. Теория. Проблемы. Практика / Моргунов С. В. — М. : Статут, 2006. — 301 с.
131. Емельянов В. И. Разумность, добросовестность, незлоупотребление гражданскими правами / Емельянов В. И. — М. : Лекс-Книга, 2002. — 160 с.
132. Луспеник Д. Шукаємо справедливість, добросовісність та розумність у цивільно-правових відносинах [Електронний ресурс] / Д. Луспеник // Закон і бізнес. — № 1-2 (625-626) // Режим доступа: <http://www.zib.com.ua/article/1091186298708/>.
133. Савельев Д. Б. Презумпции добросовестности и вины в гражданском праве России / Д. Б. Савельев // Труды Кировского филиала МГЮА. — № 4. — Киров, 2000. — С. 152-156.
134. Белов В. А. Добросовестность, разумность, справедливость как принципы гражданского права / В. А. Белов // Законодательство. — 1998. — № 8. — С. 49-52.
135. Тарусина Н. Н. Семейное право. Учебное пособие / Тарусина Н. Н. — М. : Проспект, 2001. — 144 с.
136. Жуйков В. М. Проблемы гражданского процессуального права / Жуйков В. М. — М. : Городец-издат, 2001. — 288 с.
137. Лилуашвили Т. А. Экспертиза в советском гражданском процессе / Лилуашвили Т. А. — Тбилиси: Мецниереба, 1967. — 218 с.
- 1.** Немировська О. В. Принцип змагальності та його реалізація в судовій практиці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук :

- спец. 12.00.03 “Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право” / О. В. Немировська. — К., 1999. — 17, [1] с.
138. Григорьев В. Уклонение от экспертизы — путь к проигрышу в суде [Электронный ресурс] / В. Григорьев // Бизнес-адвокат. — 2005. — № 19 (211) // Режим доступа : www.bestlawyers.ru/gz/gz.html.
139. Грось Л. Новое в гражданском процессуальном законодательстве / Л. Грось // Хозяйство и право. — 1996. — № 7. — С. 67-72.
140. Зайцев И. Правовые фикции в гражданском процессе / И. Зайцев // Российская юстиция. — 1997. — № 1. — С. 35-36.
141. Тимощук І. Наслідки ухилення від участі в експертизі [Електронний ресурс] / І. Тимощук // Юридичний вісник України. — 2008. — № 4 (656) // Режим доступу:
http://www.yuricom.com/ua/legal_bulletin_of_Ukraine/archive/?aid=2024&jid=257.
142. Ухвала Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 6 червн. 2007 р. // Вісник Верховного Суду України. — 2007. — № 4 (80). — С. 24-25.
143. Определение Конституционного Суда Российской Федерации “Об отказе в принятии к рассмотрению жалобы гражданина Тихомирова Дмитрия Леонидовича на нарушение его конституционных прав частью третьей статьи 74 Гражданского процессуального кодекса РСФСР” от 9 апреля 2002 г. № 90-О [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.inpravo.ru/data/base931/text931v646i518.htm>.
144. Молчанов В. В. Собираание доказательств в гражданском процессе / Молчанов В. В. — М. : Изд-во МГУ, 1991. — 96 с.
145. Конституція України: від 28 черв. 1996 р. за станом на 8 груд. 2004 р. [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України — 1996. — № 30. — Ст. 141. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96-%E2%F0>.

146. Грель Я. В. Злоупотребления сторон процессуальными правами в гражданском и арбитражном процессе : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.15 / Грель Яков Валерьевич. — М., 2006. — 207 с.
147. Про виконавче провадження: Закон України від 21 квіт. 1999 р. за станом на 16 квітн. 2009 р. [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України — 1999. — № 24. — Ст. 207. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=606-14>.
148. Кримінальний кодекс України: від 5 квіт. 2001 р. за станом на 19 березн. 2009 р. [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України — 2001. — № 25-26. — Ст. 131. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2341-14>.
149. Рябченко Л. Изъяны практики / Л. Рябченко // эж-ЮРИСТ. — 2003. — № 47.
150. Рішення судової палати з цивільних справ Апеляційного суду Полтавської області від 6 червн. 2006 р. по цивільній справі за № 22а-1430/2006 р. [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/pls/apex/f?p=200:1:4169019183632159>.
151. Гусаров К. В. Проблеми цивільної процесуальної правосуб'єктності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 “Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право” / К. В. Гусаров. — Х., 2000. — 19, [1] с.
152. Лукьянова Е. Г. Теория процессуального права / Е. Г. Лукьянова. — 2-е изд., перераб. — М. : Норма, 2004. — 240 с.
153. Гетманцев О. В. Механізм цивільного процесуального регулювання: поняття, методи впливу / О. В. Гетманцев // Науковий вісник Чернівецького університету : збірник наук. праць. Правознавство. — Чернівці : Рута, 2003. — Вип. 180. — С. 63–67.
154. Ванеева Л. А. Судебное познание в науке советского гражданского процессуального права : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд.

- юрид. наук: спец. 712 “Гражданское право и гражданский процесс” / Л. А. Ванеева. — Л., 1969. — 17, [1] с.
155. Фокина М. А. Теория и практика судебного доказывания в состязательном гражданском судопроизводстве : автореф. дисс. на соискание науч. степени докт. юрид. наук : спец. 12.00.03 “Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право” / М. А. Фокина. — СПб., 2000. — 51, [1] с.
156. Цюра Т. В. Суб’єкти доказування та оцінки доказів у цивільному процесі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 “Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право” / Т. В. Цюра. — К., 2005. — 24, [1] с.
157. Практика розгляду судами цивільних справ у наказному провадженні [Електронний ресурс] // Режим доступу: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/2A588DD61838F27BC22573DF0033FF3A?](http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/2A588DD61838F27BC22573DF0033FF3A?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=2A588DD61838F27BC22573DF0033FF3A&Count=500&)
158. Фурса С. Я. Докази і доказування у цивільному процесі: Науково-практичний посібник / С. Я. Фурса, Т. В. Цюра. — К.: Видавець Фурса С. Я., КНТ, 2005. — 256 с. — (Серія: Процесуальні науки).
159. Цивільне процесуальне право України: Навчальний посібник / [Безлюдько І. О., Бичкова С. С., Бобрик В. І. та ін.]; за заг. ред. С. С. Бичкової. — К.: Атіка, 2006. — 384 с.
160. Луспеник Д. Д. Розгляд цивільних справ судом першої інстанції / Луспеник Д. Д. — Х.: Харків юридичний, 2006. — 480 с.
161. Білоусов Ю. В. Структура справ окремого провадження за новим Цивільним процесуальним кодексом України / Ю. В. Білоусов // Університетські наукові записки. — 2007. — № 1 (21) — С. 84-89.
162. Луспеник Д. Д. Судопроизводство по делам о защите чести, достоинства и деловой репутации (опровержение недостоверной

- информации) / Луспеник Д. Д. — Х. : Харьков юридический, 2005. — 320 с. — (Серия “Судебная практика”).
163. Штефан М. Й. Цивільний процес. Підруч. для юрид. спеціальностей вищих закладів освіти / Штефан М. Й. — К. : Ін Юре, 1997. — 608 с.
164. Гражданский процесс. Учебник / Под ред. В. В. Комарова. — Х. : Одиссей, 2001. — 704 с.
165. Тертышников В. И. Гражданский процесс: Конспект лекций / Тертышников В. И. — Х. : Консум, 2005. — 248 с.
166. Девицкий Э. И. К вопросу о понятии предмета доказывания в российском гражданском процессе / Э. И. Девицкий // Академический юридический журнал. — 2001. — № 4. — С. 38-44.
167. Кучеренко І. М. Право на управління майном співвласників багатоквартирного будинку / І. М. Кучеренко // Університетські наукові записки. — 2007. — №4(24). — С. 76-83.
168. Иванов О. В. Доказательственные факты в гражданском процессе / О. В. Иванов // Правоведение. — 1970. — № 6. — С. 93-100.
169. Чернооченко С. І. Цивільний процес: Навчальний посібник / Чернооченко С. І. — [Вид. 2-ге, перероб. та доп.]. — К. : Центр начальної літератури, 2005. — 472 с.
170. Постанова Президії Сумського обласного суду від 22 вересня 1997 р. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://uazakon.com/document/spart78/inx78894.htm>.
171. Рішення колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 28 травня 2008 р. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.khpg.org/index.php?id=1219238030&version=print>.
172. Феннич В. Роль суду у визначенні предмету доказування по цивільним справам // Теорія і практика євроінтеграційних процесів вищої освіти і науки : Науковий вісник Закарпатського державного університету. Спеціальний випуск / Василь Феннич. — Ужгород, 2006. — С. 274-280.
173. Русу С. Д. Проблеми визначення поняття добросовісності та

- розумності у Цивільному кодексі України / С. Д. Русу, М. О. Стефанчук // Вісник Хмельницького інституту регіонального права та управління. — 2003. — № 2 (6). — С. 53-57.
174. Берестова І. Е. Суб'єктивні умови виникнення зобов'язань з безпідставного збагачення / І. Е. Берестова // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. — 2002. — №2. — С.207-210.
175. Про рекламу : Закон України від 3 лип. 1996 р. за станом на 25 грудн. 2008 р. [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України — 1996. — № 39. — Ст. 181. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=270%2F96-%E2%F0>.
1. Недобросовісна реклама в ЗМІ: відповідальність несе і той, хто її розмістив, і той, хто надрукував [Електронний ресурс] // Галицькі контракти. — 2001. — № 18. // Режим доступу : <http://www.kontrakty.com.ua/ukr/gc/nomer/2001/18/13.html>.
 2. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: за станом на 15 липн. 2008 р. [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://uazakon.com/documents/date_ed/pg_gtgwsz/index.htm — (Нормативний документ Мін'юсту України. Наказ).
176. Тимощук І. Відповідальність за порушення законодавства про інформацію [Електронний ресурс] / І. Тимощук // Юридичний вісник України // Режим доступу: http://www.yuricom.com/ua/legal_bulletin_of_Ukraine/archive/?jid=236.
177. Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 11 жовтня 2006 р. // Рішення Верховного суду України. — 2007. — № 1 (14). — С. 28-30.
178. Рішення судової палати з цивільних справ Апеляційного суду Полтавської області від 22 червня 2006 р. по цивільній справі за № 22а-

- 1433/2006 р. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/pls/apex/f?p=200:1:4169019183632159>.
179. Гузь Л. Є. Підстави для скасування судових рішень (ухвал) та способи запобігання їх виникнення при розгляді цивільних справ в судах / Гузь Л. Є. — Х. : Поліграфіст, 2006. — 723 с. — (теорія і судова практика).
180. Проблемы науки гражданского процессуального права / [Комаров В. В., Бигун В. А., Баранкова В. В. и др.]; под ред. проф. В. В. Комарова. — Х. : Право, 2002. — 440 с.
- 1.** Про судові рішення : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 29 грудн. 1972 р., № 11 [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v0011700-76>.
181. Хахалева Е. В. Требования, предъявляемые к судебному решению в гражданском процессуальном законодательстве / Е. В. Хахалева // Современная доктрина гражданского, арбитражного процесса и исполнительного производства : Сб. науч. статей. — Краснодар — СПб., 2004. — С. 343-351.
182. Ухвала Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 17 жовтня 2002 р. [Електронний ресурс] // Рішення Верховного Суду України. — 2003. // Режим доступу : <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/9548FB9B9B3B25EC2256FAB00479225?OpenDocument>.
- 1.** Ухвала Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 31 березня 2005 р. [Електронний ресурс] // Вісник Верховного Суду України. — 2005. — № 9 (61). // Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/C8F6BE7C811CF3F9882570BA00099F71?OpenDocument>.
183. Білоусов Ю. В. Поняття та ознаки дискреційних повноважень суду у цивільному процесі / Ю. В. Білоусов, М. К. Рибчак // Університетські наукові записки. — 2007. — № 4 (24). — С. 100-108.
184. Ухвала Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 27 листопада 2003 р. [Електронний ресурс] // Вісник Верховного Суду

України. — 2004. — № 2 (42). // Режим доступу:
<http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/BE994D55355B7538C2256E4B0045FC22?OpenDocument>.